

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**TOKAT'TA TİCARİ YAŞAM VE XVIII.-XIX. YÜZYILLARDA
TİCARİ MEKÂNLARIN İKTİSADİ YANSIMALARI**

Hazırlayan

Alperen KARACA

İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN

TOKAT - 2022

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç Dr. Mustafa Necati ÇOBAN danışmanlığında hazırlamış olduğum “Tokat’ta Ticari Yaşam ve XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Ticari Mekânların İktisadi Yansımaları” adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

.../.../...

Tez Yazarı (Ad Soyad) İmza

JÜRİ KABUL VE ONAY

Alperen KARACA tarafından hazırlanan “**TOKAT’TA TİCARİ YAŞAM VE XVIII.-XIX. YÜZYILLARDA TİCARİ MEKÂNLARIN İKTİSADİ YANSIMALARI**” adlı tez çalışmasının savunma sınavı (.....) tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Üye (Başkan) :.....

Üye :.....

Üye :.....

Üye :.....

Üye :.....

,

ONAY

...../...../.....

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEŞEKKÜR

Akademik hayatın önemli bir bölümü olan yüksek lisans tez çalışmam boyunca benden yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN hocama, tez savunmama görüş ve önerileri ile destekte bulunan Prof. Dr. İlhan EROĞLU ve Doç. Dr. Abdulkadir ATAR hocalarıma, tez hazırlama sürecinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Metehan ŞAHİN hocama teşekkür ederim.

Bilgi birikimleri ile bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Birol ÇETİN'e, tez konum için elinde bulunan bütün bilgi, birikim ve kaynakları benimle paylaşan değerli hocam Dr. Nurcan BOŞDURMAZ'a, Osmanlıca çevirilerinde engin bilgilerinden istifade etmemi sağlayan ve elindeki kaynakları benden esirgemeyen Doç. Dr. Murat HANİLÇE hocalarıma teşekkür ederim. Fikir ve destekleri ile teze katkıda bulunan Doç. Dr. Muhittin DEMİRAY ve Uzm. Psk. İbrahim ŞENEL hocalarıma teşekkür ederim. Tez çalışmam esnasında fikirlerini esirgemeyen kıymetli müdürüm Tuğçe BAŞTUĞLU'na, İngilizce çevirilerimde bana yardımcı olan Aslı EVRENLİOĞLU'na teşekkür ederim. Benden maddi manevi desteklerini esirgemeyen abilerim Serhat KARACA, Mustafa ILIKÇAY ve Kadir IŞIK'a, ablalarım Büşra IŞIK, Semra TUNÇDAMAR ve Merve HANOĞLU'na teşekkür ederim. Kıymetli dostlarım; Abdullah KARAKAŞ, Abdullah UÇAR, Abdulkadir BAKIR, Bilal ERDEM, Doğan KARAKAYA, Furkan SÜDÜPAK ve Kürşad DURAN'a yardımlarını hiçbir zaman esirgemedikleri için teşekkür ederim.

En önemlisi tez konumu belirlememde, bugün burada olmamda elinden gelenin fazlasını yapmaya çalışan, benden hiçbir şeyini esirgemeyen yol göstericim olarak gördüğüm ve her zaman öğrencisi kalacağım, kıymetli Tokat yerel tarihçisi Hasan ERDEM hocama çok teşekkür ederim. Eğitimim sırasında bana destek olan başta annem Hatice, babam Mustafa ve kardeşim Kürşad KARACA'ya, İhsan ve Gülsüm GEYRASLIOĞLU'na ve ismini saymadığım tüm aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

TOKAT'TA TİCARİ YAŞAM VE XVIII.-XIX. YÜZYILLARDA TİCARİ MEKÂNLARIN İKTİSADİ YANSIMALARI

Alperen KARACA¹

Özet

Tokat ticari yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ticari önemi gereği Tokat önemli stratejik noktalardan biri haline gelmiştir. Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Tokat XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gösterdiği sosyo ekonomik gelişim ile dikkat çekmektedir. Tokat gelişen ekonomik alt yapısında birçok ticari sektörü barındırmaktadır. Bakırcılık, dericilik, ipekli dokuma, baskı ve yazmacılık bu sektörlerin başını çekmektedir. Bu sektörlerin Tokat özelinde dikkati çekmesinin nedeni ticaret yollarının şehre kazandırdığı ekonomik getirilerdir. Çalışmada amaç Tokat'ın ticaret yollarının sosyo-ekonomik etkileri altında nasıl geliştiğini inceleyip, ticaret yollarının imar faaliyetlerine etkileri sonucunda gelişen kervansaray, han ve bedesten gibi ticari yapıların ekonomik katkılarını incelemektir. Çalışmada ikincil kaynak olan kitap, kitap bölümü, makale, dergi, tez ve benzeri kaynaklar incelenmiştir. Çalışmada elde edilen verilere göre Anadolu'nun ekonomi alt yapısının gelişmesinde ipek yolu, kral yolu, baharat yolu gibi ticaret yollarının etkisi büyük olmuştur. Tokat'ın sosyo-ekonomik alt yapısının gelişmesinde yine ticaret yollarının Tokat ve çevresinden geçmesi etkili olmuştur. Ticaret yolları üzerinden geçtiği şehirlerin imar faaliyetlerini etkilediği için Tokat ve çevresinde birçok kervansaray, han ve bedesten görmek mümkündür. İncelenen kaynaklar ışığında Tokat çevresine inşa edilen kervansarayların doğrudan ekonomik etkilerine dair rakamsal bir veriye rastlanmamakla birlikte, ticaret kervanlarının bu kervansaraylara uğrayarak şehirlere geçtiği ve buradaki han, bedesten gibi çarşıların inşasında etkili olduğu söylenebilmektedir. Tokat şehir içi hanları ile ilgili ekonomik verilere Şer'iyye sicillerinden ulaşılmaktadır. Elde edilen veriler ışığında Tokat hanlarının doğrudan ve dolaylı yollardan şehir ekonomisine katkılarının büyük olduğu yönündedir. Hanlardan alınan menzil imdadiyesi vergilerine bakıldığında şehrin diğer esnaf gruplarından alınan vergilerinin üçte biri oranına kadar ulaştığı görülmektedir. Hanlar sağladığı istihdam alanı ile şehir ekonomisine doğrudan katkı sağlamaktadır. Hanlarda konaklayan tacirler ile de dolaylı yoldan şehir ekonomisine katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Ticaret Yolu, Ekonomi, Kervansaray, Han, Bedesten

---

---

¹Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Türkiye
alprnkrc60@gmail.com

TRADE LIFE IN TOKAT AND 18TH-19TH. ECONOMIC REFLECTIONS OF TRADEING VENUES IN CENTURIES

Alperen KARACA ²

Abstract

The main purpose of this study is researching economic benefits and functions of caravansary, inn and bedesten (covered bazaar) to local city economy of Tokat between 16th and 19th centuries. Secondary resources such as books, parts of books, articles, magazines, theses etc. are analyzed in the study. According to the data of the study, ancient trading routes such as the Silk Road, the Royal Road and the Spice Road had strong effects of development of economic structure of Anatolia. Tokat is located on the Silk Road and aslo on the junction of trading routes. Tokat had become one of important strategical places thanks to this role of being important trade center in Seljuk and Ottoman era. Tokat, which is one of the most important cities of Anatolia, draws attention because of socio-economic development between 13rd and 14th centuries. Tokat has a lot of business sector in its developing economic structure. Leading sectors are copperworks, leather trade, silk weaving, stamping, art of manuscripting. These sectors are Tokat's focal points in terms of trade because of city's rich background thanks to the trade roads. These trade roads effect architecture as well so one can see many caravansares, inns and bedestens in and around Tokat. The main purpose of this study is determining the place of these architectural structures in local economy of Tokat. The datas indicate that Tokat inns strongly contribute to city's economy. Taxes which were coming from inns were as much as one of thirds of other taxes which were coming from other artisans. Inns were contribute to local economy with their employment opportunities as well. Traders who were accomodating in the inns were also contributing to local economy indirectly.

Keywords: Tokat, Trade Route, Economic, Caravansary, Han, Bedesten(Covered Bazaar)

---

² Tokat Gaziosmanpaşa University, Institute of Social Sciences, Department of Economics, Turkey. alprnkrc60@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME.....	i
TEŞEKKÜR	iii
Özet.....	iv
Abstract.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1
BÖLÜM I: ANADOLU’DA TİCARİ YAŞAM VE TİCARİ YAPILARIN FONKSİYONLARI	4
1.1. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ANADOLU’NUN TARİHİ VE TİCARİ YAPISI	4
1.2. ANADOLU’DA ÖNEMLİ TİCARET YOLLARI	8
1.2.1. İpek Yolu.....	9
1.2.2. Baharat Yolu	11
1.2.3. Kral Yolu.....	14
1.2.4. Roma Yolu	15
1.3. ANADOLU’DA TİCARİ YAPILAR VE FONKSİYONLARI.....	17
1.3.1. Anadolu’da Ticari Yapılar	18
1.3.2. Anadolu’da Ticaret Yapılarının Fonksiyonları	30
BÖLÜM II: TOKAT İLİNİN TARİHİ VE TİCARİ YAPISI.....	36
2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÖNCESİNDE TOKAT İLİNİN TARİHİ	37
2.1.1. Antik Yunan-Roma Döneminde Tokat	38
2.1.2. Danişmendliler Döneminde Tokat	39
2.1.3. Selçuklu Döneminde Tokat.....	39
2.1.4. Eretnalılar Döneminde Tokat	41

2.2. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÖNCESİNDE TOKAT İLİNDE TİCARİ YAPI VE TİCARİ YAŞAM.....	42
2.3. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TOKAT İLİNİN TARİHİ.....	44
2.3.1. Rum Beylerbeyliği Döneminde Tokat	47
2.3.2. Voyvodalık Döneminde Tokat	48
2.4. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TOKAT İLİNDE TİCARİ YAPI VE TİCARİ YAŞAM.....	54
2.4.1. Tokat İlinde Bakır Ticareti.....	55
2.4.2. Tokat İlinde İpekli Dokuma, Baskı-Yazma Ticareti	61
2.4.3. Tokat İlinde Deri Ticareti.....	67
2.4.4. Tokat İlinde Gümrük İşlemleri.....	68
2.5. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SALNAMELERDE TOKAT NÜFUSU.....	74
BÖLÜM III: XVIII.-XIX. YÜZYILLAR ARASINDA TOKAT İLİNDEKİ HANLAR, KERVANSARAYLAR VE BEDESTENİN İKTİSADİ YANSIMALARI.....	82
3.1. TOKAT İLİNDE HANLAR, KERVANSARAYLAR VE BEDESTENİN TARİHİ GELİŞİMİ	83
3.1.1. Pazar Hatun Hanı (Mahperi Hatun Kervansarayı)	92
3.1.2. İbibse Hanı	94
3.1.3. Tahtoba Hanı.....	94
3.1.4. Çiftlik (Çamlıbel) Hanı	95
3.1.5. Leys Hanı	95
3.1.6. Turhal Gümüştop (Dazya) Kervansarayı	95
3.2. TOKAT İLİNDEN GEÇEN TİCARET YOLLARININ SOSYO EKONOMİK HAYAT ÜZERİNE ETKİLERİ.....	96
3.3. TOKAT İLİNDE HANLAR, KERVANSARAYLAR VE BEDESTENİN EKONOMİK FONKSİYONLARI VE İKTİSADİ YANSIMALARI.....	106
3.3.1. Hanlar, Kervansaraylar ve Bedestenin Ekonomik Fonksiyonları	106
3.3.2. Hanlar, Kervansaraylar ve Bedestenin İktisadi Katkıları	113
SONUÇ.....	137

KAYNAKLAR	140
ÖZGEÇMİŞ	157

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: 1247 Karatay Kervansarayı Maaş Dağılımı	25
Tablo 2.1: Sivas İline Bağlı Kazalardaki Vergi Mükellefi Hane Sayıları (1642).....	47
Tablo 2.2: Sivas İline Bağlı Kazaların Tahmini Nüfusları (1642).....	48
Tablo 2.3: Tokat Voyvodaları ve Voyvodalığa Veriliş Şekilleri	50
Tablo 2.4: Tokat İlinde 1455-1485 Yıllarında Dokumacılıkla İlgili Meslek Kolları ve Çalışanlar (Kişi).....	62
Tablo 2.5: Tokat'ta 1455-1485 Yıllarında Dericilikle İlgili Esnaf Kolları ve Çalışanlar (Kişi)	67
Tablo 2.6: XVIII. Yüzyılda Tokat Gümrüğüne Gelen Ürünlerin Gümrük Nizamı	71
Tablo 2.7: 1707-1788 Yılları Arasında Tokat Kara Gümrüğünün Gelirleri (Guruş)	72
Tablo 2.8: 1870 Yılında Tokat ve İlçeleri Nüfus Durumları	75
Tablo 2.9: 1871 Yılında Tokat ve İlçeleri Nüfus Durumları	76
Tablo 2.10: 1875 Yılında Tokat ve İlçeleri Nüfus Durumları	77
Tablo 2.11: 1875 Yılına Ait Salnamelerde Yer Alan Han, Hamam, Mahalle vb. Sayıları	77
Tablo 2.12: Tokat'ın 1876 Yılına Ait Tokat Nüfus Durumu.....	78
Tablo 2.13: 1876 Yılına Ait Salnamelerde Yer Alan Han, Hamam, Mahalle vb. Sayıları	79
Tablo 2.14: 1881 Yılına Ait Tokat ve İlçelerinin Nüfus Durumları	80
Tablo 3.1: Osmanlı Döneminde Tespit Edilen Han İsimleri	87
Tablo 3.2: 1520 ve 1574 Yıllarında Tokat ve Niksar'dan Alınan Vergiler (Akçe).....	107

Tablo 3.3: 1797-1809 Yılları Arasında Tokat'taki Esnaflar ve Hanlardan Alınan Menzil İmdadiyesi Miktarı (Guruş)	114
Tablo 3.4: 1805-1807 Yılları Arasında Tokat'ta Bulunan Çeşitli Dükkânların Fiyatları (Guruş)	116
Tablo 3.5: 1808-1810 Yılları Arasında Tokat'ta Bulunan Çeşitli Ev ve Dükkânların Fiyatları (Guruş)	117
Tablo 3.6: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayan Kişilerin Memleketleri (Kişi Sayısı).....	122

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1: Selçuklu Dönemi İpek Yolu ve Kervansaraylar	10
Şekil 1.2: Kilikia Bölgesinin Önemli Kentleri	13
Şekil 1.3: Baharat ve İpek Yolu Güzergâhları	13
Şekil 1.4: Pers Kral Yolu Güzergâhı	15
Şekil 1.5: Pamphylia ve Çevresi Eski Yollar Haritası.....	17
Şekil 2.1: 1870-1881 Yılları Tokat Nüfus Değişimi Grafiği.....	80
Şekil 3.1: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayan Kişilerin Meslek Dağılımı (Kişi Sayısı)	119
Şekil 3.2: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayanların Meslek Dağılımı (Kişi Sayısı) (devamı).....	120
Şekil 3.3: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayan Kişilerin Meslek Dağılımı (Kişi Sayısı) (devamı).....	121
Şekil 3.4: 1830-1850 Yılları Arasında Tokat Hanlarında Konaklayanların Yaş Aralıkları	123

GİRİŞ

Ticaret, kişi ya da toplumların kazanç sağlamak amacıyla giriştikleri ve bir yerden başka bir yere taşımak zorunda oldukları her türlü ham veya işlenmiş mal, hizmet, değer, yiyecek ve benzeri şeylerin alım satımını kapsayan ekonomik bir etkinlik olarak tanımlanmaktadır (Bozkurt, 2009: s. 153). Ticaretin tarihi insanlar arasında etkileşimin başladığı zamanlara kadar geri götürülebilmekte ve yapılan ilk ticaretin de takas yöntemiyle gerçekleştiğı bilinmektedir. Bu takas yöntemi, mal ve hizmetlerin karşılıklı olarak değış tokuşu anlamına gelmektedir.

Yerel ve uluslararası ticaretin gelişmesinde etkili olan unsurlardan biri ticaret yollarının varlığıdır. Yerli ve yabancı tüccarlar uluslararası ticaret yollarını kullanarak birçok milletin bir araya geldiğı kültür havuzunu oluşturmaktadır. Anadolu toprakları üzerinden geçen ticaret yolları arasında Roma Yolu, Pers Kral Yolu, Lidya Kral Yolu, Baharat Yolu ve İpek Yolu bulunmaktadır. Bu yollar vasıtası ile Anadolu topraklarında ticaret gelişmiştir. Başka bir ifadeyle Anadolu, bölgeden geçen ticari yolların ticari faaliyetlerin yaygınlaşmasında oynadığı rol ve coğrafi konumunun getirdiğı avantaj itibarı ile ticari açıdan önemli bir merkez haline gelmiştir. Asurluların günümüzden yaklaşık 4000 yıl kadar önce orta ve güney Anadolu’da ticaret kolonileri kurmuş olmaları bölgedeki ticari faaliyetlerin milat öncesinden bugüne devam ettiğini kanıtlar niteliktedir (Uskun, 2018: s. 11). Gelişen ticari faaliyetler ekonomik kalkınmayı da beraberinde getirmiştir. Ticaret yolları üzerinde sosyo ekonomik anlamda gelişmekte olan şehirler ortaya çıkmıştır. Ayrıca ticaret yollarının varlığı bu yollar üzerindeki imar çalışmalarını da etkilemiştir. Yollar üzerinde birçok tüccarın bir araya gelerek oluşturduğu ticari kervanların konaklayabileceğı kervansaraylar inşa edilmiştir. Şehir içinde konaklayabilmeleri için inşa edilen hanlar ile tüccarların değerli ürünlerini satabilecekleri bedestenler de ticaret yolları sayesinde gelişen yapılar arasında gösterilebilmektedir. Kervansaray, han ve bedesten gibi yapılar çok fonksiyonlu yapılardır. Bu yapıların önemli fonksiyonları arasında dini, ekonomik, sosyal ve askeri fonksiyonlar sayılmaktadır. Uluslararası ticaret yollarını kullanan tüccarların ticaret yaptığı şehirlerden biri kabul edilen ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Tokat, tarihin en eski dönemlerinden itibaren kullanılan yerleşim yerlerinden biri olarak tüccarların uğrak noktaları arasında yer almıştır.

Yeşilirmak havzasının bereketli toprakları üzerinde kurulmuş olmasının verdiği avantajla 6000 yıllık tarihe sahip olan şehirde 14 devlet ve birçok beylik hüküm sürmüştür. Erbaa ilçesinde bulunan Antik Horoztepe ve Hitit yerleşim yerleri, Zile’de bulunan Maşat höyük, Sulusaray bölgesinde bulunan Sebastapolis, merkez ilçede bulunan Komana Antik Kenti Tokat’ın tarihine ışık tutar niteliktedir. Hatti, Hitit, Frig, Kimmerler, İskitler, Medler, Persler, Makedonlar, Roma, Bizans, Danişmendli, İlhanlı, Eretnalı, Selçuklu ve Osmanlı Devleti ise Tokat’ta hüküm sürdüğü bilinen önemli devletler arasında gösterilebilmektedir. Selçuklu Devleti ile gelişen uluslararası ticaret, Osmanlı Devleti ile büyümeye devam etmiş; Tokat bu uluslararası ticaret yollarının üzerinde olması sebebiyle Selçuklu ve Osmanlı Devleti’nin önemli şehir merkezlerinden birisi haline gelmiştir. XV. yüzyılda Rum Beylerbeyliği kurulduğunda Osmanlı İmparatorluğu yeni idari birimin merkezini Tokat olarak ilan etmiştir. XVI. yüzyıla gelindiğinde voyvodalık sistemi ile yönetilen Tokat’tan toplanan vergi miktarları dikkat çekmektedir. Ticaret hacminin büyüklüğünü de gösteren bu geliri tam olarak devlet hazinesine aktarmak; vergi kaçaklarını önlemek maksadı ile Tokat’a bir gümrük merkezi kurulmuştur. Tokat önemli bir ticaret şehri olmasının yanı sıra birçok el sanatında da adını duyurmuş ve ustalaşmıştır. Bakırcılık, ipekli dokuma, baskı, yazma ve deri işlemeciliği oldukça gelişmiştir. Kentteki zanaat erbabı ve tüccarlar, üretilen ürünleri ticaret yolları vasıtasıyla birçok ülkeye pazarlama fırsatı bulmuştur.

Ticaret yolları üzerinde yer almasına bağlı olarak bu yollar sayesinde geliştikleri varsayılan kervansaray, han ve bedesten gibi yapılara Tokat’ta da rastlamak mümkündür. Şehre uğrayan tüccarların konaklaması amacı ile hanlar, ürünlerini satabilmeleri amacıyla da bedestenler inşa edilmiştir. Çiftlik Hanı (Çamlıbel), Tahtoba Han, İbipse Han, Mahperi Hatun Kervansarayı, Turhal Gümüştop Dazya Han ve Niksar ilçesinin girişinde bulunan han, Tokat’ta bilinen en eski yapılardır. Bu yapılar menzil kervansarayı olarak kullanılmıştır. Hanlar ve kervansaraylarla birlikte Bursa ve Halep şehirlerindeki ile eşdeğer olarak görülen Tokat Bedesteni’nin kentin sosyo-ekonomik gelişiminde büyük rol oynadığı ileri sürülmüştür.

Bu çalışmada, bazılarının bugün bile varlığını sürdürdüğü Tokat’taki kervansaray, han ve bedesten gibi ticari yapıların, XVIII-XIX. yüzyıllar arasında Tokat ekonomisi üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Şer’iyye sicilleri

incelendiğinde Tokat şehir içi hanlarından alınan vergilere XVIII. ve XIX. yüzyıllarda rastlanılmıştır. Ayrıca ilgili dönemde şehrin ekonomik boyutlarının farkına varılmasında seyyahların verdiği bilgilerde bulunmaktadır. Bu doğrultuda konuyla ilgili makale, salnameler, şer'iyye sicilleri, transkripsiyonu yapılmış şer'iyye sicilleri, tez, kitap bölümü, kitap gibi birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Literatürde Tokat'taki kervansaray, han ve bedestenlerin ilin iktisadi gelişimindeki fonksiyon ve katkılarını inceleyen çok az sayıda araştırma bulunması yapılan çalışmanın önemini ifade etmektedir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Anadolu'daki ticari faaliyetlerin tarihinden, Anadolu topraklarından geçen önemli ticaret yollarından, bu yollar üzerinde inşa edilen kervansaray, han, bedesten gibi ticari yapılardan ve bu ticari yapıların dini, sosyal, askeri ve ekonomik fonksiyonlarından bahsedilmektedir. İkinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce ve sonra Tokat ilinin tarihi, Tokat'ta üretilen bakır, ipek, dokuma, baskı yazma, deri ürünleri ve bu ürünlerin konu olduğu ticari faaliyetler incelenmektedir. Üçüncü bölümde Tokat ilinde bulunan kervansaray, bedesten ve hanların tarihi gelişimi, Tokat'tan geçen ticaret yollarının kentin sosyo-ekonomik yapısına etkileri ve son olarak Tokat han, kervansaray ve bedestenlerinin XVIII-XIX. yüzyıllardaki katkıları değerlendirilmektedir.

BÖLÜM I: ANADOLU'DA TİCARİ YAŞAM VE TİCARİ YAPILARIN FONKSİYONLARI

Tarihin bilinen en eski dönemlerinden itibaren Anadolu topraklarında milletler yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İnsan yaşamının Anadolu'da erken başlaması bu bölgenin gelişmesinde etkili olmuştur. Anadolu doğu ile batı arasında köprü vazifesi gören bir konuma sahiptir. Anadolu'da yaşayan medeniyetler doğu ile batının kültürleri arasındaki iletişimi sağlamaktadır. Bu topraklar üzerinden sadece kültürler başka medeniyetlere aktarılmamış, bu topraklardan gelip geçen medeniyetler Anadolu'da ticari faaliyetlerin gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu bölümde Anadolu'da ticari faaliyetlerin kısa tarihçesinden, Anadolu topraklarından geçen önemli ticaret yollarından, bu yollar üzerinde inşa edilen ticari yapılardan ve ticari yapıların ve ticari yaşamın fonksiyonlarından bahsedilecektir.

1.1. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ANADOLU'NUN TARİHİ VE TİCARİ YAPISI

İnsanlar da, tarihin ilk zamanlarında avcılık ve toplayıcılıkla geçimini sağlamıştır. Daha sonra tarımın ortaya çıkmasıyla insanlar kendi ürünlerini üretmeye başlamıştır. Fakat zaman geçtikçe ürettiklerinin ihtiyaçlarını karşılamadığını fark etmişlerdir. Bu nedenle ticaretin ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden birisi de ihtiyaçları giderme arzusu olmuştur. Mevcut kaynaklar insanların ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığı için alışveriş yapmak zorunlu hale gelmiştir. Milattan önceki çağlarda para kullanılmayan ekonomilerde ticaret takas yöntemi ile başlamıştır (Doğan, 2006: s. 82). İnsan kendinde olmayan malları başkasından istemiş, karşılığında da kendinde bulunan mallardan vererek değiş tokuş yapmaya başlamıştır. Takas zamanla arz ve talebin karşılıklı eylemine dönüşüp alışveriş kavramını ortaya çıkarmıştır. Alışveriş insanların karşılıklı ihtiyaçlarını giderdikleri faydalı bir durumdur.

Burada Türklerde ticaretin nasıl başladığını ve geliştiğini açıklamakta fayda vardır. Eski Türklerin geçimlerini hayvancılıkla sağladıkları bilinmektedir. Fakat ilerleyen zamanlarda geçinmek için sadece hayvancılık yeterli olmamıştır. Bu eksikliği de ticaretle gidermeye çalışmışlardır. Ürettikleri malların ihtiyaçlarından arta kalan kısmını satıp karşı taraftan da alarak ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bozkır

kavimlerinin ticari faaliyetleri hakkında Orhun Abidelerinde bazı ifadeler geçmektedir. Orhun Abideleri Kül Tigin Abidesi güney cephesinde “(...) *Orada kötü (niyetli) kişiler şöyle akıl verirler imiş: ‘(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir’ deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz.*”, “*O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. (...)*” ifadeleri geçmektedir (Çiçekdağı, 2017: s. 190). Kül Tigin Abidesinde geçen bu ifadelerle Türklerin ticaretle uğraşmaları gerektiğine dikkat çekilmektedir. Eğer ticaret yapılırsa sıkıntı yaşanmayacağı vurgulanmaktadır. Bilge Kağan Doğu Cephesinde “*yirmi yaşında, Basmlı Iduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim*” ifadeleri geçmektedir (Çilingir, 2015: s. 174). Türkler genellikle hayvan ve hayvansal ürünlerin ticaretini yapmış ve ticaret değiş tokuş esaslı gerçekleşmiştir.

Paranın bulunmasıyla mallar değer kazanmış, çeşitlenmiş ve insanların ihtiyaçları da bu doğrultuda değişiklik göstermiştir. Temel ihtiyaçlara olan talep yerini lüks mallara bırakmıştır. İnsanlar ihtiyaçları olmasa da daha gösterişli mallar kullanma arzusunda olmuş ve bu mallara ulaşmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla ticari malın tüketiciye ulaşması için ticaret yolları yapılmıştır. Ticaretin büyümesi, kültürün çeşitli topluluklar arasında yayılmasını sağladığı için insani gelişmeyi önemli ölçüde etkilemiştir. Ticaret, farklı topluluklardan ve geçmişlerden gelen bireylerin bilgi ve fikir alışverişinde bulunmasına olanak sağlamıştır. Birkaç dil, tüccarlar arasında etkili iletişim sağlamak için ticaret yolları boyunca birincil iletişim dili haline gelmiştir. Budizm ve İslam gibi dinler de ticaret yollarını izleyerek yayılmıştır (Arslan, 2018: s. 9). Ticaret, bireylerin fazlalık ürünlerini satarak hayatlarını kazanmalarına izin verdiği için de çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Bireylerin kazandıkları gelir, ailelerinin geçimine olanak sağlamıştır.

Anadolu kavramı Bizans İmparatorluğu döneminde ortaya çıkmıştır. Bu deyim, Bizanslıların “güneşin doğduğu yer” anlamında kullandıkları Grekçe ‘Anatoli’ kelimesinden türetilmiştir. Anadolu ismi günümüzde Türkiye’nin Asya kesimindeki topraklarına verilen isimdir. Anadolu ismi Ortaçağ’dan bu zamana kadar çeşitli

büyükölükte birimler için kullanılmıştır. Bazen bir idari bölge, bazen ise memleket ismi için kullanılan bu adın içine aldığı alan da zamanla değışikliğe uğrayarak doğuya ve güneydoğuya doğru genişlemiştir (Tuncel, 1991: s. 106-107).

Anadolu topraklarında ticaretin başlaması milattan önceki devirlere dayanmaktadır. Mezopotamya ile Anadolu arasında gerçekleşen ticari hayata dair bilgilere Kapadokya Tabletleri'nden ulaşılmaktadır. Kapadokya Tabletleri, Kültepe olarak bilinen Kayseri'nin 20 kilometre doğusunda ortaya çıkarılmıştır. Belgeler Asurlu tüccarlar ile yapılan ticareti gösterdiğinden belgelerde geçen bu dönem 'Asur Ticaret Kolonileri Çağı' (M.Ö. 1950-1750) olarak adlandırılmaktadır. Kültepede çıkarılan tabletler Anadolu'nun milattan önce iki bin yılındaki ekonomik, siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgiler vermektedir. Bu dönemde Anadolu topraklarında bulunan krallıkların bölgenin ticari faaliyetlerini korumak için birlikte hareket ettikleri ve anlaşmalar yaptıkları bilinmektedir. Anadolu'da Kültepe ve Mezopotamya'da Asur kentleri merkez olmak üzere bölgeler arasında güçlü ticaret ilişkileri kurulmuştur. Asurlu tüccarlar Anadolu şehirlerinin etrafında Karum adı verilen pazar yerleri inşa etmektedirler. İnşa edilen Pazar yerleri sayesinde Anadolu'dan bakır, altın, gümüş, hububat ve yün almaktadırlar (Bahar, 1994: s. 308).

Anadolu toprakları Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasında yer almaktadır. Birbirinden farklı medeniyetler ve ekonomik yapılar Anadolu topraklarında hüküm sürmüştür. Anadolu büyük iktisat sahalarını birbirine karayoluyla bağlamaktadır. Anadolu'ya ait coğrafi özellikler Anadolu'nun tarih boyunca çok önemli bir mekân olmasını beraberinde getirmektedir. Anadolu, müsait coğrafi konumu dolayısıyla bölge tarihinin en eski zamanlarından beri insan topluluklarını kendine çeken bir iskân sahası olmuştur. Tarım ve ticarete dayanan büyük medeniyetlerin kurulmasına ve gelişmesine vesile olmuştur (Göney, 1987: s. 7). Anadolu topraklarının bu özellikleri Anadolu'nun tarihsel süreç içinde çok önemli ticaret yollarına ev sahipliğı yapmasına da zemin hazırlamaktadır. Anadolu'yu bir ucundan diğeri ucuna İpek Yolu ve Kral Yolu gibi büyük ticaret yolları kat etmektedir. Bu yollar Anadolu'ya büyük avantajlar sağlamış ve bu potansiyeli kullanan devletler, sadece ticari anlamda değil aynı zamanda siyasi ve askeri açıdan da büyük güç kazanmıştır (Bakırcı, 2014: s. 72).

Anadolu topraklarında hüküm süren devletler arasında Türk devletleri de bulunmaktadır. 1071 Malazgirt Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından Türkler Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Orta Asya'dan itibaren göçebe hayat süren Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile birlikte bu bölgelere ticari anlamda bir hareketlilik getirdikleri görülmektedir. Bulundukları alanlarda, ekonomik faaliyet içinde olmuşlardır (Okumuş, 2013: s. 379). Türklerin, Anadolu kapılarına dayanmasının ardından 1075 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması ile örgütlü bir şekilde bu devletin himayesi altında toplanmışlardır. 1204 yılında IV. Haçlı Seferi esnasında İstanbul'un işgali ile geçici de olsa Bizans idaresine son verilmesinin ardından Anadolu ile İstanbul arasındaki etkileşim azalmış olmasına karşın ticari açıdan gelişmeler daha farklı yönde ilerlemiştir. Anadolu'da Bizans'ın da güçsüz düşmesi ile yaşanan otorite boşluğunu Türkler daha etkin bir şekilde doldurmaya başlamıştır. Bu durum çeşitli siyasi, sosyal ve iktisadi nedenlerin gölgesinde gelişmiştir. XI. yüzyılda Batı'dan Haçlıların Anadolu'ya yönelttikleri hareketler neticesinde Bizans Devleti'nin sahip olduğu siyasi ve iktisadi düzen sarsılmıştır. Selçuklu Türkleri sarsılan bu düzeni yeniden toplama görevini üstlenmiştir. Selçuklu Devleti Anadolu'da uluslararası ticaretin ve beraberinde Anadolu'nun kalkınabilmesi için rol almıştır (Aksoy, 2019: s. 192). Anadolu içlerine doğru yayılan Türk boyları kısa zamanda yolların güvenliğini ve merkezi otoriteyi sağlamış ve XIII. yüzyıl içinde eşine az rastlanır bir imar faaliyetine girmiştir. Selçuklu Devleti ticaretin gelişmesine önem vermektedir. Bu nedenle topraklarından geçen ticari yolların güvenliğine önem göstermektedir. Selçuklu Devleti ticari yollar üzerinde Kervansaraylar inşa ederek yollar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmek istemektedir. Bunun sonucu olarak varlıklarını hâlâ sürdürebilen kervansaraylar gibi eserler şehircilik bakımından bu yıllarda Anadolu'nun altın bir çağ yaşadığını göstermektedir (Acun, 2007: s. 15).

Anadolu topraklarında Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasının ardından Osmanlılar baştan itibaren ticarete özel bir önem vermişler, tüccarları korumuş ve kollamışlar, bölgeler arası ticaretin gelişmesi için faaliyet yürütmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu ticaret yollarının kendi topraklarından geçmesinin öneminin büyük olduğunu kavramış; bölgeler arası ticareti geliştirmek amacıyla büyük şehirler etrafında bir yol sistemi oluşturmak ve fetihlerle belirli ticaret yollarının denetimini ele geçirmek istemiştir. Bu nedenle Osmanlıların XV. ve XVI. yüzyıllarda doğuya doğru takip ettiği

genişleme siyasetinde temel faktörlerden biri olarak ticaret yolları üzerinde denetim sağlama çabası öne çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren fetih politikalarını belirlerken fethedecekleri bölgenin siyasi ve askeri bir merkez oluşu kadar ekonomik ve ticari konumlarını da dikkate almaktadır. Bu hususu, I. Murad döneminde başlayıp I. Bayezid tarafından devam ettirilen Anadolu fetihlerinde belirgin bir şekilde görmek mümkündür (Küpeli, 2008: s. 391-405).

Anadolu topraklarında milattan öncesinden günümüze değin birçok medeniyetin hüküm sürdüğü bilinmektedir. Bu topraklarda ticari hayat milattan öncesine dayanmaktadır. Anadolu topraklarındaki ticari hayatın gelişmesinde bu toprakların coğrafi özellikleri, burada varlığını sürdüren medeniyetler ve bu topraklardan geçen ticaret yollarının öneminin büyük olduğu söylenebilir. Anadolu'da hüküm süren devletler ve beylikler ticari yollar üzerindeki hâkimiyetlerini kullanarak devletlerini güçlendirmek istemiş olmaları muhtemeldir. Bu sebeple, Anadolu toprakları üzerindeki ticari hayatın şekillenmesinde ticaret yollarının önemi büyük olmuştur. Bu yüzden Anadolu'daki önemli ticaret yollarının açıklanması konunun bütünlüğünü sağlamak açısından faydalı olacaktır.

1.2. ANADOLU'DA ÖNEMLİ TİCARET YOLLARI

Ticaret yolları Dünya tarihinin şekillenmesinde kültürlerin yayılmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Eskiden insanlar günümüzde olduğu gibi istedikleri yerlere kısa süre içerisinde ulaşamamaktaydılar. İller ve ülkeler arasındaki ulaşım develer veya atlarla yapılan uzun yolculuklar ile sağlanmaktaydı. Zaman içerisinde iller ve ülkeler arasında ticari faaliyetler gerçekleştirilebilmesi için kullanılan özel güzergâhlar oluşmuştur. İnsanların ticaret yapmak amacıyla kullandıkları yollara ticaret yolu adı verilmektedir. Ticaret yolları, eski çağlardan beri uzak ülkeleri ve halkları birbirine bağlamıştır. Bu yollarda sadece ticari ürünler değil, aynı zamanda bilgiler, ordular, düşünceler ve kültürler de seyahat etmiştir (Çatal, 2019: s. 102). Üzerinden ticaret yolu geçen ülkeler ekonomik açıdan ve stratejik önem açısından avantajlı olmuşlardır. Yollar devletler ve çeşitli halklar tarafından kullanılmıştır. Devlet tarafından sevkiyat ve orduların ilerlemesi, haberleşme ve posta teşkilatının işletilmesi amacıyla kullanılmış; buna paralel olarak halk tarafından da ticaret, iş, seyahat amaçlarıyla tercih edilmiştir. Orta Çağ'da Doğu ve Batı arasındaki ticaret birçok yolla yapılmıştır. Bu doğrultuda

çalışmada İpek yolu, Baharat Yolu, Kral Yolu, Pers yolu ve Roma Yolu hakkında bilgilerin verilmesi okuyucu açısından faydalı olacaktır.

1.2.1. İpek Yolu

Dünyada uzun bir süre doğu ile batı arasındaki bağlantı İpek Yolu ile sağlanmıştır. 1877 yılında bir Alman coğrafyacı Ferdinand Freiherr von Richthofen tarafından bu yola ‘İpek Yolu’ adı verilmiştir. Bu yol üzerinde taşınan en değerli malın ipek olması yolun güzergâhının adlandırılmasında etkili olmuştur (Taşağıl, 2015: s. 13). Eski ve Orta Çağ'ın en yoğun ticaret alanlarından birinin Akdeniz olduğu söylenebilir. Buna rağmen Batı'daki gösterişli yaşantı, Doğu'nun eşyalarına olan ilgiyi arttırmıştır. Çin'in ipek ve porselenleri önem kazanmıştır. Dolayısıyla uzaktaki merkezlere varma isteği ana ticaret yolu olan İpek Yolu'nu oluşturmuştur. İpek yolu dünya ticaretini beslemiş, 1500 yıl zarfında Afrika'ya da girerek, Avrasya kıtası sahasını kaplayan yol ağları halini almıştır. İpek Yolu'nun ana güzergâhını karada iki, denizde bir olmak üzere üç ana yol oluşturmaktadır. Birinci yol, Çin'in başkentinden yola çıkarak Orta Asya ve İran üzerinden Doğu Akdeniz'e ulaşmaktadır. Orta Asya'ya ulaşan İpek Yolu güneye doğru Hindukuş geçitlerinden ilerleyerek Hindistan'a, buradan Hindistan'ın batı kıyısındaki limanlara, ayrıca Ganj vadisine doğru da bir yolla ayrılmaktadır. Aynı şekilde Amu Derya ve onun Hazar denizi kıyılarına giden ve Kafkasların güneyinden ilerleyerek Mezopotamya'ya ulaşan ve oradan Anadolu'ya ulaşan ana bir yol hattı vardır. Karadeniz'in doğu ve güney limanlarından başlayan denizyolları bulunmaktadır. Mezopotamya'dan ise Suriye limanlarına ve oradan Avrupa'ya uzanan bir yol güzergâhı mevcuttur.

İkinci yol; Mısır'ı Kızıl Deniz üzerinden Hint Okyanus'una bağlayan yoldur ve Okyanus yolu olarak da bilinir. Hint Okyanus'una bağlanan yol buradan Hindistan'ın Kuşan İmparatorluğu'na bağlı limanlara ulaşmaktadır. Buradan İran körfezine İpek Yolu'nun bir kolu ayrılmaktadır. İpek Yolu'nun diğer bir kolu Hindistan'ın Malabar sahiline, Sri Lanka'ya III. ve IV. yüzyıllarda Vanga Devleti'nin kurulduğu Ganj nehri ağzına ve buradan Çin Hindine uzanmaktadır.

Üçüncü yol; Kuzey veya Bozkır yolu olarak adlandırılabilir. Çin'den başlayan yol Doğu Türkistan'a oradan Moğolistan'a ve Kazak bozkırlarını aşarak Hazar

Denizi'nin kuzeyinden geçmektedir (Taşağıl, 2015: s. 13). Kuzey yolunun çoğunluğu İskit ülkesinden geçmektedir. İpek Yolu'yla birleşen bu kuzey yolu bağlantısına Kürk Yolu adı da verilmiştir. Kürk Yolu denmesinin sebebi, bu yol üzerinde samur, vaşak, kunduz, tilki, sincap, sansar gibi çeşitli hayvan kürklerinin batı ülkelerine doğru taşınmasıdır. Kürk yolu İdil Bulgar Devleti döneminde işlek hâle gelmiş, bu dönemde İpek Yolu'nun kuzey kolunu teşkil etmiştir (Kemaloğlu, 2015: s. 363).

Tüccarlar ve ürünlerin dışında gezginler, siyasiler, işçiler, zanaatkârlar, toprak işçileri ve hacca giden Müslümanların da bu yol üzerinde seyahat ettiğinden söz edilmektedir. İpek Yolu'nun kültürleri birbirine yakınlaraştıran rolünden söz edilmektedir. Ayrıca, dönemin seyahatnamelerinden edinilen bilgilerle Moğolların geliştirdikleri olumlu politikalar, yolların bakım ve onarım işleri, bu yollar üzerinde inşa ettirdikleri insan ve hayvanların dinlenip konaklayabileceği yerler, fuar ve pazarlardan da bahsedilmektedir. Bu bilgiler ışığında İpek Yolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan önemli ticaret merkezleri ve şehirler hakkında bilgiler edinilebilmektedir (Kalan, 2014: s. 47).

Şekil 1.1'de Selçuklu döneminde şu anki Türkiye topraklarından geçen ipek yolu güzergahı ve bu güzergah üzerinde inşa edilen kervansaraylar gösterilmektedir.

Şekil 1.1: Selçuklu Dönemi İpek Yolu ve Kervansaraylar

Kaynak: Niğde İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021.

İpek Yolu Anadolu'ya üç farklı istikametten girmektedir:

1- Bugünkü Kars'ın Ani kentinden girmektedir. Hatta burada İpek Yolu köprüsü de vardır. Daha sonra Trabzon, Samsun, Merzifon'dan İstanbul'a geçer ve oradan Avrupa'ya ulaşmaktadır. Ama eğer Anadolu'da kalacaksa Merzifon'dan Amasya, Tokat, Kayseri ve Konya'ya gitmektedir.

2- Ağrı İshak Paşa Sarayı'nın bulunduğu yerden Erzurum, Erzincan, Sivas'a gelmektedir. Eğer Avrupa'ya gidecekse Sivas'tan Tokat, Amasya ve İstanbul'a geçmektedir.

3- Hakkâri yolundan gelip Mardin, Diyarbakır, Urfa, Antep, Malatya, Kayseri, Konya veyahut yukarı çıkıyorsa Sivas, Tokat ve Amasya'ya geçmektedir (Günel, 2010: s. 135).

İpek Yolu'nun Anadolu'yu kat eden üç ayrı güzergâhının ortak noktası Tokat'tır. Şehir birçok farklı memleketten gelen kervanların kesiştiği nokta olması sebebi ile kervanlar için önemli bir durak ve birleşme merkezi olmuştur.

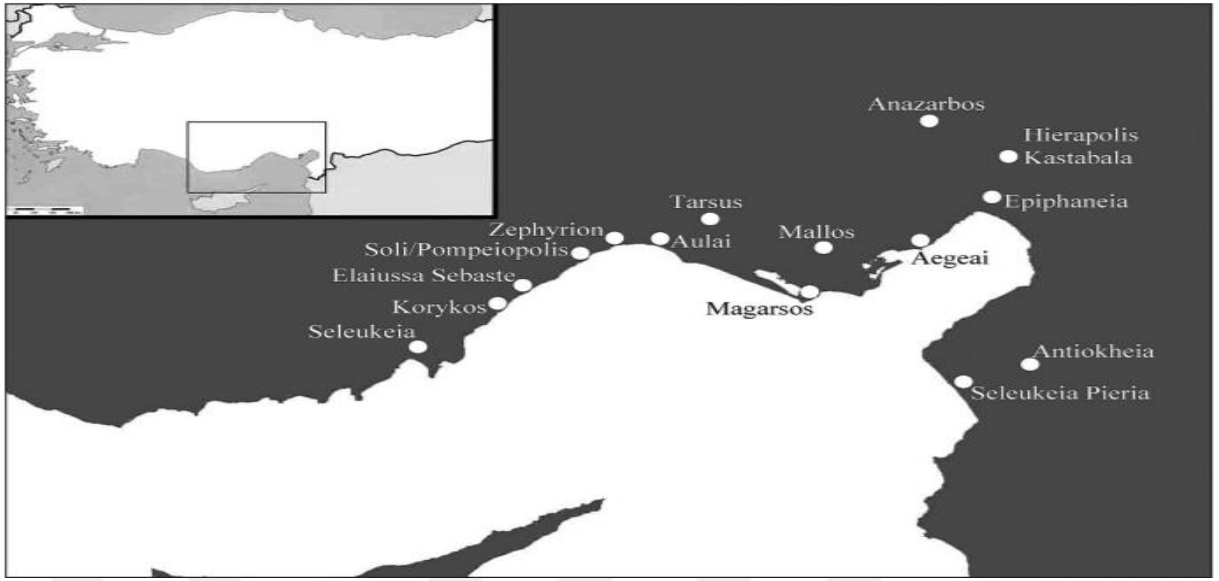
Genellikle tüm tarihi yolların mimari yapılarının oluşmasında İpek Yolu aracılığı ile oluşan iletişim, ulaşım ve ticari faaliyetler etkili olmuştur. Menzil, menzil hane, imarethane, derbent, konak, ribat, han, bedesten, kervansaray ve köprüler tarihi yolların çeşitli faaliyetleri sonucunda ortaya çıkmış mimari eserlerdir (Şahin, 2020: s. 80).

1.2.2. Baharat Yolu

Baharat Yolu, Uzakdoğu'yu Batı'ya bağlayan bir ticaret yoludur. Güneydoğu Asya ve Hindistan'dan Roma İmparatorluğu'na karanfil, hindistancevizi, biber ve tarçın taşındığı için bu önemli bağlantı noktalarına "Baharat Yolu" adı verilmiştir. Baharat, Orta Çağ'da soyluların sofrasına girmesiyle önem kazanmıştır. Baharat pahalı olduğu için yalnızca soylular ulaşabilmiştir. Daha sonra baharatı Doğu'dan getirmenin farklı yolları aranmaya başlanmış ve Vasco De Gama 1498 yılında Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan yolunu açmıştır. Yeni yolların bulunmasıyla Baharat Yolu önemini kaybetmeye başlamıştır.

Uzak Doğu'dan gelen Baharat Yolu'nun Akdeniz'e açıldığı liman kenti Aleksandria (Çanakkale)'dir. Hindistan ve Çin'den baharat taşıyan yük gemileri İpek Yolu ile aynı güzergâhı kullanmaktadır. Akdeniz'in liman kenti Aleksandria'ya ulaşan yük gemileri ürünlerini bu limandan diğer Akdeniz limanlarına sevk etmektedir. Konstantinopolis'in kurulmasının ardından İpek ve Baharat ticareti ile uğraşan tacirler burayı yeni pazar yeri olarak görmüşlerdir. Baharat çeşitleri, Konstantinopolis ve Roma'da İpek kadar ilgi görmüştür. Genç Antik Çağ'da ipek ve baharat Akdeniz ülkelerine ekonomik açıdan önemli bir hareketlilik getirmiştir. Suriye, Fenike ve Mısır'da bulunan büyük ticaret merkezlerinin dışında Anadolu topraklarında bulunan Doğu Kilikia'daki (Kilikia, Anadolu'nun Alanya'dan başlayıp, doğuda Kinet Höyük'te son bulan, kuzeyden de Toros dağlarıyla çevrili alanı kapsayan antik bölgedir) Tarsus, Anazarbos ve Aegeai (Yumurtalık) gibi zengin merkezler de aynı ticaret yollarının rotaları üzerinde bulunmaktadır. İpek yolu ve Baharat yolu ile kara ve deniz üzerinden Anadolu'da Kilikia bölgesine ulaşan ürünler Orta Anadolu'ya bu şehirlerden geçen yollar ile aktarılmaktadır. Akdeniz'i Orta Anadolu'ya bağlayan önemli yollara Tarsus ve Anazarbos (Adana)'tan ulaşılmaktadır. Anazarbos'a ulaşabilmenin en basit yolu ise Aegeai limanıdır. Bu yol bağlantıları sebebi ile Tarsus, Anazarbos ve Aegeai kentleri, hem büyük bir ticari pazar olan Anadolu'nun giriş kapısı, hem de İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun devamı durumundadırlar (Durukan, 2015: s. 244-247).

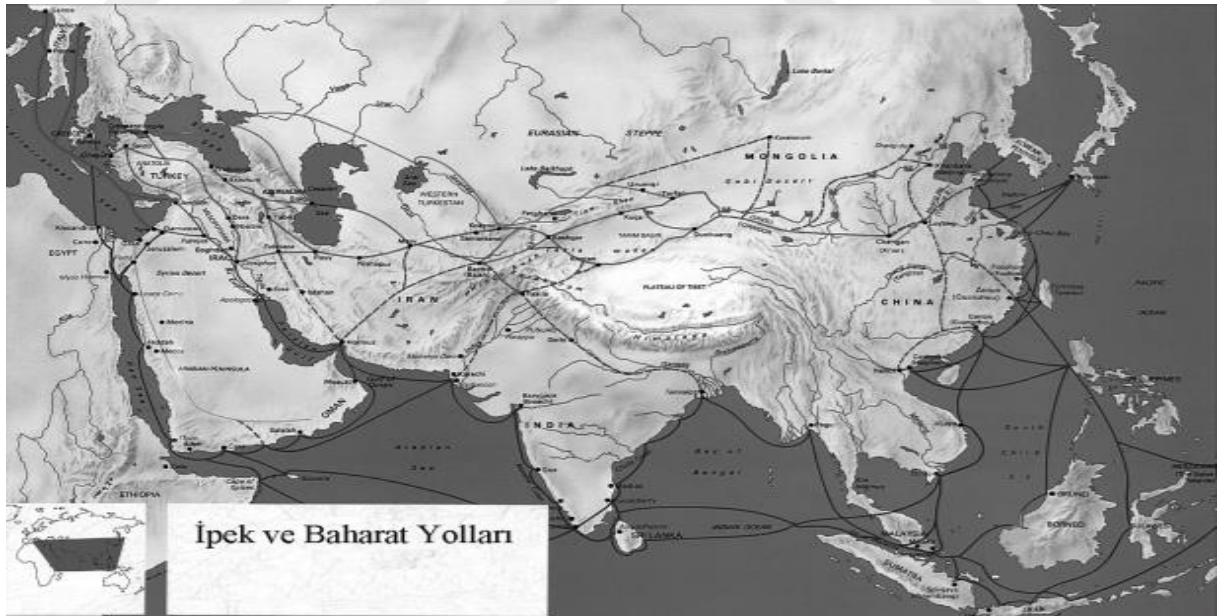
Şekil 1.2'de Kilikia bölgesinin önemli kentleri görülmektedir. Kilikia bölgesinde yer alan önemli kentlerin Akdeniz'e kıyısı bulunan kentler olduğu söylenebilmektedir.

Şekil 1.2: Kilikia Bölgesinin Önemli Kentleri

Kaynak: Durukan, 2015: 256.

Şekil 1.3’de Baharat yolu ve İpek yolunun geçtiği güzergahlar görülmektedir. Şekil 1.3’e bakıldığında Baharat ve İpek yolunun birçok ülkeyi kat ettiği ve Anadolu topraklarına uğradığı görülmektedir.

Şekil 1.3: Baharat ve İpek Yolu Güzergâhları

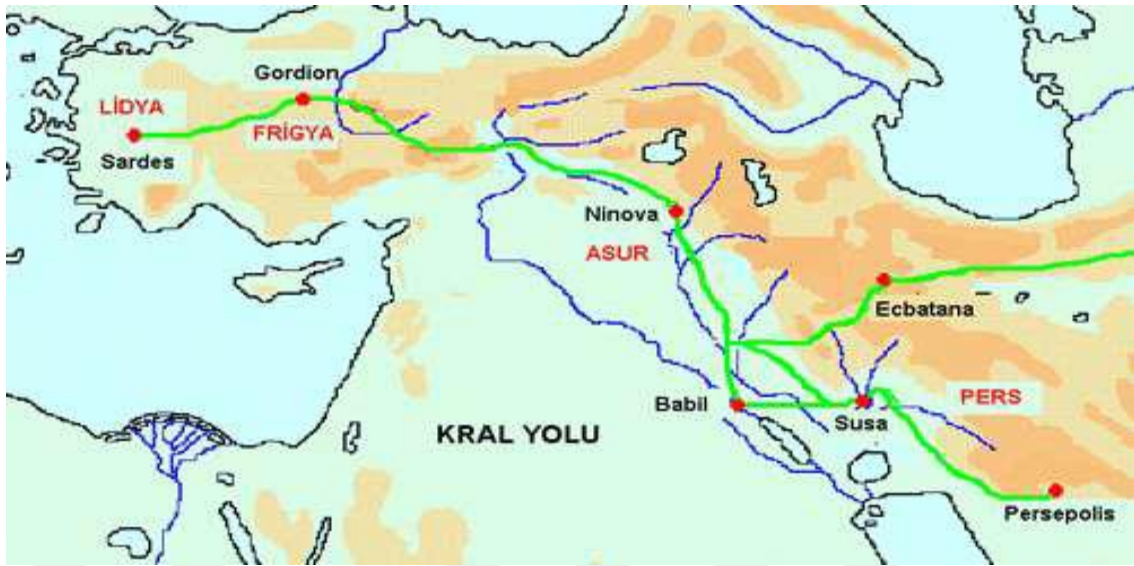
Kaynak: Durukan, 2015: 257.

1.2.3. Kral Yolu

Lidya Kralı Giges'in milattan önce V. yüzyılda ülkesindeki ticareti geliştirmek adına yaptırdığı yola Lidya Kral Yolu adı verilmektedir. Kral Yolu Efes'ten başlayarak Sardes (Salihli)'ten geçmekte ve Ninova'ya kadar uzanmaktadır. Kral Giges, yaptırdığı bu yol üzerinde konaklama tesisleri kurarak yol güvenliğini sağlamıştır. Kral Yolu'nun rotası Herodotus'un yazılarından, tarihi kaynaklardan ve arkeolojik kayıtlardan yararlanılarak yeniden oluşturulmuştur. Batı'da Sardes'ten başlayan yol (Türkiye'de İzmir'in 95 km doğusunda), doğuya doğru Türkiye'nin orta kuzey kısmından Asur'un başkenti Ninova'ya (Musul, Irak) varmaktadır. Ninova'ya ulaşan yol buradan Babil'in (Bağdat, Irak) güneyine geçmektedir. Babil'in yakınından, yolun iki ayrı kola ayrıldığı düşünülmektedir. Yolların bir tanesi, kuzeybatıya daha sonra batıdan Ecbatan'a gitmekte ve oradan da İpek Yolu ile birleşmektedir. Diğer yol ise doğuya devam ederek Pers başkenti Susa'ya (İran) ulaşmakta ve daha sonra güneydoğudan Persepolis'e (İran'ın ve Şiraz şehrinin hemen doğusu) geçmektedir (Yükçü ve Atağan, 2011: s. 101).

Lidya'yı işgal eden Persler de bu Kral Yolu'nu kullanmış ve geliştirmişlerdir. Daha sonra Pers Kral Yolu olarak anılacak güzergâh Pers Büyük Kralı I. Dareios'un satraplıkları (eyaletleri) yeniden düzenlendiği bir dönemde tamamlanmıştır. Pers Kral Yolu Pers İmparatorluğu'nun başkentlerinden biri olan Susa'dan, batıdaki en önemli satraplık (eyalet) merkezi olan Sardes'e kadar uzanmaktadır. İmparatorluğun kentleri arasındaki ulaşımı ve haberleşmeyi kolaylaştırması açısından Kral Yolu'nun önemi büyüktür. Susa ve Sardes yol güzergâhı arasında 111 aktarma ve dinleme istasyonu ve istasyonlarda yolcular için dinlenmiş atlar bulundurulmaktaydı. Kralın askerleri bu yolu yedi günde kat edebilmekte ve Krallıktaki herhangi bir sorun kısa sürede Krala ulaştırılabilmekteydi. Kral Yolu sadece ulaşım amacı ile kullanılmamıştır. Ulaşım amacı dışında bu yol ticari ve askeri faaliyetler amacıyla da kullanılmıştır (Özdizbay, 2018: s. 283)

Şekil 1.4'te Perslerin genişleterek kullandığı kral yolu görülmektedir. Önemli şehirlerden geçen ticaret yolu Anadolu topraklarına kadar uzanmaktadır.

Şekil 1.4: Pers Kral Yolu Güzergâhı

Kaynak: Yurdakul ve Töre-Başat, 2018: 1242.

Yolun Pers Krallığı'ndaki şehirler arasında en kısa ve en kolay yol olmamasından dolayı arkeologlar yolun en batı kısmının Asur kralları tarafından yapıldığını düşünmektedirler. Çünkü yol eski imparatorluğun kalbine doğru gitmektedir. Daha doğu taraftaki parçaları ise (İran) büyük ticaret yolu olan İpek Yolu ile kesişmektedir. Kral Yolu üzerinde birden fazla ticaret merkezi ve dinlenme tesisinin bulunduğu ortaya çıkarılmıştır (Yükçü ve Atağan, 2011: s. 101).

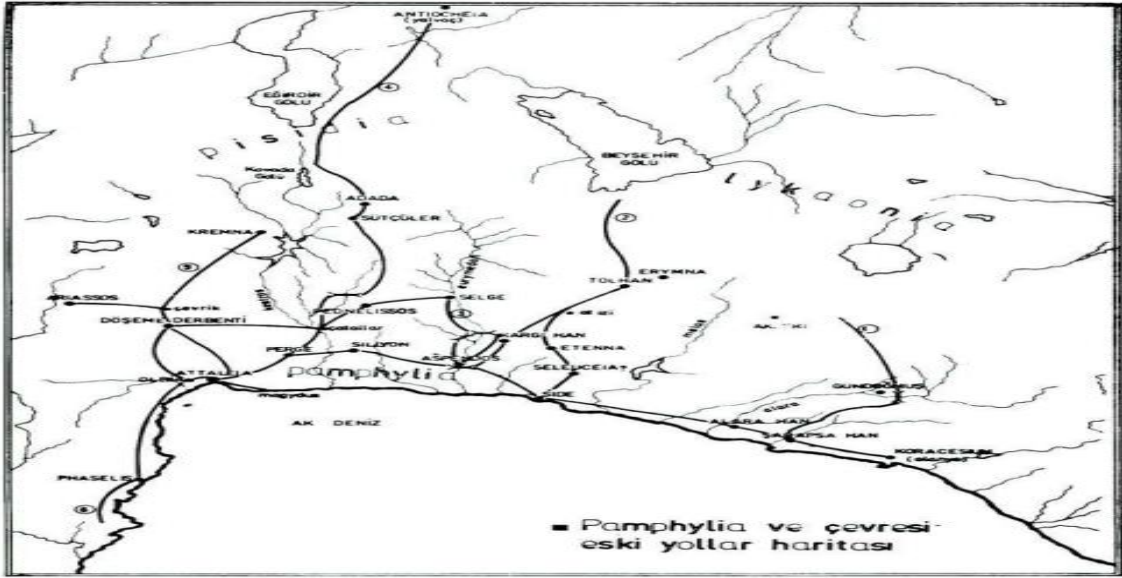
1.2.4. Roma Yolu

Roma medeniyetinin güçlü yönlerinin başında, fethettikleri bölgelere yeni yol bağlantıları inşa ederek Roma merkezi yönetimi ile bağlantıyı en iyi şekilde koordine etmeleri gelmektedir. Roma yollarını gelişmiş yol teknikleri ile inşa etmiş bu sayede kullanışlı ve modern yollar meydana getirmiştir. Roma eyaletleri arasındaki iletişim bu yol bağlantıları sayesinde sağlanmıştır. Roma yönetimindeki eyaletlerde haber, vergi, ticari malların güvenli bir şekilde ulaşımının sağlanması için taş döşemeli ve engebeli olmayan yollar inşa edilmiştir. Roma egemenliği altında bulunan eyaletlerde olup biten haberlerden en kısa sürede haberdar olmak için yol yapımına ve yolların bakımına büyük önem verilmiştir. Devlet inisiyatifine dayanan yollar imparator tarafından

görevlendirilen ve genellikle eyaletin ilk valisi olan yüksek rütbeli bir Roma görevlisinin denetiminde askerler ve eyalet sakinleri tarafından inşa edilmiş, bu durum ülkenin ekonomik alt yapısına da katkı sağlamıştır (Takmer, 2008: s. 110).

Antik Çağ'da Anadolu'da Roma yollarının kalıntılarına Pamphylia bölgesinde rastlanmaktadır. Antik Çağ'da Pamphylia Bölgesi Ord. Prof. M. A. Mansel'in tanımlamasıyla bugünkü Antalya vilayetinin düzlük alanlarını kapsamaktadır. Antik Çağ'da Pamphylia ise Olbia, Perge, Sillyon, Aspendos ve Side gibi önemli şehirleri sınırları içinde bulundurmaktadır (Ercenk, 1992: s. 361). Pamphylia bölgesi tarihin en erken dönemlerinden bu zamana kadar iskân gördüğünden ve Akdeniz dünyası ile sıkı etkileşimde bulunduğundan bu bölgede elbette erken dönemlerden itibaren ulaşım ağları olması muhtemeldir (Takmer, 2008: s. 109). "Via Sebaste" adı verilen Antik Roma Yolu'nun Augustus (Octavious) tarafından Kilikialı korsanlarla mücadele etmek maksadıyla yapıldığı mil taşlarındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Lykia, Pisidia ve Pamphylia şehirleri başta olmak üzere stratejik öneme sahip Güney ve Güney Doğu şehirlerini birbirine bağlayan yolun mil taşlarını çözümleyen arkeologlar bir noktada bölgenin tarihi hakkında bilgiler anlatmaktadırlar. Pisidian Antioch (Yalvaç)'tan başlayan yol, Neapolis (Şarkikaraağaç), Huyuk, Iconium (Konya), Misthia (Beyşehir), Side güzergâhından geçer. Milattan önce VI. yılda inşa edildiği ve özellikle Beyşehir gölünün çevresini dolaştıktan sonra yolun bir kolu Syedra'ya diğer bir kolu ise Tarsos, üzerinden Antiocheia (Pisidia) ve Osione'ye yani Suriye'ye Mezapotamya'ya kadar uzadığı vurgulanmaktadır (Çekirge, 2014: s. 1).

Şekil 1.5'de Pamphylia ve çevresinden geçen eski yolların güzergahları görülmektedir. Pamphylia'nın Akdeniz'e kıyısı olan bir şehir olduğu şekil 1.5'den anlaşılmaktadır.

Şekil 1.5: Pamphylia ve Çevresi Eski Yollar Haritası

Kaynak: Ercenk, 1992: 370.

David H. French 1983 yılında 'Küçük Asya ve Mil Taşları' yazı serisinin 4. ve 5. fasikülleri için Kuzey Anadolu ve Güneybatı Anadolu bölgelerinde incelemelerde bulunmuş ve tarihi Roma yollarının kalıntılarına rastlamıştır. Afyon-Isparta-Burdur bölgeleri, Çorum bölgesi ve Eskişehir bölgesindeki Roma yolları hakkında bilgiler vermiştir (French, 1984: s. 123).

1.3. ANADOLU'DA TİCARİ YAPILAR VE FONKSİYONLARI

Anadolu kentlerinde ticari merkezin konumunun, kalenin veya surun hemen yakınında geliştiği, insan ulaşımına en uygun ve en kolay yere yerleştiği bilinmektedir. Ticari yapıların kalelerin veya surların yakınlarında olmasının sebebi güvenliği sağlamaktır. Osmanlı zamanında kentlerde ticari bölgeler merkez cami ve bedesten arasında gelişmiştir ve bedestenlerin etrafında yayılan bir işlevsel ağ oluşmuştur. Hanlar, zanaat bölgeleri, debbağ haneler ve pazar yerleri, bedesten merkezinden çevreye doğru yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu şehirlerinin ticari merkezlerini, bedesten ve etrafında gelişim sağlayan han, arasta gibi ticari yapı türlerinin bir araya geldiği mekânlar oluşturmaktadır. Bu ticari yapıların bir araya gelerek bütünü oluşturmada, ticari merkezlerde bulunan sayıca en çok ve en küçük birimi olan dükkânların, bedesten ve hanların cephelerini sarmaları ve bir mahalle veya sokak etrafında bir araya gelerek

arasta ve çarşıları oluşturmalarında önemli rol oynamaktadır (Akar, 2009: s. 268). Anadolu topraklarında rastlanılan ticari yapıların genelini yollar üzerinde kervansaraylar, şehir içlerinde hanlar ve bedestenler oluşturmaktadır. Bu yapılar sadece ekonomik fonksiyonlu birer yapı olarak değil, askeri, sosyal ve dini fonksiyonlara sahip yapılar olarak kullanılmaktadır.

1.3.1. Anadolu’da Ticari Yapılar

Genel olarak Anadolu kentlerinin merkezini arasta, bedesten, han ve kervansaraylar oluşturmaktadır. Bu yapıların yanı sıra hamam ve camiler de bulunmaktadır. Ticaret yapılarında sadece mal alım satımı yapılmamış sosyal ihtiyaçlar da karşılanmıştır. Şehir içinde yapılan ticari yapılar şehrin en canlı, en hareketli merkezleridir. Bu ticari yapılar Şehirde bulunan insanlar ile şehir dışından gelen insanların buluşma noktası olmuştur. Yani ticaret yapıları şehrin can damarlarıdır. Ticaret yapıları farklı nedenlere bağlı olarak ayırım kazanmış; mimari, işlevsel ve zamansal olarak değişimler göstermiştir. Şehir içlerinde değerli ürünlerin satıldığı yapılara ‘Arasta ve Bedesten’ denmektedir. Arasta ve Bedesten gibi yapılara genelde büyük şehirlerde rastlamak mümkündür.

1.3.1.1. Anadolu Arasta ve Bedestenleri

XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar belirli bir çizgi üzerinde dizilmiş ticari dükkânlardan oluşan yapılar inşa etmişler ve bunlara “arasta” ismini vermişlerdir. Örtü anlamını taşıyan arasta Farsça ‘arastak’, olarak bilinir, üzeri dükkân saçaklarıyla ya tamamen ya da kısmen örtülmüş çarşılar olarak, Doğu’da alışveriş bölgelerinin gelişim göstermesinde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır (Uçkan, 1999: s. 75-79). Arastalar perakende ticaretin yapıldığı mekânlardan birisidir. Arasta kelimesi ordugâhta kurulan pazar anlamında da kullanılmıştır. Aynı malın ticaretini yapan dükkânların düzenli biçimde sıralanmasıyla oluşturulmuştur. Üstü kapalı olanları da vardır fakat çoğunun üstü açıktır. Arastalar; terlikçiler arastası, kürkçüler arastası, baharatçılar arastası gibi isimlerle anılmıştır. Arastaya örnek olarak Sultanahmet Arastası gösterilebilir. Arasta ve bedesten, aralarındaki benzerliklerden dolayı sıkça birbirleriyle karıştırılmaktadır. İkisi arasındaki en önemli farklardan biri arastada mahzen bulunmaması gösterilebilir. Ayrıca bedestenler değerli kumaş veya mücevherat benzeri değerli ürünlerin alınıp

satıldığı, hatta banka hizmetlerinin verildiği yerler olmalarına karşılık; arastalar, bedestenlere nazaran daha az önemli malların ticaretinin yapıldığı yerlerdir (Çam, 1991: s. 335).

Bedesten kelimesinin aslı “bezistan” ya da “bezzazistan” olup, günümüzde bedesten hâlini almıştır. “Bez” yani “bezze”, kumaş veya savaşta ganimet olarak alınan eşya anlamına gelmektedir. Medeniyetlerin can damarı ticarettir. Ticaretin kalbi ise bedestenler olarak görülmektedir. Bedestenler kumaş ve bez satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ve antika eşya alım-satımına tahsis edilmiş olan kapalı çarşılardır (Özdeş, 1953: s. 17). Bedestenlerde değerli eşyalar satıldığı için korunması gereken yapılardır. Bu yüzden bedestenlerin duvarları kale gibi sağlam inşa edilmekte ve kurşun kaplı üst kubbeleri bulunmaktadır. Bedestenler, şehirlerarası ve uluslararası ticaretin yapıldığı yerlerin başında gelmektedir ve her zaman şehirlerin ticaret merkezi konumundadır. Bedestenlerde başta değerli eşya, mücevher ve değerli kumaşlar satılmıştır. Bedestenler şehrin ortasında yükselen belirgin bir yapı olmuş, ticaret bölgesinin çekirdeğini teşkil etmiştir. Çarşılar bedestenlerin etrafında şekillenmiştir. Bedestenler sultanlar, devlet adamları ya da özel rütbeli kişiler tarafından yaptırılmış ve vakıf sistemiyle yönetilmiştir. İnalçık (1980), bedesten yapısının o kentte uluslararası ticaretin varlığını gösterdiği için ancak önemli ve büyük şehirlerde olduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi’nin, Osmanlı kentlerini bedestenli ve bedestensiz kentler olmak üzere ikiye ayırdığı bilinmektedir (Akar, 2009: s. 269). Şehirde yaşamayanlar ve ahilik teşkilatı kurallarına bakılarak çiraklık ve kalfalık eğitim süreçlerinden geçemeyen kişilere bedestenler üzerinde işyeri açma ruhsatı verilmemiştir. Yapıldığı dönemin güvenlik güçleri tarafından korunmakta olan bedestenlerde, önemli mallar satışa çıkarıldığı belirli günler varmış ve kervanlar da o belirlenen günlerde şehirde olmaya çalışmışlardır. Haftanın belirli olan bu günlerinde şehrin ileri gelen kişileri, halktan insanlar ve yabancı tüccarlar bedestenlerde toplanarak alışveriş yapmışlardır. Bu nedenle bedesteni olan şehirler uluslararası ticaretin gerçekleştirildiği önemli şehirler konumundadır. Bedestenlerin başlıca dört önemli fonksiyonundan söz edilmektedir. Bunlar; ürünlere bir fiyat üzerinden değer biçilmesi, vergilendirilme ve vergilerin toplanması, kamu malları ve şahıslara ait değerli malların devlet güvencesi altında muhafaza edilmesi, kentler ve ülkeler arası kervanların hazırlanmasıdır (İnalçık,1997: s. 121-122).

1.3.1.2. Anadolu Kervansarayları

Kervansaray kelimesi köken olarak Farsça “kârvan” ve “seray” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kervansaray gibi eserlerin tarihsel gelişimini bilmek, bu yapıların tarih içindeki önemini kavrayabilmek açısından önem arz etmektedir. Kervansaraylar, Türk-İslam tarihinin, kültür ve medeniyetinin temel yapı taşlarıdır (Aslanapa, 1978: 32). İslam ülkeleri hayır ve sosyal işlerini yapmak için kervansaray kurmuşlardır. Roma döneminde Anadolu topraklarında bu kervansaraylara benzeyen yapılar mevcuttur. Roma döneminde Anadolu’nun çeşitli sınır boyları ve stratejik konumlarında, içinde sürekli askerlerin bulunduğu “castel” veya “castrum” adı verilen yapıların inşa edildiği bilinmektedir. Askeri amaçlarla inşa edilen bu yapılar barınak olarak da kullanılmaktadır (Taştan, 2010: s. 8).

İslam aleminin dört bir yanından gelen askerler cihad yapmak için kervansaraylarda barınma ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Ayrıca, bu yapıların içerisinde yatakhaneler, yemekhaneler, ambarlar, mescitler, hamamlar ve ahır bulunmaktadır. Böylece buraya gelen askerlerin temel ihtiyaçları karşılanmış olmaktadır (Turan, 1946a: s. 479).

Maveraünnehir’deki ribatlar kervansarayların başlangıcı sayılmıştır. Ribat Arapça ‘r-b-t’ kökünden gelmektedir. Ribat kelimesinin Maveraünnehir, İran ve Anadolu’da kervansaray ile eş anlamda kullanıldığı bilinmektedir (Kuyulu, 1996: s. 51). Bu yapıların kökeninde cihat anlayışı hâkimdir. İnşa edilen ilk ribatın nerede ve ne zaman yapıldığı hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Tarihi bilinen ribatların en eskisi, Tunus sahilindeki manastırda bulunmuştur. Tunus’ta bulunan bu ribat Abbasi Valisi Herseme B. A. Tarafından milattan sonra 795 yılında yaptırılmıştır (Yiğit, 2008: 76). Ribâtlar, sınır boyları üzerinde ve stratejik konumlarda ordu birlikleriyle bu orduya ait binek hayvanlarının konakladığı, ileri harekâtlar için kullanılan, askerî amaçlı yapılardır (Eryavuz, 2002: s. 299). Ribatların zaman içerisinde kullanım fonksiyonları değişim göstermiştir. Dönem içerisinde değişiklik gösteren siyasi ve sosyal şartlar, ribatların kullanım alanlarının değişiklik göstermiş olmasının nedenleri arasında sayılabilmektedir. Daha öncesinde askeri amaçla kullanılan ribatlar, cihad ruhunun azalması ve tasavvuf akımının İslami yaşantılar üzerinde etkisini artırması ile birlikte askeri fonksiyonunu yitirmeye başlamıştır. Ribatların belirli bir bölümü, hankah (tekke-

dergâh), bir bölümü zaviye olarak kullanılmıştır. Özellikle ticari ve askeri yollar üzerinde kervanların güvenliğini sağlamak ve korumak üzere yapılmış olan ribatlar zaman içerisinde kervansaraylara dönüşmüşlerdir. Bundan dolayı zaman zaman ribat terimi hankah ve tekkede olduğu gibi kervansaray kelimesi ile beraber kullanılmıştır (Taştan, 2010: s. 8).

Malazgirt fatihi Alparslan'ın kızıyla evlenen Karahanlı Hakanı Şems-ül Mülûk Nasr bin İbrahim'in Semerkant-Buhara yolu üzerinde kervansaray yaptırdığı bilinmektedir. Yapılar kerpiç ve tuğladan inşa edildiği için büyük bir kısmı günümüzde harabe durumdadır. Bir Karahanlı eseri olan Ribat-ı Melik hicri 471, miladi ise 1078-79 yıllarında inşa edilmiştir. Yapı, tarihi kesin olarak bilinen Türk kervansaraylarının en eskisi olarak gösterilmektedir (Cezar, 1976: s. 931).

Karahanlıların yapmış olduğu ribatlardan sonra Gazneliler de aynı isimle yapılar inşa etmiş fakat bunlar günümüzde kaybolmuştur. Gazneli Mahmut Tus-Sebahs yolunda Ribat-ı Çahе adında bir kervansaray yaptırmıştır (Yiğit, 2008: 3). Gazneliler dönemi kervansarayları Selçuklu kervansaraylarının öncüsü olan Karahanlı mimarisi ve Selçuklu mimarisi arasındaki bağlantıyı sağlamıştır (Altun, 2001: s. 413).

Türklere ait ilk kervansaray örnekleri Gazneliler ve Karahanlılar dönemlerine ait ribat adı verilen yapılardır. Bu yapılar Büyük Selçuklu dönemi yapılarına örnek teşkil etmiş ve Büyük Selçuklu kervansarayları bu yapılardan izler taşımıştır (Taştan, 2010: 10). Büyük Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli Devleti'nin inşa ettiği kervansarayları geliştirerek daha da güzel yapılar ortaya koymuştur (Aslanapa, 1978: s. 94).

Karahanlı ve Gaznelilerin yapmış olduğu kervansaraylar mimari açıdan Büyük Selçuklu kervansaraylarını etkilemiştir. Simnan-Şahrud yolunda, Ehvan'da taş ve tuğladan yapılmış olan ve Ribât-ı Enûşirvân (1029-1049) adıyla tanınan kervansaray, Selçukluların ilk devrinden Tuğrul Bey zamanında yapılmış olup, halen ayaktadır. Ribât-ı Za'ferânî XI. yüzyılda inşa edilmiştir. Büyük Selçukluların en önemli abidelerinden Ribât-ı Şerîf'te 1114-1115 yıllarında İran'da, Meşhed ve Serahs arasında ıssız bir arazide inşa edilmiştir (Denkhalbant ve Çobanoğlu, 2009: s. 392).

Anadolu'da kervansarayların köklü bir medeniyet unsuru olarak yer aldığı ve Anadolu'nun dört bir tarafına inşa edildiği dönem Selçuklu dönemidir (Sönmez, 2007:

s. 276). Selçuklu'nun iktisadi durumunu, Selçuklu'da meydana gelen ticari faaliyetleri ve devletin bu konuda takip ettiği politikaları anlayabilmek için Selçuklu kervansaraylarının incelenmesinin önemi büyüktür. Kervansarayların uzaktan görünüşleri bir kaleyi andırırken, içerisinde kervan kabilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri fonksiyonel yapıya sahiptirler. Nicelik ve nitelikleri bakımından İslam dünyasında bu binaların benzerine rastlanılamamaktadır. Ekonomi politikalarını ve fetihlerini milletlerarası ticaretin konumuna göre düzenleyen Selçuklu sultanları ve devlet kademesinin önde gelen isimleri Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna, ana ticaret yollarından ara yollara kadar her alanda hemen her menzillik (30-40 km) mesafeye kervansaray yaptırmışlardır (Günel, 2010: s. 139). Selçuklu devlet adamları yapmış oldukları siyaset ile ticari faaliyetlerin Anadolu topraklarında gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır. II. Kılıçarslan, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubad'ın iktisadi ve ticari faaliyetlerin artırılması için çeşitli koruyucu, teşvik edici uygulamalara başvurdukları bilinmektedir. Bu padişahların yaptıkları fetihlerdeki öncelikli gayeleri iktisadi faaliyetleri gerçekleştirmek olmuştur. Fetih planlarını ticaret yollarının güvenliğini sağlamak adına yapmış ve uygulamışlardır. Bu amaçlar devrin kaynaklarında açıkça gösterilmektedir. Antalya ve Sinop gibi önemli liman şehirlerine ticari faaliyetleri kolaylaştırmak adına büyük sermayeli tüccarların yerleşmelerini sağlamış ve buralara yerleşen tüccarlara gereken kolaylık devlet tarafından gösterilmiştir. Türkiye'ye gelen ve burada ticari faaliyet gösteren yabancı tüccarlara imtiyazlar tanımışlardır. Yollarda herhangi bir sebep ile ürünleri zarar gören tüccarların, soyguna uğrayanların veya emtiası denizde batan tüccarların ürünlerinin bedeli devlet hazinesinden ödenmiştir. Selçuklu Devleti'nin tüccarlara bu sigortayı temin etmesi, tüccarların Selçuklu Devleti sınırlarında ticari faaliyetlerini sürdürme olanağı sağlamıştır. Yapılan bu siyaset neticesinde tüccarların güvenliği, ürünlerin güvenliği ve yolların güvenliğini sağlamak amacı ile Selçuklu kervansarayları ortaya çıkmıştır (Turan, 1946a: s. 472-474)

En önemli Selçuklu kervansarayları, Anadolu'nun doğu-batı, kuzey-güney istikametinde bulunan iki büyük uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan doğu-batı istikametinde olanı Antalya ve Alanya'dan başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varmaktadır. Moğollar zamanında Ermenistan ticari faaliyetlerde önem

kazanmıştır. Bu durum neticesinde Ceyhan nehrinin biraz doğusunda bulunan Yumurtalık limanı önem kazanmış, Antalya limanına rakip olmuştur. Buradan Türkiye'ye giren batı emtiası Ermenistan içinden geçerek Konya veya Kayseri güzergâhlarını takip ederek ana yolla birleşmektedir. Konya-Akşehir güzergâhında devam eden ikinci derecede bir yol, İstanbul'a ve Batı Anadolu'ya bağlanmaktadır. Tarihi kaynaklara ve yıkılan kervansarayların harabelerine bakılarak bu yol üzerindeki başlıca kervansaraylar şöyle sıralanabilmektedir: Alanya civarında Şerefzâh Han'ından (II. Keyhüsrev) kuzeye doğru sıra ile Evdir Han (I. İzzeddin Keykavus), Kırkgöz Han'ı (II. Keyhüsrev). Ayrıca Susuz Han ve İncir Han'ı (II. Keyhüsrev), Uluborlu'ya bağlı Dadil köyünde Ertokuş Bey tarafından yaptırılan kervansaray, Gelendost civarında yaptırılan han bulunmaktadır (Aslanapa, 2012: s. 97). Akşehir'in batısında İshaklı Han'ı (Fahreddin Ali), Akşehir ile Ilgın arasında Altun-aba (Argıt) Han'ı gibi kervansaraylar vardır. Konya, Aksaray ve Kayseri illeri arasında bulunan bölgede Zencirli, Obruk, Kaymaz, Zazatin (Sadeddin Köpek); Aksaray-Nevşehir arasında Ağızkarahan Hoca Mesud Kervansarayı, Pervane, Ağzıkara, Latif kervansarayları yer almaktadır. II. Kılıçarslan döneminde Aksaray inşa edilip çevresine kervansaraylar yaptırılır iken, ayrıca Aksaray'a pazarlar kurularak bu bölgeye ticaret erbabı kişilerin yerleştirilmesi sağlanmıştır (Bedirhan, 2016: s. 485).

Türkiye'nin kuzey-güney güzergâhında bulunan yollara ulaşım Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarında deniz vasıtaları ile gerçekleşmektedir. Kervan trafiğinin en yoğun olduğu istikamet kuzey-güney istikametidir (Tükel, 1969: s. 433). Antalya, Alanya ve Yumurtalık (Aegeai) limanlarına çeşitli Avrupa şehirleri ve limanlarından ürünler getirilmiş ve buradan diğer Akdeniz limanlarına taşınmıştır. Akdeniz limanlarından sonra Kayseri'den Sivas'a kadar uzanan yol ile birleşmekte veya Suriye, Irak kara yolu ile Elbistan-Kayseri güzergâhında devam ederek buradan Sivas'tan Tokat yolu ile Sinop ve Samsun limanlarına ulaşmaktadır. Sinop ve Samsun limanlarına ulaşan ticari emtialar deniz yolu ile kuzeyde önemli bir liman olan Kırım sahilindeki Suğdak limanına gönderilmektedir. Bu yolun ikinci bir kolu Elbistan, Malatya, Diyarbakır yolları ile Doğu Anadolu'ya ve Irak istikametinde devam etmektedir (Turan, 1946a: s. 475). Doğuya giden yol üzerinde Kayseri'den 40 km ileride Karatay, Kayseri-Sivas arasında Sultan Hanı, Sivas ile Tokat arasında Yeni Han, Çiftlik Hanı, Tokat-Zile arasında Hatun Hanı ve daha ileride Azine-Pazar Hanı gibi kervansaraylar mevcuttur

(Kayaoğlu, 1981: s. 365). Selçuklu dönemi kervansaraylarının bu denli çok fazla olması bu dönemin iktisadi ve ticari durumunun ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Kervansaray yapılarının inşa edilmesi ile ticari faaliyetler arasında doğrudan bir ilişki vardır. II. Kılıçarslan döneminde siyasi gelişmelerin yanı sıra ticari faaliyetlerde de önemli hareketlenmeler görülmüş, bu ticari hareketlenmelerin bir neticesi olarak aynı dönemde kervansaray yapıları artış göstermiştir (Turan, 1946a: s. 476).

Orduların konaklama yeri olarak kullandıkları bu yerlerin başlıca iki fonksiyonu bulunmaktadır: Birincisi, maddi değeri yüksek ticari mallar nakleden kervanlara, sınır boylarında düşman eşkıyalarından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak emniyetli konaklama yerleri sağlamak; ikincisi, yolcuların yerleştikleri ve geceledikleri yerlerde her türlü temel ihtiyaçlarını temin etmektir. Gerçekten bu gaye ile kervansaraylarda yapılan tesisler çok dikkate değerdir. Örneğin, Karamanlılar ile Memreş adı ile bilinen bir Türk beyi arasında çıkan muharebelerde Konya-Aksaray yolu üzerinde Aksaray'a 30-40 km mesafede bulunan Alaaddin Keykubad Hanı zarar görmüş ve iki burcu yıkılmıştır. Bu iki yol arasında bulunan Han'ın zarar görmesinden dolayı yol güvenliği zayıflamış, Konya-Aksaray yolu birkaç yıl kervanların geçişi için kullanılmamış ve işlememiştir (Turan, 1946a: s. 477).

Kervansarayların içlerinde yatakhaneleri, yemekhaneleri, gıda depoları, ticari ürünleri yerleştirecek ambarları, yolcuların hayvanlarının konaklayacakları ahırları, hayvan samanlıkları, insanların ibadet etmeleri için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta kayıtlardan çıkarabilecek sonuçlara göre eczaneleri vardır. Yolcuların ayakkabılarını tamir edip ve maddi durumu yerinde olmayan yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcılara ve hayvanları nallamak için nalbantlara varıncaya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilat ve tesisleri bulunmaktadır. Ayrıca bütün bunlara dair gelir ve giderleri raporlayan memurlar kervansarayların içerisinde görev almaktadır (Kayaoğlu, 1981: s. 366).

Kervansarayları yaptıranlar genellikle Selçuklu sultanları ve devlet adamlarıdır. Kervansaraylar faaliyet sürdükleri dönemde hep vakıf olarak hizmet vermişlerdir. Böylelikle kervansaraya inen tüm yolcular hizmet alabilmektedir. Aksaray civarında bulunan I. Alaaddin Keykubad Kervansaray'ına ait şöyle bir malumat bulunmaktadır: Vakıf gelirlerinin yaklaşık on bin dirhemi vakfın tamiri için ayrılmış, bu da vakfın

kervansarayaya verdiği önemi göstermiştir. Selçuklu Sultanı Baybars, Kayseri seferinde Karatay Kervansarayı'nı tasvir etmiştir. Mimari yapısını betimlemiş, kervansaray yapımında kullanılan malzemeleri anlatmıştır. Kervansarayın ekonomisine ise şöyle değinmiştir: Kervansarayın masrafları ve vakıf gelirleriyle ilgilenilmesi için devavin denilen daireler oluşturulmuş, bu dairelerde memurlar ve kâtipler görev almışlardır. Yine 1247 yılında vakıf gelir-masraf işlerini yürüten memurların kontrolünü sağlamak için müfettiş ve nazırdan müteşekkil bir heyet tayin edilmiştir. Vakfın kendisinden sonra vakıf mallarına bakılması için gelecek olan kardeş ve çocuklarına vakfın gelirinin altıda biri ayrılmıştır.

Tablo 1.1'de 1247 yılında Karatay kervansarayında çalışan meslek grupları, kişilerin aldığı maaşlar ve bu maaşların buğday cinsinden karşılığı verilmiştir.

Tablo 1.1: 1247 yılı Karatay Kervansarayı Maaş Dağılımı

Meslek	Maaş	Kilogram(Buğday)
Ayakkabıcı	100 dirhem	24 mudd buğday
Baytar	100 dirhem	24 mudd buğday
Hamamcı	120 dirhem	24 mudd buğday
Hancı	150 dirhem	24 mudd buğday
Müezzin	150 dirhem	24 mudd buğday
Muzif***	200 dirhem	24 mudd buğday
Havayîç***	200 dirhem	24 mudd buğday
Aşçı	200 dirhem	24 mudd buğday
İmam	200 dirhem	24 mudd buğday
Nazır	360 dirhem	24 mudd buğday
Müfettiş	500 dirhem	50 mudd* buğday

Kaynak: Turan, 1946a: 482. *1 mudd=96 Kilogramdır, **Muzif: İç işleriyle ilgilenen kişi, ***Havayîç: Erzak ve ambar işleri ile ilgilenen kişidir.

Vakıf gelirleri arttığı takdirde, maaşların arttırılması ve kervansaray için yeni gelir kaynağı olacak mülk ve akarın satın alınması zorunlu tutulmuştur. Kervansaraylar memleketin menfaati bakımından büyük rol oynamaktadır. Oluşturduğu büyük ticari, iktisadi imkânlar vardır.

Kervanların geçtiği kasabalar gibi konaklama yapılan kervansarayların civarı da küçük bir ticaret merkezi haline gelmektedir. Bu duruma örnek vermek gerekirse Tokat ile Zile arasında, Sivas'ta Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan Pazar Hanı gibi hanlar bu bölgelerde kurularak, ticari merkezler haline getirilmiştir. Yine Konya-Kayseri yolu üzerinde bulunan kervansaraylar o bölgelerde ticaret alanları oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak kervansaray etrafında

kasabalaşmalar başlamıştır. Farklı bir sonuç olarak kervansaraylar etrafına köşkler yapıldığı ve buralarda yeni yaşam alanları oluşturulduğu görülmüştür.

Selçuklu kervansarayları daha önceden İslam dünyasında kurulan ribatların devamıdır. Ribatlar, İslam dünyasının hudutlarında askeri gayeler için yaptırılmıştır. Tüm gönüllü askerler buralarda barınmaktadır. İçerisinde temel ve sosyal ihtiyaçlar için gerekli bölümler bulunmaktadır. Müdafaa sisteminde devam etmişlerdir. Bu ribatlar duruma göre devletin veya malını cihad uğruna tahsis eden zenginlerin büyük bağışları ile masraflarını karşılamaktadır. İslam hudutlarının sınırları genişlediği takdirde önceden sınırda bulunan kervansaraylar doğal olarak askeri önemini kaybederek yolculara mahsus olan kervansaraylara dönüşmektedir. Kervansaraylar tarih içerisinde birçok medeniyet tarafından değişime uğramıştır. Kervansarayların gelişmesine birçok Türk devletinin katkısı olduğu yadsınamaz. Selçuklular kervansaray ananesini Türkistan'dan almıştır. Kervansaraylar gelişimlerini Anadolu coğrafyasında, Selçuklu devletinin eliyle tamamlamışlardır. Anadolu Selçukluları döneminde kervansaraylar kullanım fonksiyonları ve inşa yapı tekniği olarak en parlak dönemlerini yaşamaktadırlar. Anadolu Selçukluları'nın 30-40 km aralıklarla inşa ettikleri menzil kervansarayları sayesinde kervansarayların ülkenin ekonomik faaliyetlerine katkıları oldukça büyük olmuştur (Taştan, 2010: s. 11).

Osmanlı İmparatorluğu'nda kervansarayların, yollar, köprüler ve geçit yerlerine inşa edilmesi padişahların görevleri arasındadır. Örnek olarak, Sivas'ta bulunan Yeni Han bir derbent üzerine kurulmuştur. Ticari bakımdan ehemmiyetsiz olan yollar üzerine de hayırseverler tarafından zaviye, hanekah (Tekke, Dergâh) ve imarethaneler kurulmuştur. Amaçları ise, kervansarayların görevlerine yardımcı olmaktır. Selçuklu kervansarayları Osmanlı Dönemi'nde, Anadolu'da milletlerarası ticari faaliyetlerin durması ve imparatorluk yollarının Selçuklu Türkiyesi yollarına mutabık olması ile önemini kaybetmeye başlamıştır. Çoğu ise az işleyen yollar üzerinde zaviye haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ihtiyaçlara göre yollar üzerinde Selçuklular gibi kervansaray inşa etmeye devam etmiştir (Turan, 1946a: s. 479).

Osmanlı döneminde inşa edilen kervansaraylar Selçuklu döneminde inşa edilen kervansaraylara erişememiştir. Bunun sebebi Osmanlı Devletinin Rumeli'deki imar faaliyetlerine daha çok önem vermiş olmasıdır. Osmanlılar Anadolu ve Rumeli arasında

güvenli bir yol sistemi kurmuşlardır. Osmanlı dönemi kervansaraylarını Menzil Kervansarayları ve Şehir Kervansarayları şeklinde ikiye ayırarak incelemek mümkündür.

Osmanlı döneminde sivil ve dini mimari bir bütün olarak düşünülmüş ve inşa edilmiştir. Bunun için büyük külliyeler yapılmıştır. Daha önceki devirlerden kalan yapılar korunmaya çalışılmış ve restore edilerek kullanılmıştır. Ama bazı dönemlerde yeni menzil yapılarına ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı döneminde şehir içi kervansaraylara ek olarak önemli menzil noktalarına da kervansaraylar inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde kervansaraylar, genellikle Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki gibi tek bir yapı halinde değil, menzil külliyelerinin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde inşa edilen menzil külliyelerine örnek olarak, Payas Sokullu Külliyesi (1574), Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi (1617), İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1670) gösterilebilmektedir. Menzil külliyesi gibi kapsamlı yapıların inşa edilmediği durumlarda ise, menzil hanları olarak adlandırılan hanlar, kervansaray görevini üstlenmişlerdir (Akar, 2009: s. 270). Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde menzillerde inşa edilen kervansaraylarda konaklayan kervanların, tacirlerin bu yapılarda geçici olarak konakladıkları bilinmektedir. Ayrıca kervanların beraberlerindeki malların değişimi ile birlikte para işlerinin de görüldüğü yerler olmaktadır. Diğer bir yandan şehir kervansarayları borsa işlerinin görüldüğü ve şehir hanları ise mal üretiminin ve ticaret işlerinin bir arada sürdürüldüğü yerler olmuşlardır (Cantay, 1974: s. 369).

Osmanlı döneminde inşa edilen diğer kervansaraylar ise şehir içi kervansarayları olarak nitelendirmek mümkündür. Şehir içi hanları iki çeşittir. Birincisi, sadece ticari hayatta yeri olan, çeşitli ürünlerin satıldığı, sanatla uğraşan ustaların bulunduğu hanlardır. Diğeri ise uzun yollardan ve şehirlerden gelen yolcuların ücret karşılığında konakladıkları yapılardır. Bugünkü anlamda otellerin yerini tutan bu şehir içi hanları, menzil kervansaraylarına göre daha gelişmiş yapılardır. Genellikle iki katlı olarak inşa edilmiştir. Zemin katlar ahır, depo ve dükkânlara ayrılmış, üst katlar ise konaklama yapılması için tahsis edilmiştir.

Şehir içi hanlarının diğer bir özelliği ise paralı olmalarıdır. Bazı seyyahların seyahatnamelerinde hanların çalışması hakkında bilgiler bulunmaktadır. 1565 yılında

İstanbul'a gelen Fransız seyyah Jean de Thevenat: “*Bu hanlarda bir oda tutmak için, hanın Odabaşısına başvurulur. Bütün anahtarlar ondadır. Ona bir çeyrek kuruş veya yarım kuruş verilir. Bu açma parasıdır. Oda kiralanan her gün için hesaplanır ve odanın değerine göre kira verilir.*” demektedir. Bu anlatımdan, hanlarda bugünkü modern otelcilik anlayışına uygun bir işletme şeklinin kurulduğu anlaşılmaktadır (Berkol, 2006: s. 349-350).

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen kervansaraylar yol güzergâhlarında yapılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti, sınırlarını genişlettikçe şehir içlerindeki ticaret yapılarına önem vermiştir. Bu yapılarda kale görüntüsünden uzaklaşmıştır. Yapıların dışarıyla bağlantısı artmış hatta çevrelerine dükkânlar yapılmıştır. Böylece kervansarayların askeri yönü bitmiş ve ticaretin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Son olarak Osmanlı kervansarayların kalıcılığının Anadolu Selçuklu kervansaraylarına göre daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

1.3.1.3. Anadolu’da Hanlar

Hanlar, XIV. yüzyıldan itibaren yolcuların barınması ve ticaret maksadıyla, ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği bölgelerde, inşa edilmiş yapılardır. Hanlar insanların dinlenebilecekleri ve korunabilecekleri ticari binalardır (Arel ve Atalan, 2016: s. 221). Hanlar Selçuklu ve Osmanlı sivil mimari örneğidir. Şehir içi ticaret yapılarından en önemlisidir. Osmanlı döneminde şehir içi hanları genellikle iki katlı kargir yapılardır, hanlar ortasında avlu, avlunun çevresini saran revaklar ve revakların arkasına inşa edilmiş odalardan oluşmaktadır. Hanların yapımında izlenmiş olan klasik yapı şemasının yanı sıra, değişik mekânsal yapıları nadiren de olsa uygulanmıştır. Hanlar nadiren de olsa üç katlı olabilmektedir. Hanlar kervansarayların konaklama mantığının şehir içinde yapılmış halidir. Hanlar işlevlerine göre, yolcu hanları ve ticaret hanları olarak ikiye ayrılabilir (Arel ve Atalan, 2016: s. 217). Yolcu hanları, seyahat eden insanların, şehre gelen tüccar ve benzeri kişilerin otel olarak kullandıkları yapılardır. Ticaret hanları, şehir esnafının ve şehir dışından gelen tüccarların mallarını satışa çıkardıkları dükkânlardır.

Hanlarda alışveriş yapılmakta, mallar depolanmakta ve mallar üzerinden vergi kontrolü yapılmaktadır. Hanlarda toptan satış yapılmakta ve içinde atölyeler

bulunmaktadır. İşlevsel olarak hanlar, küçük kervanların konakladığı, özel yolcuların ve seyahat edenlerin konakladığı, depolama ve atölye kullanımı ile perakende ticaret yapılan mekânlardır. Hanların, üst kat odalarında tüccarlar konaklamaktadır. Tüccarlar dışında gezginler, resmi görevliler de kalabilmekte ve hatta sadece onların konaklaması için hanlar da bulunabilmektedir. XIX. yüzyılda yıkılan, İstanbul'da bulunan Elçi Hanı, elçiler haricinde kimsenin konaklamadığı bir han olarak bilinmekte ve bu isimle anılmaktadır (Akar, 2009: s. 271).

Yollardaki kervansarayların dışında kalan şehir ve kasabalardaki hanlar tüccar ve yolculara mahsustur. Tüm bu hanlar ticari mahiyette ve ücretli müesseselerdir (Sönmez, 2010: 310). Hanlarda konaklayanlar genellikle tacirler olmuştur. Bunun dışında ticari amacı olmayan ilim ve tasavvuf adamları, dervişler ve fakirler için her şehirde olduğu gibi burada da zaviyeler bulunmaktadır. Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'in Konya'ya ilk gelişinde I. Alaeddin Keykubad tarafından saraya davet edilmesi üzerine Bahaeddin; *'İmamların ineceği yer medrese, şeyhlerin hanekah, beylerin saray, tüccarların han, rindlerin zaviye, gariplerin mustaba'* olduğunu söyleyerek Atunapa Medresesi'ne inmiştir. Böylelikle tüm müesseselerin amacını belirtmiştir (Sarı, 2016: s. 833).

Şehirlerdeki hanlar yollardaki kervansaraylara sahiplik etmektedir. Fakat şehirlerde bulunan hanlar yalnız ticari yolculara mahsus olmayıp bizzat tüccarların cinsine ve ihtisasına göre ayrılmıştır. Örneğin, Pamuk Hanı, Bezzazlar Hanı, Şekerciler Hanı gibi türlü ticaret yapan ve tüccar barındıran hanlara rastlanmaktadır (Kayaoğlu, 1981: s. 367). Şehirlerdeki bazı hanların halkın zevk ve eğlence yerleri olarak kullanıldığı görülmüştür. XIII. yüzyılda Konya'da bulunan Ziyaeddin Hanı bu tarz hanlara örnek gösterilebilir. Rivayete göre burada çok güzel, hoş sesli ve çengi çalan bir kadın bulunmaktadır. Onu dinlemeye gidenlerin birçoğu kendisine ve sesine âşık olmuştur. Bunların arasında Sultan'ın hazinedarı Şerefeddin Bey'in de olduğu ve kadına on beş bin dinar mihr vermek şartıyla onunla evlendiği de belirtilmiştir (Turan, 1946a: s. 477-496).

1.3.2. Anadolu'da Ticaret Yapılarının Fonksiyonları

Anadolu'daki ticari yapıların fonksiyonları arasında askeri, iktisadi, güvenlik, sosyal dayanışma, din eğitimi, misafirhane, mimari ve şehirleşme gösterilebilir. Sıralanan bu fonksiyonları ile Türklerin Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde Anadolu ve Maveraünnehir coğrafyasında bir kervansaray medeniyeti kurdukları söylenebilir (Sönmez, 2007: s. 295).

1.3.2.1. Dini Fonksiyonlar

Tarih içerisinde Türkler tarafından İslamiyet'in kabul edilmesi önemli bir sosyolojik olay olarak görülmektedir. Türk milleti için önemli bir dönüm noktası olarak söylenen bu olay kitleler halinde gerçekleşmiştir. Bu olaylar sonucunda hızla İslamlaşan Türkler büyük devletler kurarak İslâm dünyasında etkin olmuşlardır (Turan, 1946a: s. 457). Sınır boylarında ve stratejik konumlarda bulunan askerî maksatlı yapılar olan ribatlar, İslamiyet'in Maveraünnehir ve Horosan'da güç kazanmasının ardından yeni işlev kazanmıştır. Ribatlar, Horasan, Anadolu ve Balkanlar'da İslamiyet'in yayılmasında, özellikle göçebe Türklerin İslamlaşmasında etkili rol oynamıştır. Askerî eğitim ve hazırlıkların yerini zikir ve dinî eğitim almıştır. Ribatlar zaman içerisinde birer tekke ve zaviyeye dönüşmeye başlamış ve derviş, sufi, eren adı verilen mutasavvıflar için İslam'ı yayma faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir. İslamlaşmanın tamamlanmasının ardından ticaret yolları üzerinde inşa edilen ribatlar da kervanların yol güvenliğini ve konaklama ihtiyaçlarını sağlamak amacı ile birer kervansaray olarak hizmet vermeye başlamışlardır. Tekke, zaviye ve kervansaraylarda bulunan mutasavvıflar sayesinde Türkler İslamiyet'i kabul etmekle kalmamış İslam'a hizmet için askerî, sosyal, dinî ve fikrî alanlarda faaliyet göstermişlerdir (Doğan, 2020: s. 51).

Selçuklular Türk-İslâm devletleri içinde önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple cami, mescit, türbe, tekke, zaviye, medrese gibi yapılar inşa etmişlerdir (Turan, 1946a: s. 472). Selçuklular zamanında cami veya mescit inşaatları ayrı ayrı olabildiği gibi, diğer vakıf yapılarına bağlı olarak da gerçekleşmiştir. Medrese, darüşşifa gibi yapıların tamamında bir de mescit bulmaktadır. Selçuklular Anadolu'nun ticari hayatının gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuşlardır. Anadolu'da yolların ve kervansarayların yaygınlaşması Selçuklu dönemine denk gelmektedir. Kervansarayların

hemen hemen birçoğunda mescit bulunmaktadır. Köşk mescitleri kervansaray mescitleri içinde en dikkat çekici olanlarıdır. Köşk mescitler ibadet mekânı olduğu kadar kervansarayı inşa ettiren şahısın gücünün simgesi olarak da görülmüştür. Bütün dinî yapılarda olduğu gibi kervansaraylarda bulunan mescitler oldukça süslü inşa ettirilmişlerdir. Vakıflarla idare edilen kervansaraylarda mescitler için özel ödenek ayrılmıştır (Yiğit, 2017: s. 4)

Kervansaraylarda dini ihtiyaçların karşılanması adına mescit ve şadırvan gibi tesisler bulunmasının yanında dini etkinlikler de yapılmıştır. Dualar, zikirler, ibadetler ve eğitimler gerçekleştirilmiştir (Sönmez, 2007: s. 321).

1.3.2.2. Sosyal Fonksiyonlar

Sosyal hizmetin tanımı ve amaçları arasında eğitim, beslenme, barınma, güvenlik gibi temel ihtiyaçların karşılanması sayılmaktadır. Bu amaçların dışında sosyal refahın sağlanması, toplumlar arası diyalog, ekonomi ve yaşam zorlukları ile mücadele sosyal hizmet kapsamındadır. Bu bağlamda kervansarayların ekonomiye etkileri, seyahat edenlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması, can ve mal güvenliğinin sağlanması, tahsis edilen hizmetlerin vakıflar eliyle yürütülmesi sosyal hizmet disiplininin amaçları ile bire bir örtüşen hizmetlerdir. Büyük yollar üzerinde stratejik öneme sahip noktalarda yolcuları, kervanların konakladığı ve korunduğu ribatlar sonradan ‘kervansaray, han, menzil’ gibi isimlerle adlandırılmıştır. Ribatlar ilk kurulduklarında askeri amaçlarla kurulmuş müesseselerdir daha sonradan ise kervansaraylar gibi sosyal ve güvenli müesseseler olarak kullanılmışlardır (Köprülü, 1942: s. 274).

Sevap ve yardım kavramları ribatların yapımında ve sosyal statülerinin devamlılığında önemli rol oynamaktadır. Yardım severler sadakalarını; bir bölgede ribat yoksa o bölgeye ribat yaptırmaya, hazırda bulunan ribat tamirata ihtiyaç duyuyor ise tamir ettirmeye, sağlam ise hizmetin aksamaması ve sürmesi için ayırmaktadırlar. Ribatlara yardım da bulunanlar ribat hizmetini sürdürdükçe kendi sevap defterlerinin kapanmayacağına inanmakta ve böyle davranmaktan mutlu olmaktadır (Sönmez, 2007: s. 307).

Kervansarayların çok güçlü bir sosyal dayanışma, yardımlaşma ve toplumsal bütünleşme fonksiyonları bulunmaktadır. Selçuklu sultanlarının ve devlet adamlarının

büyük yollar üzerine yaptırdığı kervansarayların birçoğunun zengin vakıfları bulunmaktadır (Ocak, 1978: s. 253). Kervansaraylara inen tüccar ve diğer her türlü yolcu, ekonomik durumu fark etmeksizin Kervansaraylarda her türlü sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Kervansaray kültürü ile sosyal hizmetin ortak noktalarında birisi de arkasında duran kuvvetli vakıf sistemidir. Türk-İslam kültürünün sosyal hayatı düzenleyen, dengeleyen ve ekonomik olarak destekleme işlevi gören vakıf sistemi sosyal hizmeti beslediği şekilde kervansarayları da beslemiştir. Bu sayede ücretsiz olarak birçok temel ihtiyaç sunulmuştur (Sönmez, 2007: s. 304).

1.3.2.3. Ekonomik Fonksiyonlar

Ticari malın üreticiden tüketiciye ulaşma yolculuğunda konakladığı, mola verdiği veya sona ulaştığı mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânlar yol haritaları üzerinde kervansaraylar, şehirlerde ise hanlar, bedestenler, arastalar ve çarşılar olarak karşımıza çıkmaktadır (Akar, 2009: s. 267).

Kervansaraylar askeri amaçla kurulmalarının dışında, çok önemli bir ticari işleve de sahiptirler. Ticari ürünleri nakleden kervanlara sınır civarlarında düşman askerlerden ve eşkıya baskınlarından koruyacak emniyetli konaklama yerleri inşa edilmiştir. İnşa edilen bu kervansaraylar yüksek surlarla çevrilmiştir. Çevrilen surlar üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiştir. Kapıları demirlerden inşa edilen kervansaraylar, konukları her türlü tehlikeden müdafaa edebilmek maksadı ile inşa edilmişlerdir. Selçuklular zamanında Anadolu'da meydana gelen ticari gelişmelerin nedeni olarak, Selçuklu Sultanlarının ekonomiyi geliştirmek amacı ile izledikleri politikalar gösterilebilir. (Sönmez, 2007: s. 299). Selçuklu devlet adamlarının fethedecekleri bölgeleri belirlerken ticari yolları dikkate almaları ve bu bölgeleri fethettikten sonra yollar üzerine Kervansaray inşa etmeleri, ekonomik hayatın gelişmesine ne denli katkılarda bulunduklarını göstermektedir.

En önemli Selçuklu kervansarayları, Anadolu'nun doğu-batı, kuzey-güney istikametinde bulunan iki büyük uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Kervan trafiğinin en yoğun olduğu istikamet Kuzey-Güney istikameti idi (Tükel, 1969: s. 433). Kervansaray yapılarının inşa edilmesi ile ticari faaliyetler arasında doğrudan bir ilişki vardır. II. Kılıçarslan döneminde siyasi gelişmelerin yanı sıra ticari faaliyetlerde

de önemli hareketlenmeler görülmüştür. Bu ticari hareketlenmelerin bir neticesi olarak aynı dönemde kervansaray yapıları artış göstermiştir. Selçuklu dönemi kervansaraylarının bu denli çok fazla olması bu dönemin iktisadi ve ticari durumunun ne derece önemli olduğunu göstermektedir (Turan, 1946a: s. 476). II. Kılıçarslan döneminde Aksaray çevresine kervansaraylar inşa edilirken ayrıca bu bölgelere pazarlar kurulmuştur. Pazar kurulan bölgelere ticaret erbabı kişiler yerleştirilmesi sağlanmıştır. Anadolu'da Bizans zamanında köle olarak tutulan kişiler köleliklerinden azat edilerek üretime katılmaları sağlanmıştır (Bedirhan, 2016: s. 485).

Anadolu'da iktisadi ve ticari faaliyetleri artırmak için bir yandan fetihler yapılırken diğer yandan çeşitli birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurdıkları görülmektedir. Fetihler ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak maksadı ile yapılırken iktisadi amaçları ön plana aldıkları görülmektedir. Selçukluların ticari yolların güvenliğini artırmak amacı ile izlediği politikalar ve tüccarlara tanıdığı sigorta sistemi Anadolu'da ticaretin gelişmesine önemli katkılarda bulunmaktadır. Fethedilen bölgeler ve inşa edilen kervansarayların sayısı göz önüne alındığında dönemin ekonomisine kervansarayların büyük katkıları olduğu düşünülmektedir.

Osmanlı döneminde inşa edilen kervansaraylar tüccarın can ve mal güvenliğini sağlayarak ülke ticaretinin güvenle yürümesini sağlamıştır. Kervansarayların civarına pazar veya panayırların kurulması ile zaman içinde o bölgede canlanma sağlanarak bölgenin şehirleşmesi sağlanmıştır. Devlet kervansarayları, gümrük vergilerini almada doğrudan veya dolaylı olarak kullanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde kervansaraylar, ticaret kervanlarının yeme-içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasının dışında, devletin sınırlarının başladığı yerlerde, tüccarların getirdiği malların gümrük vergilerini ödemeleri için kesinlikle uğramaları gereken “vergi dairesi” görevini de üstlenmektedir (Kazancıoğlu, 2014: s. 252). Kervansaraylar devletin aldığı yeni iktisadi kararların bu kuruluşlar vasıtasıyla halka ve tüccarlara duyurulması başta olmak üzere bir takım önemli ekonomik fonksiyonlar da üstlenmiştir. Osmanlı ekonomisinde oldukça önemli yer kaplayan pazar ve panayırlar genel olarak kervansaray civarına kurulmaktadır. Zaman içerisinde kervansaray etrafında artan nüfusa bağlı olarak bölgeye camii, medrese hamam vd. dinî ve sosyal kurumların da kurulması ile bu bölge bir süre sonra şehir niteliği kazanmaktadır (Kazancıoğlu, 2014: s. 238).

Bedestenler ilk inşa edildiklerinde ahşap olarak yapılan mütevazı dükkânlardan oluşmuş, şehrin alışveriş merkezi olarak inşa edilmişlerdir. Bedesten Anadolu şehir merkezlerinde bulunan ticaret bölgesinin ana merkezini oluşturmakta, bütün alışveriş ve ticaret bedestenin etrafında gerçekleşmektedir. Çok hafif malzemelerden, ahşaptan ve pratik olarak inşa edilen dükkânların etrafını sarması ve bunların aralarında ticaret hanlarının da inşa edilmesi ile bedesten şehrin en canlı ticaret bölgesinin merkezinde bulunmaktadır (Eyice, 1992: s. 303). Başta mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silâhlar ile değerli kumaşların da satışa sunulduğu yerler bedestenlerdi. Bedestenler mücevher, altın gibi maddi değeri olan veya manevi değere sahip eşyaların kasalarda korunması işleviyle günümüzdeki bankaların; alınan ve satılan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesi itibarıyla borsaların görevini üstlenmektedir. Devlete ödenmesi gereken vergilerin miktarının belirlendiği ve ödemelerin yapıldığı bedestenler vergi dairelerinin görevlerini o dönemde üstlenen kurum halindedirler. Bedestenler tüccarların ticari işlerini yönlendirdikleri ve kervanlarını hazırladıkları mekânlar olarak kapalı pazarların işlevini üstlenmektedirler (Ergün ve Halaç, 2020: s. 133).

1.3.2.4. Askeri Fonksiyonlar

Kervansarayların başlangıcı olan ribatlar, stratejik önemi olan yerlerde inşa edilmiştir. Ribatların kurulması İslam ülkelerin silah ile korunması ve genişletilmesine dayanmaktadır (Köprülü: 1942: s. 268). Kervansaraylar başlangıçta, özellikle mücahitlerin içinde barınması, dinlenmesi ve eğitilmesi gibi fonksiyonları karşılamak amacı ile sınırlarda inşa edilen ribatların devamı niteliğindedir. Ortaçağ İslâm devletlerinde askerî amaçlarla kurulan ribatlar, Anadolu Selçukluları zamanında, uluslararası ticaretin emniyetli bir şekilde yapılmasını sağlamak asıl amaç olmakla birlikte, askerî amaçlar için de kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında ise, ticaret ve hac kervanındaki yolcuların konaklama ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla askerî gayelerle de kervansaraylar inşa edilmiştir. Ordular da güzergâhları üzerinde bulunan bu yapılarda konaklamaktadırlar. Düşmanların hücumu karşısında davullarla halka tehlike alarmı verilmekte ve halk burada toplanmaktadır. Dolayısıyla hudutlara yakın olan kervansaraylar adeta bir kale vazifesi görmektedir. Bu yüzden de kervansarayların etrafı surlarla çevrilmiş, kapıları demirden yapılmış ve duvarları kalın örülmüştür. Kervansarayların yapıldığı dönemlerde savaş için gelen gönüllüler burada

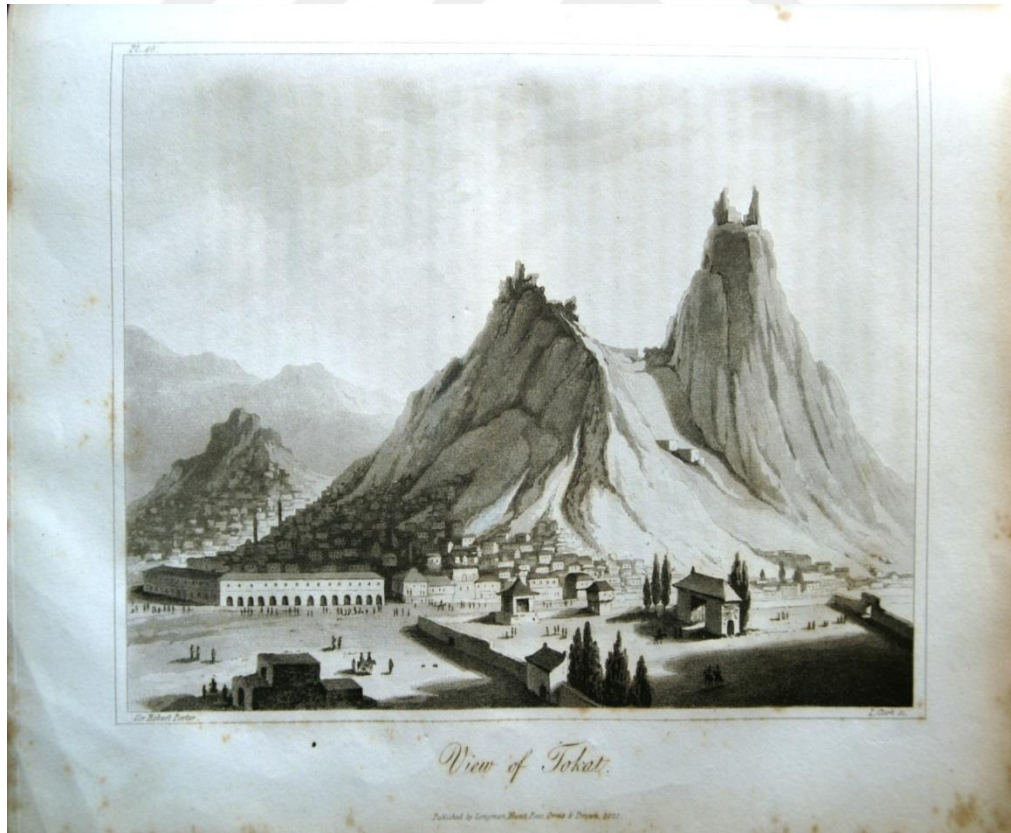
toplanmıştır. Savaş zamanında savunmasız kalan halk gelip burada barınmıştır (Sönmez, 2007: s. 296).

Askerî amaçlarla inşa edilen kervansaraylardan en önemlileri arasında: Ulukışla'daki Öküz Mehmet Paşa, Eski Malatya'daki Silahtar Mustafa Paşa, Sivas yakınlarındaki Kemankuş Kara Mustafa Paşa Kervansarayı ile İncesu (Kayseri)'daki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kervansarayı gösterilmektedir (Kazancıoğlu, 2014: s. 281). Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı'nın Celalî isyanları ve Doğu'ya düzenlenen seferler neticesinde askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile yaptırılmış olduğu düşünülmektedir (Gültekin, 2001: s. 38).

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Anadolu'da cereyan eden bir isyanı bastırmak amacı ile görevlendirilmiştir. Mustafa Paşa ve askerleri bugünkü İncesu ilçesinde konaklamışlardır. İsyanın uzaması ve konaklayacak yerlerin olmaması sebebi ile Mustafa Paşa askerlerin iş gücünden yararlanarak İncesu çevresinde kervansaray, câmii, medrese, okul, hamam, çeşme, arasta, dükkânlar ve görevlilerin kalabileceği evler inşa ettirilmiştir (Denktaş, 1997: s. 194). Örnek gösterilen bu kervansarayların inşa amacının askeri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kervansarayların askeri amaçlarla kullanılmasına kanıt olarak gösterilebilecek diğer kaynaklar ise Anadolu topraklarını gezen seyyahların yazılarıdır. Örneğin, Sokollu Mehmed Paşa tarafından 1579' tarihinde Yeni Pazar'da inşa edilen kervansarayın askerî gayelerle inşa edildiğini, Seyyah Lorenzo Bernardo: “...Atlı askerlerin barındığı yapıda bir câmii, bir hamam ve pazara gelenlere mal satılan çok sayıda dükkân var ...” şeklinde ifade etmektedir. XVII. yüzyılda Osmanlı topraklarından geçen Tavernier'in içinde bulunduğu kervan, Tokat'ta konaklayamadan yoluna devam etmek zorunda kalmıştır. Seyyahın anlattığına göre Bağdat'ın muhasarasını kaldırmak üzere Tokat'a gelen sadrazam ve ordusu şehirdeki bütün kervansaraylara yerleşmişlerdir (Kazancıoğlu, 2014: s. 284).

BÖLÜM II: TOKAT İLİNİN TARİHİ VE TİCARİ YAPISI

Tokat'ta yapılan kazı çalışmalarında ele geçen buluntular, yörenin Kalkolitik Çağ'dan beri yerleşime açık ve milattan önce 5500'lere inen bir tarihi olduğunu göstermektedir. Tokat'ta 14 devlet ve 5 beyliğin egemenlik sürdüğü bilinmektedir. Hatti, Hitit, Frig, Med, Pers, Pontus, Roma, Bizans, Danişmend, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Beylikler, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde Tokat toprakları önemli yerleşim alanlarından olmuştur. Tarihi milattan öncelere dayanan Tokat ilinde yaşayan insanların burada yaşamalarının bazı temel sebepleri bulunmaktadır. Tokat şehrinin yaşanılabilir bir şehir olmasında; su kaynakları, verimli toprakları, otlak alanları, güvenli coğrafi yapısı, ticari yolların üzerinde olması gibi unsurların etkili olduğu öne sürülmektedir. Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasından önce Tokat ilinin tarihinden, Osmanlı İmparatorluğu kurulmasının ardından Tokat tarihinden ve Tokat'ta gerçekleştirilen önemli ticari faaliyetlerden bahsedilecektir.

Fotoğraf 2.1: 1822 Yılında Gezgin Georgia Persia Tarafından Çizilen Tokat Gravürü

2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÖNCESİNDE TOKAT İLİNİN TARİHİ

Osmanlı hâkimiyeti altına girmeden önce Tokat'ta birçok beylik ve devlet hüküm sürmüştür. Şehrin kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Yörede yaşam milattan önce 5400-3000 yılları arasında Kalkolitik Çağ devrinde başlar. Tokat şehri milattan önce 1750-1200 yılları arasında Hititlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Hititlerin hâkimiyetinden sonra, M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Frigler Tokat'ı yüz yıllık bir süre ile hâkimiyetleri altına almışlardır. Frig devletinin yıkılması sonucu Tokat ve çevresi önce Kimmerler, daha sonrasında ise İskitler'in (M.Ö. 613-585) hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 585 yılında Medler tarafından ele geçirilen Tokat, Med devletinin yıkılması ile yeni kurulan Pers İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir (Açıkel, 2012: s. 219).

Makedonya Kralı Büyük İskender milattan önce 332 tarihinde Pers İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını ele geçirmiş ancak Büyük İskender'in milattan önce 323 yılında ölmesinin ardından Makedonya Krallığı'nın Tokat civarındaki hâkimiyeti kısa sürmüştür. Pers egemenliğinde Tokat'ın özel bir yeri olduğunu Komana Pontika bölgesinden geçen 'Kral Yolu' göstermektedir. Daha sonra geçen iki yüzyıl boyunca Tokat'ta Pontus Krallığı hüküm sürmüştür. M.Ö. 63 yılında yıkılan Pontus Krallığı'nın ardından Tokat, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir (Karayaka, 1988: s. 68).

M.Ö. 47 yılında Pontus Kralı VII Mithridates'in ölümünden sonra yerine geçen II. Pharnakes kendi topraklarını Romalılar elinden almak için Zile ovasında yaptığı savaşta Roma Kralı Caesar'a mağlup olmuştur. Caesar, Vene – Vidi – Vici (Geldim – Gördüm - Yendim) sözü ile tarihe geçen meşhur mektubunu burada yazmıştır. Mektubun yuvarlak taş üzerine yazılı olan hali bir dönem Zile Kalesi'nde muhafaza edilmiştir. Bu taşın günümüzde Kale içerisinde olmadığı bilinmektedir (Yılmaz, 2015: s. 61).

Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye ayrılmasının ardından Tokat şehri Doğu Roma (Bizans) sınırları içerisinde kalmıştır. Tokat ve çevresine İslam akınların başlaması ile Emeviler devrinde el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan Valisi Mesleme b.

Abdülmelik Tokat'ı 712 yılında fethetmeyi başarsalar da birkaç yıl sonra İmparator III. Leon şehri geri almıştır (Açıkel, 2012: s. 219)

Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu'ya girmesinden sonra Anadolu'nun Türkleşmesi için akınlar düzenlenmiştir (Göde, 1987: s. 17). Sultan Alparslan, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslam'ın yayılması için Erzurum ve çevresinin Saltuk Gazi; Mardin ve Harput bölgesinin Artuk Gazi tarafından fethedilmesi emrini vermiştir. Alparslan'ın emirlerinden Türkmen beyi Danişmend Melik Ahmet Gazi'ye ise fetih edecekleri bölgelerin idaresini vereceği söylenmiştir. Danişmend Ahmet Gazi de Sivas'ı üs bölgesi olarak kullanmış Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamanlı, Develi ve Çorum'u fethederek merkezi Niksar olan Danişmendli Beyliği'ni kurmuştur (Turan, 1971: s. 112).

2.1.1. Antik Yunan-Roma Döneminde Tokat

Roma hâkimiyetinden önce Anadolu bölgesinde yaşayan küçük topluluklar, yerel güç olarak tanımlanan tapınak etrafında bağımsız olarak yaşamaktaydılar. Roma döneminde bu insanlar merkezi bir yönetim altında toplamak ve güçlerinden faydalanmak amacı ile bir arada topluca yaşamaları sağlanmış ve bu bölgeler şehirlere dönüştürülmüştür. Bir araya getirilen bu tür topluluklara 'Tapınak Devleti' de denilmektedir. Pontus bölgesinde bulunan Komana (Comana) Pontika da bu tapınak devletlerinden bir tanesidir (Sökmen, 2005: 6). Komana, Tokat-Niksar ve Tokat-Almus yolları üzerinde, bugün ki Gümenek Köyü yakınlarında bulunan bir antik kenttir. Komana Tokat'ın 10-15 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Komana Pontika, M.Ö. 64 yılında Roma İmparatorluğu hâkimiyeti altına girmiştir. Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde askeri ve politik lideri olan Gnaeus Pompeius Magnus (M.Ö. 106 - M.Ö. 48) 60 stadyum (240 dönüm) büyüklüğünde bir araziye de Komana bölgesinin sınırlarına ekleyerek bölgenin idaresini Arkhelaos'a bırakmıştır. Arkhelaos'un idaresinden sonra şehrin idaresi Lykomedes'e geçmiştir. Cesar, Komana Pontika şehrinin topraklarına 120 stadyum (480 dönüm) büyüklüğünde arazi ilave edilmesini emretmiştir (Karayaka, 1988: s. 95). Strabon (M.Ö. 64 – M.S. 24) Pontos Komanası'nda yaşayan 6000'den fazla kadın, erkek, kölenin

yaşamakta olduğunu bildirmiştir. Bu kült merkezinde, tapınak köleleri ve Tanrıçanın takipçileri yaşamıştır(Mutlu, 2016: s. 311).

2.1.2. Danişmendliler Döneminde Tokat

Dânişmend Gazi, ilk önce 1080 yılında Sivas'ı fethederek Dânişmendli Beyliği'nin temellerini atmıştır. Sivas ilini fetihlerin merkez üssü olarak kullanan Melik Ahmet Danişmend Gazi Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Develi ve Çorum'u da fethederek Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden olan Dânişmendliler Beyliğini kurmuştur (Turan, 2016: s. 6). XI. yüzyılda yaşamış Türk devlet adamı ve Türk-İslam kahramanı Danişmend Gazi Anadolu topraklarında İslam'ın yayılması, Anadolu'nun Türkleşmesi uğruna savaşlar gerçekleştirmiş ve bu savaşlar neticesinde başarılı olarak adını duyurmuştur (Turan, 1971: s. 115).

Fethedilen bölgelere adalet ve medeniyet götüren Türkler, bu bölgelerde yaşayan ve sonradan Müslüman olan halk için İslam'ın iyi öğretilmesi hususunda çalışmalar yapmıştır. Sonradan Müslüman olan halka yer, yurt, para ve mal yardımında da bulunmuşlardır. Tokat'ta ilk kez Türk – İslam kültürüne göre imar ve ihya çalışmaları yapan devlet Danişmendliler olmuştur (Öztürk, 1987: s. 72). Danişmend Gazi Sivas, Tokat, Komana (Gümenek), Çorum, Amasya şehirlerinin fethinden sonra buralara kadı, imam ve çeri başı atamıştır. Fethedilen bölgelerde İslam dinin yaygınlaşması için cami, medrese gibi din ve kültür kurumları inşa ettirmiştir. (Melikoğlu, 1986: s. 27).

2.1.3. Selçuklu Döneminde Tokat

Selçukluların Anadolu topraklarında kalıcı hâkimiyet kurması Selçuklu Sultanı Mesud (1095-1155) dönemine denk gelmektedir. Sultan Mesud kazandığı zaferlerle Orta Anadolu'nun kesin olarak Türklerin hâkimiyeti altına girmesini sağlamış, Anadolu'yu Türkler için güvenilir bir vatan haline dönüştürmüştür. Sultan Mesud'un ölümünden sonra Selçuklu tahtına II. Kılıç Arslan geçmiştir (1155-1192). II. Kılıç Arslan'ın tahta geçtikten sonraki amaçlarından bir tanesi ise Anadolu'da siyasi birliğin sağlanması olmuştur. Bu doğrultuda Sultan II. Kılıç Arslan 1175 yılında Dânişmendli hâkimiyetindeki Sivas, Niksar, Tokat ve Komana ile bütün Dânişmend ilini ele geçirmiştir (Özaydın, 2002: s. 400). 1178 yılında da Malatya'nın ele geçirilmesiyle son vermiş ve Anadolu'nun milli birliğini sağlamıştır (Turan, 2016: s. 21).

II. Kılıç Arslan fetihlerle geçirdiği hayatının sonunda ülke yönetimini devlet geleneklerine göre oğulları arasında paylaştırmıştır (Bibi, 1996: s. 41). Bu paylaşımın sonucunda: Mu'izzeddin Kayserşah, Malatya'ya, Kutbeddin Melikşâh, Sivas ve Aksaray'a, Nureddin Sultanşah, Kayseri bölgesine, Muğiseddin Tuğrulşah, Elbistan'a, Rüneddin Süleyman Şah, Tokat ve çevresine, Muhiddin Mes'ud, Ankara merkez olmak üzere Çankırı, Kastamonu ve Eskişehir'e, Gıyâseddin Keyhüsrev Ulu-borlu (Borgulu) ve Kütahya çevresine, Nasreddin Berkyarukşah, Niksar ve Koyluhisar'a, Nizâmeddin Argunşâh, Amasya'ya, Arslanşah, Niğde'ye, Sancarşâh da Ereğli ve Güney uçlarına melik olarak atanmıştır (Göksu, 2010: s. 204-205).

II. Kılıç Arslan'ın 1192'de ölümü üzerine kardeşler arasında taht mücadeleleri ortaya çıkmıştır. Rükneddin Süleyman Şah, II. Kılıç Arslan öldüğü zaman diğer kardeşleri gibi hemen saltanat mücadelesi içine girmemiş, melik olarak kaldığı Tokat'ta fetihlerine devam etmiştir. İlk tahta çıkan I. Gıyâseddin Keyhüsrev 1196 yılında Tokat Meliki Rükneddin Süleyman Şah tarafından Konya'nın kuşatılması üzerine tahttan uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine Tokat Meliki Rükneddin Süleyman Şah Selçuklu Devleti'nin sultanı olmuştur (Turan, 1993: s. 51).

Rükneddin Süleyman Şah, hükümdarlığı ele geçirdikten sonra Anadolu'da siyasi birliği sağlamak için harekete geçmiş ve ilk olarak Nasreddin Berkyarukşah'ın hâkimiyeti altında bulunan Dânişmend ilinin merkezi Niksar'ı egemenliği altına almıştır. Süleyman Şah Ankara Meliki Muhyiddin Mesud ile Malatya Meliki Kayserşah dışındaki diğer melikleri emri altına alarak Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetini kurmak için önemli adım atmıştır (Kaya, 2010: s. 66). Rükneddin Süleyman Şah Selçuklu Devleti tahtına çıkarken Tokat melikliği yaptığı sırada yanında bulunan Nuh Alp, Tuz Bey ve Emir Mende gibi devlet adamlarını Konya'ya götürmüş ve onları devlet idare mekanizmasına yerleştirmiştir (Kaymaz, 1964: s. 125).

Tokat, 1175 yılında II. Kılıç Arslan'ın Dânişmendli Beyliği'ne son vermesinin ardından Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyetine girmiş ve bu tarihten sonra Tokat, Selçuklu Devleti'nin hem siyasî hem de askerî yönden en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Tokat, doğrudan merkezden yönetilen şehirler arasında yer almaktadır. Tokat, Selçuklu Devleti'nde meliklik merkezi olarak kullanılmaktadır (Kaya, 2006: s. 167). Meliklik merkezi, Türkiye Selçuklularında hanedan mensuplarının küçük yaşta tahsil ve

terbiye edinmek, devlet işlerinde yetiştirilmek üzere, melik unvanıyla gönderildikleri bir şehir veya bölge olup bu şehir ve bölgenin yönetimi kendilerine verilmektedir. Tokat, Selçuklu Devleti'nde askerî stratejik bir öneme sahip konumda olmasından dolayı, ihtiyaç halinde hızlı bir şekilde görevlendirilmek üzere subaşı olarak adlandırılan askerî valiler yönetiminde daimi askerî kuvvetler hazır beklemektedir. Tokat, askerî ve stratejik öneminin dışında coğrafi konumu itibari ile de dış saldırılara karşı korunaklı bir şehir özelliği taşımaktadır. Bu özelliğinden dolayı Tokat, Selçuklu Devleti'nde zaman zaman sultanların kendilerini korumaları ve güvenliklerini sağlamaları için kullandıkları bir şehir olmuştur. Örneğin, 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'nın ardından II. Gıyaseddin Keyhüsrev Tokat'a önce ailesini göndermiş daha sonrada kendisi Tokat'a gelmiştir (Turan, 2016: s. 43). Bu sebeptendir ki Tokat'ın Selçuklu Devleti için siyasi ve askeri yönden yaşanan olaylarda önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

2.1.4. Eretnalılar Döneminde Tokat

1243 yılında Moğol Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında gerçekleşen Köseadağ Savaşı, Anadolu Selçuklu'nun mağlubiyeti ile sonuçlanmış, Anadolu Selçuklu Devleti Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin askeri ve siyasi açıdan zayıf düşmesinin ardından İlhanlı Devleti'nin işgallerine engel olunamamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti 75 yıl Moğollar ve İlhanlıların hâkimiyeti altında kaldıktan sonra 1318 yılında yıkılmıştır (Göde, 1987: s. 18).

Tokat 75 yıllık bu dönemde İlhanlı Devleti'nin idaresi altında kalmıştır. 1317 yılında İlhanlılar'ın Anadolu Valisi Emir Çobanoğlu Temürtaş, Amasya Valisi ile savaşmış Temürtaş savaşın neticesinde Sivas'a çekilmek zorunda kalmıştır. Savaş neticesinde Tokat Emirliği'ne Fahreddin Muhammed getirilmiştir (Gökbilgin, 1974: s. 403).

İlhanlı emirleri arasında yaşanan bu savaşlar ve Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında vefatı üzerine İlhanlı Devleti'nin toprakları emirler arasında paylaşılmıştır. İlhanlıların siyasi çöküşü üzerine Tokat ve çevre illeri birleşerek Eretnalılar Devleti'ni (1327-1381) kurmuşlardır. Eretnalılar Devleti'nde önce Sivas, sonrasında ise Kayseri ili merkez olarak kullanılmıştır. Devletin başına bir Uygur Türkü olan Emir Eretna

geçmiştir. Emir Eretna 1327-1352 yılları arasında Sivas ve Kayseri bölgelerini kapsayan alanda hüküm sürmüştür (Göde, 1987: s. 19).

1380 yılında Eretna sultanı Alaeddin Ali'nin Amasya seferi sırasında vefat etmesi ile yerine küçük oğlu Çelebi Mehmed'in naibi Kadı Burhaneddin Ahmed geçmiştir. Kadı Burhaneddin Ahmed, Amasya Emiri ve Tokat'ı kuşatan Emir Hacı Şadgeldi'yi mağlup etmiş ve sultanlığını ilan etmiştir. Eretnalı Devleti'ni sonlandırıp sultanlığını ilan eden Burhaneddin Ahmed, Tokat'ı idaresi altına almıştır (Yücel, 1970: s. 52-53). Kadı Burhaneddin Ahmed'in Sivas, Tokat ve Amasya çevresinde, mahalli ümera (Başkomutanlık makamı) arasında yaşanan çatışmalardan kötü etkilenen halk, dönemin Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e mektup yazarak yardım istemiş bunun üzerine Bayezid 1392 yılında Tokat, Sivas ve Amasya'yı idaresi altına almıştır (Tokat İl Yıllığı, 1973: s. 22).

2.2. OSMANLI İMPARATORLUĞU ÖNCESİNDE TOKAT İLİNDE TİCARİ YAPI VE TİCARİ YAŞAM

Tarihin ilk zamanlarından itibaren insanlar geçimlerinin büyük bir kısmını tarımdan sağlamaktadır. Tokat'ta tarım ürünlerinin yetiştirildiği ve tarımsal ürün çeşitliliğinin fazla olduğu bölgelerden birisidir.

Maşathöyük'te bulunan çivi yazılı Hitit tabletlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda Tokat'ın milattan önce 2000'de tarım alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tokat'ta yetiştirilen tarım ürünlerinin zenginliği Zela sikkelerine de yansımıştır. Roma İmparatorluk dönemine ait Zela sikkelerinin üzerlerinde, Zela yaşayan insanların taptığı Tanrıça Anaitis hububat demeti tutarken gösterilmektedir (Karayaka, 1988: s. 19).

Komana Pontika şehri, Tokat ilinin bugün Gümenek olan mevkiinde konumlanmıştır. Komana halkının gelir kaynağı, etrafında bulunan bağlardan elde edilen ürünlerdir ve yılda iki kez düzenlenen festivaller için Komana bölgesine akın eden tüccarlar sayesinde halk büyük servet elde etmektedir. Komana şehrinde yapılan kazı çalışmalarında bulunan sikkeler en eski sikke darplarının Pontus Kralı VI. Mithridatis (M.Ö. 120 – M.Ö. 63) zamanında basılmış olabileceğini göstermektedir. Basılan sikkelerin ön yüzeylerinde İmparator yüzü gözüktürken, arka yüzeylerinde

tapınak ve Tanrıça Ma betimlemeleri, Hierokaisareia Komana yazısı işlenmiştir. Roma İmparatorluğu'nun bazı kentlerine, kendi bozuk para ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile para basma hakkı verilmiştir. Komana Pontika kenti de bunlardan bir tanesidir (Karayaka, 1988: s. 94-96).

Danişmendli Beyliği Tokat'ta birçok yapı inşa etmiştir. Niksar Ulu Camii, Tokat Garibler Camii, Çukur-Yağı Basan Medresesi Danişmendli Beyliği'nin Tokat'ta inşa ettirdiği önemli yapılarıdır. Danişmendli döneminden kalma sosyo-kültürel yapılar günümüzde dahi ayakta durmaktadır. Roma döneminden sonra Danişmendli Beyliği dönemine kadar geçen sürede Tokat ve çevresine gerekli önem verilmemiştir. Türkmenlerin bu bölgeye gelişi ile bölgedeki sosyo-kültürel hayat, ekonomik hayat canlanmaya başlamıştır (Bakır, 2019: s. 104).

Selçuklu Devleti, diğer devletler ile yapılan ticarete büyük ölçüde önem vermiştir. Devletlerarası ticaret hacminin artması için XII. yüzyılda Anadolu topraklarında doğu – batı, kuzey – güney istikametlerinde uzanan iki adet uluslararası ticaret yolunu kullanmışlardır. Doğu – batı güzergâhında bulunan yol Avrupa'dan başlayıp deniz yolunu kullanarak Antalya'ya varmaktadır. Antalya'dan sonra karayoluna bağlanan güzergâh Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum istikameti üzerinden geçerek İran'a oradan da Doğu Türkistan'a ulaşır. Kervan yolu olarak adlandırılan bu yol batıyı Irak üzerinden doğuya bağlamaktadır. Samsun, Sinop limanları ile Anadolu'yu Kırım'a bağlayan kuzey – güney istikametinde bulunan yol da Tokat ilinden geçmektedir (Turan, 1946b: s. 474). Doğu – batı ve kuzey – güney istikametinde bulunan yolların ortak noktası Tokat'tan geçmeleridir. Tokat iline uzanan uluslararası ticaret yolları Tokat'ın bu dönemlerde ticari bir merkez olmasında büyük etken olmuştur. Selçuklu döneminde yapılan ekonomik refah girişimlerinden Tokat'ta payını almıştır. Tokat'tan geçen ticaret yolları burada inşa edilen yapılarının sayısını artırmış ve ticari hayatı geliştirmiştir.

Arabistan yarım adasından başlayıp Halep, Gaziantep, Adıyaman, Malatya ve Sivas güzergâhını takip ederek kuzeye veya doğuya ulaşmak isteyen İslam ülkelerinin ticaret kervanları da, Tokat kavşağını kullanmaktadırlar. Uzun yıllar Tokat ili üzerinden sağlanan ulaşım kentte alt yapı ihtiyaçlarını doğurmuştur. Bu ihtiyaçlar neticesinde

vakıf sisteminden de yararlanılarak, Tokat ve çevresinde birçok han ve kervansaray inşa edilmiştir (Bakır, 2019: s. 75).

2.3. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TOKAT İLİNİN TARİHİ

Fotoğraf 2.2: 1841 Yılında ‘Saturday Magazine’ Dergisine Kapak Olan Tokat Gravürü

Selçukluların uluslararası ticarete büyük önem vermesi ve ardından oluşturdıkları uluslararası ticaret yollarının işleyiş kazanması ile birlikte Tokat, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde ticari faaliyetlerin gerçekleştiği bir kavşak noktası görevi üstlenmiştir. Seyyah Baptiste Tavernier, “*Tokat’ın en dikkate değer yanı, doğunun büyük transit merkezlerinden olmasıdır. İran’dan ve Diyarbakır, Bağdat, İstanbul, İzmir, Sinop vs. yerlerden hiç ardı arkası kesilmeden akan kervanlar buradan geçerler. İran’dan gelen kervanın, İstanbul ile İzmir yönüne gidecek kollarının birbirinden ayrıldığı yer burasıdır*” sözleriyle Tokat’tan bahsetmektedir (Tavernier, 2006: s. 14).

Çelebi Mehmed, Ankara Savaşı'nın ardından Amasya ve Tokat'ı yönetim idaresi merkezi haline dönüştürmüştür. Şehzadeliği döneminde Tokat ve çevre illerinde ortaya çıkan ayaklanmaya çalışan bazı asileri ortadan kaldırmış, 1403 yılında çıkan İsfendiyaroğulları, Kara Devletşah, Kubadoğlu, İnaloğlu, Gözleroğlu, Köpekoğulları ve Mezid Bey isyanlarını bastırmıştır. Fatih Sultan Mehmed Han ve Yavuz Sultan Selim Han, doğuya yaptıkları seferleri sırasında Tokat'a uğrayıp burada konaklamışlardır. 1473 yılında, Osmanlılar ile Akkoyunlular arasında gerçekleşen savaş esnasında, Uzun Hasan, olarak bilinen Akkoyunlu hükümdarı Tokat'ı yaktırmıştır (Beşirli, 2005: s. 9).

Rum tabiri, Osmanlıların ilk asrında Amasya, Tokat ve Sivas çevreleri için kullanılmıştır. Rum Beylerbeyliği, 1413 yılında Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin yanında üçüncü bir yönetim birimi olarak kurulmuştur (Şimşirgil, 1990: s. 28-43). Önceleri Sivas, Tokat ve Amasya'dan oluşan Rum Beylerbeyliğine Sultan II. Murat'ın hükümdarlığının son dönemlerinde Canik ve Çorum, ardından da Karahisar-ı Şarki çevreleri dâhil edilmiştir. Rum Eyaleti'nin merkez toprakları olarak kabul edilen Sivas, Tokat ve Amasya ise önemlerine istinaden küçük Rum Eyaleti anlamına gelen Eyalet-i Rumiyye-i Suğra adını almışlardır (Gökbilgin, 1974: s. 403-412).

Tokat, Osmanlı-Safevi çatışmaları esnasında hareketli günler geçirmiştir. Şiiliğin Anadolu'da yayılması için çaba gösteren Şah İsmail, Tokat'ta propaganda yapması için Nur Ali Halife'yi buraya göndermiştir. Faik Bey komutasındaki Osmanlı ordusu Nur Ali Halife'nin Alevilerden oluşan 4000 kişilik ordusuyla karşı karşıya gelmiş ve yenilgiye uğramıştır. Nur Ali Halife Tokat'ı ele geçirmiş ve burada Şah İsmail adına hutbe okutmuştur. Yöredeki Karamanlı, Turgutlu, Bozoklu, Avşar, Varsak, Tekeli ve Hamidelli aşiretleri de ayaklanmayı desteklemişler, Tokat çevresinde yaşanan bu ayaklanmalar Yavuz Sultan Selim, padişah olmasının ardından bastırılabilmiştir. Fakat yönetimden hoşnut olmayan Türkmenler arasında kaynaşma devam etmiştir. Neticesinde Turhal kasabası yöre insanından Celâl 1518 yılında 20.000 kişilik büyük bir güç toplayarak ayaklanma başlatmıştır. Ayaklanmayı bastırmak üzere Osmanlı İmparatorluğu tarafından Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa Tokat'a gönderilmiştir. Ancak Ferhat Paşa henüz isyanı bastırmak için şehre gelmeden Şehsuvaroğlu isyanı bastırmış ve Celâl, İran'a kaçmaya çalışırken yakalanıp idam edilmiştir (Gökbilgin, 1974: s. 406).

Tokat, 1413-1520 yılları arasında Rum eyaleti merkezi olmuştur. 1520 yılında eyaletin merkezi Sivas'a taşınmıştır. Tokat 1520-1600 yılları arasında 9 ilçeden oluşurken Osmanlı'nın mali yapısındaki değişimlerden sonra 1620 yıllarında 4 ilçeye bölünmüştür. 1620 yıllarında padişah hasları valide sultan hasına dönüştürülmüştür (Hanilçe, 2016: s. 179)

Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllarında girdiği uzun süreli savaşlar ekonomik olarak dar bir boğaza girmesine sebep olmuştur. Osmanlı'nın ekonomik bunalıma girmesinin sebepleri arasında Reform, Rönesans hareketlerinde geç kalınması, Tımar sisteminin bozulması gösterilebilmektedir. III. Selim döneminde dış ülkelerden borç alınarak devletin içinde bulunduğu mali bunalımı düzeltme çareleri kesin bir çözüm olmamıştır (Ay, 1991: s. 312-313). Bu dönemde vergi tahsili, vergi denetimi, maaşlar, finansman, askeri ve mali lojistik gibi işlemler tek bir merkezden yapılamayacağı için taşra maliyeleri faaliyet göstermiştir. Osmanlı'nın sarsılan maliyesinin bu dönemlerde devlet kadrolarındaki aşırı istihdamdan kaynaklandığı söylenmiştir. Diğer yandan ülke içinde asayişin sağlama isteği ve girilen savaşlarda duyulan asker ihtiyacı da ekonomik olarak Osmanlı Devleti'ni zorlamıştır. Yaşanılan geçim sıkıntıları reaya ve devlet görevlilerini ek işler yapmaya itmiştir. Bundan dolayı divan, medreseler, kadılıklar, taşra maliye teşkilatları, gümrükler bünyelerinde gizli işler barındırmış ve bu durum kamu cari harcamalarının artmasına neden olmuştur. XVII. yüzyılda padişahlar mali tasarrufu hedefleyen ve taşra teşkilatlarındaki şişkin kadroların hafifletilmesini sağlayan iktisadi görüşleri benimsemiştir. 1658 yılında yapılan teftişler sonucunda gerek duyulmayan kadrolar boşaltılmış ve yüksek meblağa sahip bazı kalemler kaldırılmıştır. Defterdarlıklarda çalışan kâtip ve hademelerin günlük maaşları 3261 akçe olarak yazılmış ve yıllık ortalama 1.154.394 akçeye tekabül etmiştir. 1640 yılında Rum Hazinesi Defterdarının yıllık gelirinin 180.000 akçe olduğu görülmüştür. Rum Hazinesi'nin orta büyüklükte bir hazine olduğu bilinmekle beraber 6 eyalette maliye teşkilatının olduğu söylenmiştir. Aynı yıl eyalet teşkilatlarının hazineye olan ortalama yükü 2.200.000 akçeyi bulmuştur. Yapılan düzenlemelerle beraber hazinenin yükü 1.154.394 akçeden 486.396 akçeye indirilmiştir. Böylelikle ciddi bir mali yükü azaltarak devlet hazinesine daha fazla para girmesi hedeflenmekte ve devlet hazinelerine katkıda bulunacak diğer bir uygulama olarak Voyvodalık kurulması kararlaştırılmıştır (Özvar, 2002: s. 1606-1634).

2.3.1. Rum Beylerbeyliği Döneminde Tokat

Rum kelimesi bölge ve memleket anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca Rum kelimesi Roma İmparatorluğunun hâkimiyetini göstermek amacı ile Anadolu toprakları için de söylenmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllara gelindiğinde Rum kelimesi Tokat, Amasya ve Sivas'ı içine alan bölge için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş dönemi padişahlarından I. Murad Rumeli Beylerbeyliği'ni kurdurmuştur. Yıldırım Bayezid tarafından 1393 yılında Anadolu Beylerbeyliği kurulmuştur. Merkezi kimi zaman Amasya kimi zaman ise Tokat olan Rum Beylerbeyliği ise 1413 yılında Sultan Mehmet Çelebi döneminde kurulmuştur (Şimşirgil, 1989: s. 290).

Tablo 2.1'de 1642 yılında Sivas iline bağlı kazalardaki vergi mükellefi hane sayıları verilerek bu yıl içerisinde Sivas ilinin nüfusu tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca tablo 2.1'de Tokat kazasında bulunan vergi mükellefi sayısının diğer kazalardan daha çok olduğu görülmektedir.

Tablo 2.1: Sivas İline Bağlı Kazalardaki Vergi Mükellefi Hane Sayıları (1642)

Kaza Adı	Nefer Sayısı	Kaza Adı	Nefer Sayısı
Sivas	2758	Irak	285
Sivasili	690	Sonisa	235
Niksar	1622	Karayaka	454
Zile	2476	Mecidözü	358
Turhal	575	Şarkipare	420
İnallu	252	Hüseyinabad	202
Karakuş	169	Gelmuğad	299
Kazabad	2386	Artukabad	1046
Taşabad	865	Karahisar-ı Behrahşah	287
Tokat	6274		

Kaynak: Özvar, 1998: 54.

Tabloda 2.1'de görüldüğü gibi Sivas iline bağlı kazalarda vergiye tabi hanenin en fazla olduğu kaza Tokat'tır. Vergiden muaf kişiler olduğu, askeri nüfusun reaya nüfusunun yüzde 10'unu meydana getirdiği düşünülerek ve bu kazalarda bulunan vergi mükelleflerine bakılarak XVII. yüzyılın ortalarına ait Sivas ilinin tahmini nüfus verilerini elde etmek mümkündür.

Tablo 2.2'de Sivas iline bağlı kazaların tahmini nüfusları verilmiştir.

Tablo 2.2: Sivas İline Bağlı Kazaların Tahmini Nüfusları (1642)

Kaza Adı	Nüfus	Kaza Adı	Nüfus
Sivas	15170	Tokat	34505
Sivasili	3795	Sonisa	1295
Niksar	8920	Karayaka	2495
Zile	13620	Mecidözü	1970
Turhal	3165	Şarkipare	2310
İnallu	1385	Hüseyinabad	1110
Karakuş	930	Gelmuğad	1645
Kazabad	13125	Artukabad	5755
Taşabad	4760	Döneksebad	745
Irak	1570		

Kaynak: Özvar, 1998: 56.

Tablo 2.2’de yapılan nüfus tahminine göre Sivas ilinin en kalabalık kazası Tokat kazasıdır. Tokat kazasını sırası ile Sivas, Zile ve Kazabad izlemektedir. Tokat ve Zile kazasında yaşayan nüfusun yarısı kırsal kesimde yaşamaktadır. Sivas ve Niksar kazalarında ise toplam nüfusun yüzde 61’lik kısmı kırsalda yaşamaktadır.

Yapılan nüfus sayımlarına bakıldığında Rum eyaleti sınırları içerisinde Tokat ilinin farklı bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 2.1 ve 2.2’den yola çıkarak Tokat’ta yaşayan nüfusun diğer ilçelere göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde yaşayan insanların geçim kaynaklarının büyük bir kısmını tarım ve ticaretten karşıladıkları bilinmektedir. Bu durum Tokat’ın yoğun ticaret hacmi ve verimli ovalarının Tokat nüfusu üzerindeki etkisinin büyüklüğünü göstermektedir.

2.3.2. Voyvodalık Döneminde Tokat

Voyvodalık sistemi XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı eyalet maliyesi içinde vergi gelirlerinin tahsilinde kullanılmış bir kurum olarak nitelendirilmiştir. Voyvodalık sistemi esasen XVI. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başlamış, 1659 yılında Tokat’a (Rum), 1660 yılında ise Diyarbakır’a voyvodalık verilmiştir. Galata Voyvodası Küçük Ahmet Ağa, Tokat Voyvodası olarak Tokat’a gelmiştir (Beşirli, 2005: s. 162). XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Rum eyaleti hazine defterdarlığının yaptığı sayıma göre Tokat ilçesinin toplam hasılatı 2.158.723 akçedir. Bunun 835.570 akçelik kısmı padişah hassıdır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Celali ve İstanbul'da yeniçeri isyanları ile mücadele edilmektedir. İç siyasetinde çıkan isyanlar ve karışıklıklar devam ederken dışarıda ise Venediklilerle, Kutsal İttifak olarak adlandırılan Lehistan, Rusya, Avusturya ve Malta ile verilen mücadeleler sonucunda Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi dengeleri sarsılmaya başlamıştır. Bu dönemde devletin sosyal ve ekonomik yapısının sarsılmasının nedenleri arasında devlet kadrolarındaki eleman artışı gösterilmektedir. Devlet içerisinde iç karışıklığı önlemek ve dışarıda verilen savaşlarda duyulan asker ihtiyacını karşılamak üzere asker alımı artırılmış bunun neticesinde devlet dar boğaza girmiştir. Bu dönemde sadece halk değil devlet görevlileri de geçim sıkıntısı çekmektedir. Bu durum hem halkı hem devlet görevlilerini ek bir gelir bulma çabasına itmektedir. İnsanlar rüşvetle ve iltimasla işe girmeye çalışmakta, maaşların düşük olması ve geçim sıkıntılarının baş göstermesi sonucu boşalan kadrolar devlete haber verilmemektedir. Bu boş kadrolar ancak yapılan yoklamalar ile hazineye devredilebilmektedir. Bütün bunlar gizli işsiz bir kitle oluşumunu tetiklenmekte ve kamu cari harcamalarını artırmaktadır (Özvar, 1998: s. 35-36).

Devletin içinde bulunduğu nakit sıkıntısından dolayı 1659 yılında Rum Hazinesi Defterdarlığı da kaldırılmış ama bu defterdarlıklarda çalışan kadrolar hemen boşaltılmamış ömürleri boyu voyvodalığa bağlanmıştır. Bunun yerine iltizam yoluyla tek bir kişiye devredilen voyvodalık sistemi getirilmiştir. Voyvodalık sistemi ile devlet, kefil ve belirli peşinat karşılığında Rum Eyaleti'nin vergi gelirinin satışını gerçekleştirmektedir. Devlet bu sayede birçok muhataptan para toplamaktansa tek bir kişiden para toplayarak iş yükünü azaltmıştır. Bu durum kimi iktisatçılar tarafından bir iç borçlanma hareketi ve özelleştirme hareketi olarak görülmüştür. Voyvodalığın yıllık gelir ve giderlerinin hesap dökümü muhasebe-i evvel kaleminde tutulmaktadır. Muhasebe-i evvel kalemi merkezi bütçelerde yer alan maliye kalemlerinin yöneticisi ve denetleyicisi konumundadır (Özvar, 2002: s. 1622).

Köprülü Mehmet Paşa zamanında 1662 yılında bütçe Eyyubi Efendi tarafından tertip edilmiştir. Osmanlının 1662 yılında tertip edilen bütçe gelirlerine bakıldığında toplam gelirin 581.270.828 akçeyi bulduğu görülmüştür. Aynı yılda yapılan giderlere bakıldığında 593.604.361 akçe olduğu söylenmiştir. Bütçe de 12.333.533 akçe açık olduğu görülmüştür (Abdurrahimoğlu, 1988: s. 43-52). Merkezi bütçe gelirlerinin

%22'sinin denetimi muhasebe-i evvel kalemindedir. Tokat Voyvodası'nın senelik tahsilatı ise muhasebe-i evvel kaleminin denetlediği gelirlerin %5'ini oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1662 yılında 581.270.828 akçe bütçesi bulunmaktadır. Merkezi bütçenin içinde Tokat voyvodasının payı %1 civarında seyretmektedir. Merkezi bütçenin %1'i 5.812.708 akçeye tekabül etmektedir (Özvar, 2002: s. 1625). Tablo 2.3'de Tokat ilinde bulunan Voyvodalar ve Voyvodalık şekilleri, hasılatı, irsaliye, ihracat, maaş ve harç kalemlerine ait bilgiler verilmektedir.

Tablo 2.3: Tokat Voyvodaları ve Voyvodalığa Veriliş Şekilleri

Voyvodalar	Yıl	Voyvodalık Şekli	Peşin	Kalemiye	Hâsılat	İrsaliye	Vezaif ve Mevacib (Maaş)	Harçlar (Akçe)
Ahmet Ağa (Galata)	1659-60	İltizam	-	-	8.211.234	6.493.476	939.660	-
Ahmet Ağa (Galata)	1661	İltizam	-	-	6.035.130	-	-	-
Mehmet Ağa (Zile)	1662	İltizam	800	-	6.034.684	-	-	-
Abdullah Ağa	1668	İltizam	-	-	6.111.850	-	-	-
Abdullah Ağa	1669	İltizam	-	-	6.111.850	-	-	-
Gürce Osman Ağa	1674	İltizam	1.000.000	-	6.356.190	4.576.391	1.549.591	-
Süleyman Ağa	1684	İltizam	1.188.000	-	-	-	-	-
Süleyman Ağa	1685	İltizam	-	-	-	-	-	-
Mucurlu Osman Ağa	1688	İltizam	900	960	-	-	-	223.275
Mucurlu Osman Ağa	1689	İltizam	900	-	-	-	-	-
Seyyid Ali Ağa ve Seyyid İbrahim Birader-i Ali	1690	İltizam	-	-	6.438.760	4.509.946	1.928.814	-
Yeğen Mehmet Ağa	1691	İltizam Vech-i Emanet	-	-	-	-	-	-
Yeğen Mehmet Ağa	1692	İltizam Vech-i Emanet	-	-	6.128.640	7.270.488	3.101.482	-
M.O.A (Serbevin Dergah-ı Ali)	1694	-	-	-	6.791.100	5207661	2.111.263	-
Osman Ağa	1695	-	-	-	-	7.500.000	-	-
Osman Ağa	1696	-	-	-	5.555.700	-	-	182.700

Mustafa Ağa (Veled-i Mucurlu)	1697	-	600	-	5.556.300	3014310	2.541.990	182.700
Abdullah ağa bilader-i Mehmed Ağa emin-i matbah-ı amire	1698	-	600	-	5.551.230	3.243.870	2.307.360	182.700
Kasım Ağa	1699	-	-	-	5.710.640	-	-	182.700
El hac Şaban Ağa ve oğlu Ali Efendi	1700	Malikâne	-	657.840	5.720.780	2.687.149	2.964.131	200.700
El hac Şaban Ağa ve oğlu Ali Efendi	1701	Malikâne	-	658.980	5.719.920	-	-	200.730
El hac Şaban Ağa ve oğlu Ali Efendi	1702	Malikâne	-	659.400	5.737.800	2.970.260	2.769.500	200.700
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1703	Malikâne	-	659.400	5.742.000	3.343.829	2.398.171	200.640
Ali bey veled-i el hac Şaban Ağa	1705	Malikâne	-	655.710	5.257.620	3.292.813	1.971.220	200.640
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1706	Malikâne	297	657.480	5.714.871	3.458.061	2.256.810	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1708	Malikâne	-	701.580	5.730.890	3.635.518	2.095.372	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1709	Malikâne	-	701.580	6.129.940	4.253.700	1.876.240	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1710	Malikâne	-	701.580	6.127.260	4.343.761	-	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1711	Malikâne	-	703.140	6.141.342	4.416.851	1.724.492	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1713	Malikâne	-	716.940	6.265.620	4.396.360	1.869.260	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1714	Malikâne	-	716.940	6.265.620	4.415.620	1.838.000	186.900
Ali bey veled-i Şaban Ağa	1715	Malikâne	-	755.040	6.612.840	4.774.840	1.838.000	186.900

Kaynak: Özvar, 1998: 51

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Rum eyaleti hazine defterdarlığı kaldırılıp yerine voyvodalık sistemi kurulduğunda hazine defterdarlarının görevini voyvodalar üstlenmiştir. Defterdar ve voyvodalar arasındaki fark olarak; defterdar devlet tarafından

atanan memur iken, voyvodaların ise mültezim olarak bilinmesi gösterilebilmektedir. Osmanlı toprak sisteminde açık artırma usulüyle belirli eyaletleri kiraya vermeye iltizam, iltizam sahibi kişiye ise mültezim denilmektedir. Tablo 2.3'te voyvodalar ve yıllık gelir miktarları verilmiştir. İki yüzyıl arasında hesaplanan gelirlere bakıldığında voyvodalık sisteminde devletin gelirinin arttığını söylemek mümkündür.

Voyvodalık defterinde yer alan hasılat tutarından masraf başlığı altında mevacib, vezaif ve ihracat rakamları düşüldükten sonra hazine-i amireye gönderilecek tutar ortaya çıkmaktadır. Mevacib ve vezaif kalemleri voyvodalık sınırlarında görevli olanlara ödenen maaşları kapsamaktadır. İhracat başlığı altındaki tutarlar ise devlet hazinesinin Tokat Voyvodası'ndan çeşitli amaçlar doğrultusunda harcama yapmasını emrettiği tutarları kapsamaktadır. Örneğin, 1671/72 yılında Tokat Voyvodalığı'ndan her biri 12 akçe olan 6000 adet meşin alınması, bunların taşıma masrafları ile beraber karşılanması ve Karaman'a gönderilmesine dair ferman yayınlanmıştır. Tablo 2.3'te yer alan hasılat bölümü ise voyvodalığın senelik iltizam bedelini göstermektedir. İrsaliye ise voyvodalıktan devlet hazinesine giden rakamları göstermektedir. Tablo 2.3'e bakıldığında Tokat Voyvodalığı'nın gelirlerinin %70-%80'i civarında bir tutar devlet hazinesine aktarılmaktadır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonrada Osmanlı mâliyesinde mukataaların yine malikâne satışı devam etmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bazı mîrî mukataaların yönetimi, Darbhane-i Amire'nin idaresindedir. Osmanlı malî örgütlenmesi içinde statü ve işlevinde bazı değişiklikler olan Darbhane'nin önemi artmış ve ikinci bir devlet hazinesi gibi devletin gelir ve giderlerinin yönetiminde rol alan bir kurum haline gelmiştir. Darphane özellikle 1773-74 yıllarında savaşların finansmanı için devreye sokulmuştur. 1787'den sonra Darbhane, Hazine-i Amire'nin giderlerine yardımcı olmaya devam etmiş, III. Selim'in 1789'da tahta geçmesinden sonra ise, sermaye akçesi yükseltilerek güçlendirilmiştir. Darbhane'nin işlevlerini daha düzgün yerine getirmek için, bazı gelir kaynakları Darbhane'ye bağlanmıştır (Cezar, 1986: s. 99). Bu bağlamda XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Tokat Voyvodalığı mukataasının bazı hisseleri de, Darbhane-i Amire tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

1773 yılında Tokat Voyvodalığı Hacı Ali Paşa'ya 25 Mart'tan itibaren iltizama verilmiştir. Aralık 1796 tarihli bir fermana göre, 1790-1791 ve 1791-1792 senelerine

mahsuben Tokat mukataasının voyvoda Yağcızâde Mehmed Bey'e iltizama verildiği öğrenilmiştir. 1796 tarihli bir fermana göre, Tokat Voyvodalığı mukataası III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'ın yönetiminde bulunmaktadır. O halde mukataanın bütünü değil de, belirli hissesi Beyhan Sultan'ın yönetimindedir. Şubat 1813 tarihli bir fermana göre, mukataanın Darbhâne hissesi ve Beyhan Sultan'ın (1/4) hissesi, 1813 senesinden itibaren Sivas valisi İbrahim Paşa'ya iltizam edilmiş, paşa da Hacı Yusufzâde Yusuf Ağa'yı voyvoda tayin etmiştir. 1818 yılının başından itibaren 19 Ekim 1819 sonuna kadar Tokat Voyvodalığı Derviş Ali'ye iltizam olunmuştur. 1822 senesinde Tokat Voyvodalığı mukataasının yarım hissesi ile rub'-ı sūdüs (çeyreğin 1/6'sı) hissesi Tokat voyvodası Hacı Ali Ağa'ya ihale edilmiş, ancak Hacı Ali Ağa vefat ettiğinden aynı şartlar altında voyvodalık iltizamı 64.271 kuruş mal, kalemiyye, harc-ı aklâm ve faiz kalemleri ile Salih Ağa'ya iltizam olunmuştur. Yine voyvodalığın yarım hissesiyle rub'-ı sūdüs ve rub'-ı sümün (1/8) hissesinin, 1823 ve 1824 senelerini kapsayacak şekilde 67.980 kuruş bedel ile iltizamlı Salih Ağa'ya ihale edildiği görülmüştür. Ocak 1825 tarihli bir fermanla Tokat Voyvodalığı ve tevabi mukataasının yarım hissesiyle rub'-ı sūdüs (çeyreğin 1/6'sı) ve rub'(1/4) ve sümün (çeyreğin 1/8) hissesi aynı yıla mahsuben yine 67.980 kuruş bedel ile iltizama, hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa'ya ihale edilmiştir. 1830 yılından itibaren Tokat Voyvodalığı mukataası, "*Mukâta'ât Hazînesi tarafından zabt u idare*" tarafından idare edilmeye başlanmış ve aynı seneyi kapsayacak şekilde sekiz hisseye ayrılarak, bunun beş sümün (5/8) hissesi, 74.362 kuruş bedel ile Halil Ağa'ya iltizama verilmiştir. Ancak bir süre sonra mukataa kendisinden alınarak, yine aynı yıla mahsuben Amasya sancağı mütesellimi Hafız Hasan'a ihale edilmiş, O da, Muhammed Ağa'ya iltizam etmiştir. Hafız Hasan, 1831 ve 1832 yıllarında da voyvodalık mukataasının asıl sahibidir. 1834 yılında mukataa, Sivas valisi Hazinedarzâde Osman Paşa'ya malikâne olarak verilmiştir. Ancak bu uzun sürmemiş, kısa süre sonra mukataa, Amasya sancağı mütesellimi Ahmed Bey'e verilmiş, o da, hassa silahşörlerinden Latifzâde Hüseyin Ağa'ya iltizam etmiştir. 1839'da Tokat Voyvodalığı mukataasının Amasya sancağı müteselliminin yönetiminde olduğu anlaşılmıştır. Tanzimat'la birlikte "Muhassıllık" malî birimi kurularak, Tokat'a da muhassıl atanmaya başlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasının ardından Tokat Voyvodalığı'nın güvenlik işlemleri, zaptiye memurunun yönetimine bırakılmıştır (Beşirli, 2005: s. 167-173).

2.4. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE TOKAT İLİNDE TİCARİ YAPI VE TİCARİ YAŞAM

Şeyh Necip ve Hacı Şadgeldi emirleri ile Kadı Burhanettin arasında yaşanan savaştan Tokat ahalisi rahatsız olmuşlardır. Bunun üzerine ahalinin bir grup önde gelen insanı Yıldırım Bayezid'e ulaşmış ve yardım istemiştir. Yıldırım Bayezid, 1389 yılında askeri hazırlıklarda bulunurken Kadı Burhanettin bu durumu haber alarak kaçmıştır ve Tokat Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (Asarkaya, 2019: s. 12). Tokat, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ticaret yolları bakımından sahip olduğu stratejik önem ve farklı sektörlerde üretmiş oldukları kaliteli ürünler neticesinde önemli bir gelişme süreci yakalamıştır. Tokat 1455 yılında yaklaşık 14.000 kişilik bir nüfusa sahipken Selanik gibi büyük bir şehir 9400, Üsküp 4100, Serez 4000, Sivas 2800 ve Manastır 2200 kişilik nüfusa sahiptir. 1455 yılında Tokat'ta 1400 civarında esnaf bulunmaktadır. Şehrin yaklaşık yüzde 10'u olan bu sayı şehrin ekonomik canlılığını göstermektedir. Şehirde vergi ödeyen nüfusun yaklaşık % 48'i dokumacı, bakırcı, kazancı ve debbağ gibi esnaflardan oluşmaktadır. 1455'te Tokat'ta 900 dükkân vardır. Ayrıca Tokat'ta, Evliya Çelebi'nin Bursa ve Halep'tekilerle yarıştığını ifade ettiği, önemli ticari merkezler arasında sayılan bir bedesten de bulunmaktadır (Afyoncu, 2014: s. 19).

Tokat şehri Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da Anadolu ve Asya arasındaki ulaşımın kavşak konumunda olmasından dolayı transit ticaret ürünlerinin sergilendiği bir pazar olma özelliğini sürdürmeye devam etmektedir (Turan, 1988: 148). Bunların dışında Anadolu'nun iç bölgelerini Sinop, Samsun, Ünye gibi sahil yerlerine bağlayan güzergâh üzerinde yer alması, Tokat'ı transit ticaretin ve bölgeler arası ticaretin gerçekleştiği önemli yerlerden biri haline getirmiştir (Genç, 2014: s. 274).

Tokat Osmanlı döneminde, dokuma kumaş ticareti ve sanayiinin başlangıç ve yoğunluk kazandığı bir şehirdi. XVI. yüzyılda deniz ticaretinin canlanması ile yaklaşık 60 yılda Tokat nüfusunda artış meydana gelmiştir. Tokat'ın, Samsun limanına yakınlığı neticesinde kentten ihraç edilen ipekli dokuma ve kumaş ürünlerinde artış meydana geldiği söylenebilmektedir. Bu durum kentte ticaret hacmini artırmış ve nüfus üzerinde olumlu etkileri olmuştur. Tokat kervan yolu üzerinde olan bir ildir. İran ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a gönderilecek dokuma ürünlerinin Tokat'tan ihraç edildiği, Batı'da İzmir ve İstanbul'a da mal gönderildiği Gürcistan ve Rusya'ya Erzurum üzerinden

giden malların önce hammadde olarak Tokat'a geldiği bilinmektedir. Hammadde olarak gelen ürünler işlendikten sonra dağıtımına gönderildiği ve Tokat'ın 1708'de bir iç gümrük merkezi olarak ilan edildiği yazılı kaynaklarda belirtilmiştir (Gürsoy, 2004: s. 144).

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı'nın canlılığını yitirdiği bir dönemde bile Tokat sanayi ve ticarete önemli bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. XVII. yüzyıl ortalarında şehrin 20 bine yakın bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Tokat XVII. yüzyılda Kayseri ve Bağdat gibi şehirlerle yarışabilecek bir seviyededir. Tokat XVII. ve XVIII. yüzyıllarda iki yönden öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi gerek ipeğin işlenmesi, gerekse basmacılık gibi faaliyetlerle Tokat'ı önemli bir noktaya taşıyan dokumacılıktır. İkincisi ise bakırcılık sektörü olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Gürcistan, Rusya, Kırım, Macaristan ve Romanya gibi ülke ve bölgelere Tokat'tan kumaş ihraç edilmektedir. XVIII. yüzyılın başında Tokat'ta kara gümrüğü kurulmuş ve şehrin önemi daha da artmıştır. Ticaret kervanlarının Tokat'a uğraması artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Devlet, ayrıca Ergani'den çıkan bakırı işlenmesi için Tokat'a yönlendirmiştir. Böylece Tokat kalhanesi de ön plana çıkmıştır. XIX. yüzyılda Tokat kalhanesi 1000 kişinin çalıştığı, 5000 ton bakırın işlendiği bir sanayi tesisi haline gelmiştir. Ticaret ve imalathanelerle birlikte Tokat özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda oldukça canlıdır. Osmanlıların sanayi devrimini kaçırmaması Tokat'ı da olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Tokat'ta da uzun süre imalathaneler sanayileşememiştir. Buna rağmen sanayileşmiş Avrupa'nın mamulleri karşısında direnmeye devam etmiştir (Afyoncu, 2014: s. 20-21).

2.4.1. Tokat İlinde Bakır Ticareti

Tokat milattan önceki devirlerden yakın dönemlere değin madencilik faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştirildiği bir ildir. Tokat ilinde yapılmış olan araştırmalar sırasında yer altı madenciliği ile ilgili önemli buluntular elde edilmiştir. Tokat ilinin Almus ilçesi İlk Tunç Çağı'na ait bakır madeninin ergitildiği tek yer olarak bilinmektedir. Erbaa ilçesinde Horoz Tepe kalıntılarında yapılan araştırmalarda M.Ö. 2100 yıllarına ait genellikle tunç ve elektrondan (altın+gümüş) yapılmış çeşitli metalik eşyalar bulunmuştur (Kaptan, 1982: s. 150).

Geçmiş dönemde madencilik faaliyetlerinin gerçekleştiği bilgisine ulaşılabilen Tokat ilinin maden yatakları açısından da zengin olduğu bilinmektedir. Erbaa-Kozlu bölgesindeki bakır mineralizasyonunun yaklaşık 6000 yıl öncesinden bilindiği ve burada bulunan bakır madeninin eski Anadolu madencileri tarafından işletildiği bilinmektedir (Kaptan, 1982: s. 151) Bölgenin madencilik çalışmaları bakımından ileri bir düzeye ulaştığı, çıkarılan bakırın külçe olarak Ege kıyısındaki ve Afrika'daki ülkelere gönderilen bakır madeni ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Bakırın maden olarak işlenmesi ile birlikte Tokat bölgesinde bakır zanaatı da zaman içerisinde gelişme göstermiştir. Sonradan gelen uygarlıklar tarafından da bakır madenleri ve işlemeciliğinin kullanıldığı düşünülmektedir. Orta Asya'da maden çıkarma, işleme sanatında ilerlemiş olan Türkler bu başarılarını Anadolu topraklarına da taşımışlardır. Tokat'ın içinde bulunduğu Danişmendli beyi Danişmend Gazi tarafından bastırılan Anadolu'nun ilk bakır sikkeleri bunu kanıtlar niteliktedir.

Kalhane diğer bir adı ile dökümhane; altın, gümüş, bakır vb. metallerin eritilerek sıvı hale getirildiği ve saflaştırıldığı tesislere verilen addır (Pakalın, 1971: s. 151). XVI. yüzyılın başlarında ise Tokat ilinde bakır işleme alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Gümüşhane ve Kastamonu'dan getirilen ham bakır burada işlenip gündelik kullanım eşyaları yapıldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmiştir (Tızlak, 1995: s. 644-645).

Kalhanelerde saflaştırılan bakır, farklı alanlarda kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları: darphanelerde sikke yapımında, tersanelerde gemi yapımında, bakırcı ustaların yaptığı ev araç gereçlerinin yapımında ve top hanelerde top dökümünde kalhanelerde kullanılmaktadır (Tızlak, 1991: s. 261). Osmanlı ekonomisinde ham maddelerin çıkartılıp, üretime katılmaları Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığını azaltması bakımından stratejik öneme sahipti. Osmanlı hükümeti kalhanelerin getirdiği stratejik önemin farkında olacak ki kalhanelerde üretilen ürünlerin verimliliğini artırmak için ülke dışından mühendisler getirterek kalhanelerin fonksiyonlarını iyileştirmeye çalışmıştır (Aras, 2019: s. 9).

Bakırcılığın Tokat ticareti içerisindeki payının büyümesi çok hızlı olmuştur. XVII. yüzyılda Tokat'ta toplanan vergilerin büyük çoğunluğu Tokat'ın önemli iki sektörü olan pamuklu ve basma sektörüne aittir. XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde

ise bakırcılık bu iki sektörün payına ulaşmayı başarmıştır. Bakır Osmanlı İmparatorluğu döneminin en önemli madenlerinden biridir. Tokat bakır kalhaneleri devletin askeri malzemelerde ve sarayda kullanılmak üzere gerekli olan araç-gereçlerin yapımını üstlenmektedir. 1701 yılında Tokat'a uğrayan seyyah Tournefort Tokat hakkında 'Küçük Asya'nın Ticaret Merkezi' olarak bahsetmiştir. Tournefort Tokat'ta yapılan bakırcılık hakkında *"Tokat'ın asıl büyük ticareti bakır kap kaçaklar alanında: tencereler, taslar, fenerler, şamdanlar. Çok iyi işlenen bu eşyalar İstanbul'a ve Mısır'a gönderilir. Tokatlı işçiler bakırlarını Trabzon'a üç günlük yoldaki Gümüşhane'den ve Ankara yönünde Tokat'a on günlük yoldaki bakır madeni bakımından daha zengin olan Kastamonu'dan sağlarlar"* demektedir (Tournefort, 2013: s. 222-223).

XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında devletin ve halkın bakır eşya kullanımına ilgisi artmıştır. Bu vesile ile Anadolu kentlerinin birçok farklı noktasında bakır atölyeleri kurulmuştur. Anadolu'da ilk külçe bakır üretimi Tokat ve çevresinde yapılmıştır. Tokat'a yerleşen uygarlıkların bakır cevherini kullanmış olmalarının da burada bulunan bakır cevherinin zaman içerisinde azalmasına ve atölyelere bakır cevherinin yetmemesine neden olduğu düşünülmektedir. Bakır işleme ocaklarına bakır madeninin yetmemesi sebebi ile diğer illerden bakır cevheri ithal edilmiştir. 1770 yıllarına gelindiğinde ise Tokat kalhaneleri için bakırın Ergani madenlerinden tedarik edildiği bilinmektedir. 1781-1782 yıllarında Ergani madenlerinde çıkarılan bakırın tamamının işlenmesi için Tokat Kalhanesi'ne gönderilmesine dair kayıtlar mevcuttur (Tızlak, 1995: s. 645). Ergani'de çıkarılıp Tokat Kalhanesi'ne gönderilen bakırın tamamı esnafa ham madde olarak satılmamaktadır. Çıkarılan bakırın hukuki bölüşümü için bir nizamname hazırlanmıştır. Buna göre, Ergani'deki ham bakırın hums-ı mirî (1/5) payı devlet (mirî) için ayrıldıktan sonra, bu payın dışında geri kalan sülüsü (1/3) yine devlet adına mirî rayiç üzerinden satın alınmaktadır. Geri kalan sülüsânı ise (2/3) gerektiğinde Tokat'ta bulunan tüccarlara satılmaktadır (Beşirli, 2004: s. 232).

Osmanlı İmparatorluğu'nda bakır madeni Kastamonu Küre, Gümüşhane, Keban, Ergani bölgelerinde üretilmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Ergani ve Keban madenleri Osmanlı İmparatorluğu'nun maden üretiminde en önemli bölgeleri haline gelmişlerdir. Ergani madenlerinden çıkarılan ham bakır madeninin Bozok sancağındaki deve kervanları ile Tokat kalhanesine saflaştırılmak üzere nakilleri sağlanmaktadır.

Tokat kalhanesinde saflaştırılan bakır daha sonrasında Samsun iskelesine nakledilmekte buradan ise İstanbul'a gönderilmektedir (Beşirli, 2004: s. 231). Ergani maden ocaklarında çıkarılan bakır cevherinin Tokat'a ulaşımı develer tarafından kervanlar vasıtası ile sağlanmaktadır. 1795 yılında Ergani'den Tokat Kalhanesine bakır cevherinin sevkiyatı için 8000 deve, 1809 yılında 7000 deve, 1824 yılında ise 4000 deve kullanılmıştır (Beşirli, 2004: s. 18).

Fotoğraf 2.3: Lojistik Amacı İle Kullanılan Deve Kervanı

Arşiv belgelerinde genellikle Tokat ilindeki bir tane kalhaneden söz edilmekte fakat 1786 yılı itibariyle Tokat'ta iki kalhane olduğu öne sürülmektedir. Bu kalhanelerden birinin gelirleri Mevlevihane fukaralarına, diğerinin gelirleri ise Tokat Voyvodalarına bağlanmıştır. 1796 yılına gelindiğinde ise Tokat'ta mevcut dört adet kalhane vardır. Bu kalhaneler Sultan III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'ın malikâne uhdesinde olan Tokat mukataasında yer almaktadırlar. Tokat'ta mevcut bu dört kalhaneden birinin gelirleri Mevlevihane dervişlerine, birinin geliri Tokat mukataasına ve diğer ikisinin gelirleri de Medine fukarasına tayin edilmiştir fakat bu kalhanelerde tasfiye olunan miri bakırlardan ortaya çıkan bütün hurda ve tozlar Tokat mukataasına aittir (Aras, 2019: s. 13).

Fotoğraf 2.4: Tokat Bakır Kalhanesi

Tokat Kalhanesi, bakır madeninin eritilerek saflaştırıldığı bir tesis olarak kullanılmaktadır. Tokat Kalhanesi'nin üretim kapasitesi oldukça gelişmiştir. 1888-1905 yılları arasında sattığı bakır haricinde İstanbul'a ihraç ettiği bakır miktarı 1900 ton civarındadır. Tokat kalhanesinden İstanbul'a gönderilen bakırlar tophanenin, tersanenin ve darphanenin saf bakır ihtiyacını karşılamıştır. İstanbul'a gönderilen bakırlar dışında Tokat'ın kendi iç ekonomisinde de bakır önemli bir yer tutmaktadır (Aras, 2019: s. 1).

Osmanlı Devleti'nin, mali sıkıntılar çektiği dönemlerde madenlerden çıkarılan bakırı satın alamadığı dönemler olmuştur. Bu durum piyasada dolaşan bakırın çoğalmasına ve bakır değerinin düşmesine neden olmuştur. Osmanlı, bakırın değerinin düşmesine karşı bir takım önlemler almıştır. Diyarbakır Valisi Yusuf Ziya Paşa Osmanlı Devleti'ne ilettiği mesajda alınması gereken tedbirlerden şöyle bahsetmiştir: “1793 yılında *Ergani de fazla ham bakır çıkarılmış, bunların Tokat'a sevk edilmesi için 6-7 bin deveye ihtiyaç duyulmakta, nakil yapılırsa bile fazla bakırın Tokat'ta tüccara satılmasının 5-6 ayda gerçekleşebilecektir.*” Eğer ham bakırlar kısa sürede satılmazsa değerinin düşeceğini, bu sebepten bir miktarının Ergani'de satılması gerektiğini belirterek; Erzurum, Diyarbakır ve Maraş taraflarında eskiden yıkılan kalhanelerin yeniden inşa edilmelerine ruhsat verilmesini, çünkü bu üç mahal ile Halep ve

Rakka'daki bazı kazalarda bulunan tüccarların bakır alımına hevesli oldukları yazılmaktadır (Beşirli, 2004: s. 232).

Fotoğraf 2.5: 1890 yılı Tokat Bağdat Yolu ve Sağda Bakır Kalhaneleri Bölgesi 1890

XVIII. yüzyılda Tokat şehrinin ticari faaliyetlerinin yoğunluk gösterdiği nokta Tokat Kalesi'nin alt bölümünde, kuzey-batı kesimidir. Bu bölgede kapalıçarşılar, sokaklarda bulunan dükkânlar ve şehrin ana iş kolunu oluşturan bakır eşyaların yapıldığı imalathaneler bulunmaktadır (Kuş, 2014: s. 130). Tokat Bakır Kalhanesi ve Tokat'ta bakır ürün üretiminde yaşanan büyük gelişme de XVIII. Yüzyılda meydana gelmektedir. Teknik elaman, tecrüben ve Samsun İskeleyi'ne yakınlığı sebebi ile Tokat kalhanesinin önemi XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar artarak devam etmektedir. Seyyah James Morier ise 1808 yılında kalhanenin yıllık üretiminin 4250-4850 kg olduğunu bilgisini vermektedir. Şehirde faaliyette bulunan 300 üretim merkezinin Osmanlı şehirlerine ihraç edilen bakır eşyaları sağladığını ve bakırcılığın şehir için önemli olan yegâne sanayi dalı olduğunu vurgulamaktadır. 1840 yıllarının başında şehirde Kalhane-i Cedid adı ile 1.000.000 kuruş maliyet ile su kuvveti kullanılarak çalıştırılan yeni ve modern bir metalürji tesisi kurulmuştur. Kalhanede çalıştırılmak üzere Avusturya'dan uzman mühendis ve ustalar Tokat'a getirilmiştir (Tızlak, 1995: s. 653-654).

2.4.2. Tokat İlinde İpekli Dokuma, Baskı-Yazma Ticareti

İnsanoğlunun var olmasından itibaren ilk baskı örneklerine mağara duvarlarında rastlanmaktadır. İnsanlar kendi el izlerini çeşitli boyalarla mağara duvarlarına iz olarak bırakmıştır. M.Ö. 30000'de Fransa'daki Chauvet, M.Ö. 25000'de Pechmerle, M.Ö. 15000'de Lascaux mağaraları ve M.Ö. 10000'de Endonezya'daki Gua Masri mağara duvarlarındaki bu el izleri ve resimler arkeolojik kalıntılar olarak ortaya çıkmaktadır. Baskı yapmayı öğrenen insanoğlu çevresinde bulunan metal ve eşyalardan çeşitli kalıplar yapmışlardır. Bu kalıplara ilk olarak mühür şeklinde rastlanmaktadır. İnsanlar kendi benlikleriyle oluşturduğu, kendilerini tasvir eden desenleri kalıba dökmüş ve bu mühürleri birer imza gibi kullanmışlardır. Mühür örneklerine Tokat'ta ve birçok ilde bulunan arkeoloji ve şehir müzelerinde rastlanılabilmektedir. Ankara Hitit Müzesi ve Tokat'taki arkeoloji müzesinde bulunan mühürlerle sadece kil üzerine değil deri ve çeşitli tekstil malzemelerine de baskı uygulandığı anlaşılmaktadır (Demirci, 2015: s. 20-42).

Osmanlı'da gerçekleşen yoğun ticari faaliyet içerisinde Tokat, pamuk üretimi ve pamuklu dokumacılığın alt sektörlerinin faaliyet gösterdiği giderek önem kazanan önemli bir ticaret şehridir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Niksar ve Erbaa Ovası'nda üretilmeye başlanan pamuk bölgenin önemli gelir kaynağı haline gelmiştir. Tokat ilinde oluşan pamuk imalatı sektörü; iplik, dokuma, boyama ve basma işlemlerinin Tokat'ta gerçekleşmesine öncülük etmiştir. Tokat'ın merkezde bulunduğu çok sayıda köy ve kasabayı içine alan bir üretim ağı kurulmuş ve ürünler burada nihai mamul haline getirilmiştir (Genç, 2014: s. 274)

Fotoğraf 2.6: Tokat Şehir Müzesi Baskı Kalıbı Örnekleri

Tablo 2.4'te Tokat ilinde 1455-1485 yıllarında dokumacılıkla ilgili meslek kolları ve çalışan sayıları verilmiştir.

Tablo 2.4: Tokat İlinde 1455-1485 Yıllarında Dokumacılıkla İlgili Meslek Kolları ve Çalışanlar (Kişi)

Meslekler	Çalışan Sayısı (1455)	Çalışan Sayısı (1485)
Arakçini/Takkeci	45	19
Bezci/Bezaz	25	9
Cullah(Dokumacı)	310	59
Hallaç	20	12
Hariri(İpekçi)	19	10
Terzi(Hayyat)	91	54
Kuşakçı	31	25
Nemedi/Nemedger	27	6
Pamukçu	24	12
Diğer Meslekler	68	21
TOPLAM	660	227

Kaynak: Şimşirgil, 1995: 194

Tablo 2.4'te 1455 ile 1485 yılları arasındaki dokumacılıkla ilgili meslek kollarının rakamları verilmiştir. 1455 ve 1485 yıllarında bu meslek kolları arasındaki en büyük payı dokumacı meslek grubunun aldığı görülmektedir. 1485 yılında meslek grubuna ait toplam kişi sayısı 1455 yılına göre oldukça düşük olduğu da görülmektedir. Bu sayının düşmesindeki nedenin dönemde Tokat'ta azalan nüfusun etkisi olduğu söylenmektedir. Tablo 2.4'teki diğer meslek grubunu zinet satıcısı, zezirci, boyacı, çulcu, ağartıcı, iğici, ipci, kadifeci, yüncü, sofcu gibi işlerini yerine getirenler oluşturmaktadır.

Şah Abbas devrinde İran dış ticareti en çok Osmanlı Devleti ve Hindistan ile yapılmıştır, İran'ın başlıca ihraç ettiği ürün olan ipek, kervanlarla özellikle Bursa, Tokat ve Halep'e gönderilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen ipeğin büyük bir kısmı oradan Avrupa'ya sevk edilmiş ve Osmanlı devleti ise bu durumdan önemli bir gelir sağlamıştır (Aydoğmuşoğlu, 2012: s. 366).

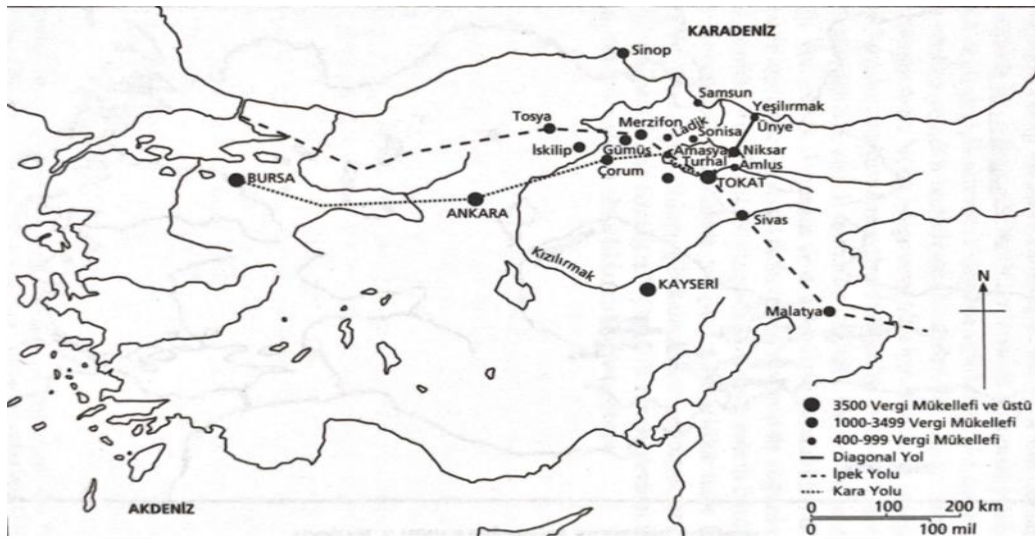
İran savaşlarının bir neticesi olarak Osmanlı, İran'a para akışını durdurmak maksadı ile ipek ticaretine kısıtlamalar getirmiştir. Bu durum Tokat'taki ipekli dokuma ve giysilerin imalatını olumsuz etkilemiştir. XV. yüzyılda Tokat'ın para kaynağının büyük kısmı ipek ticaretinden elde ettiği gelirden oluşmaktaydı. Osmanlı İmparatoru II. Mehmet'in hükümdarlığı sırasında Bursa'ya ihraç edilen ipeklerin ağırlığını ölçmek için Tokat'ta mizanlar (ipeği tartmakta kullanılan kantar) kurulmuştur. İpek ticareti üzerindeki vergilerin İranlılar arasında oluşturduğu kızgınlık, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 1471'de Tokat'ı yağlamasına kadar varmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının doğuya kayması ile Erzurum'da yeni mizanlar kurulmuş, bunun neticesinde Tokat, ipek ticaretindeki önde gelen konumunu yitirmeye başlamıştır. Tokat'taki mizanlardan elde edilen gelirdeki azalmalar bu olayların neticesi olarak nitelendirilmektedir Osmanlı-İran savaşlarının sonucunda ipek ticareti olumsuz etkilenmiş ve aynı dönemde şehir nüfusu ortalama %21 azalmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren ipek ticareti İran'dan Bursa'ya kaymıştır. XVII. yüzyılda Bursa'nın zenginliğinin en önemli kaynağı ipek sanayi ve ticareti olmuştur. Başlarda İran'dan gelen ham ipeğe bağımlı olan şehir, zamanla kendi ham ipeğini üretip işleyen bir şehre dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun İran ile girdiği savaşlar neticesinde ham ipek kesintiye uğramış, ipek dokumacılığı ile uğraşanları sıkıntıya düşürmüştür (Yıldız, 2019: s. 237). İpeğin Osmanlı pazarlarından İzmir üzerinden Avrupa pazarlarına kayması sonucunda Tokat ili, Erzurum'dan İzmir'e uzanan yeni yol hattı üzerinde antrepo (gümrüklere gelmiş olan ticari malların konulduğu, korunduğu yer) olarak yerini almıştır. XVIII. ve XIV. yüzyıla gelindiğinde ise Tokat, Karadeniz'deki Samsun limanı üzerinden Avrupa'ya ulaşan Anadolu ihracatı için de antrepo rolünü üstlenmiştir (İslamoğlu, 2016: s. 319).

İmalatın iplik ve dokuma işlemleri köy ve kasabalarda gerçekleşirken boyama ve baskı işlemleri merkezde yapılmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tokat ilinde üretilen pamuklar sektörün ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Anadolu'nun muhtelif yerlerinden pamuk ithalatı gerçekleştirilmiş ve pamuklu dokuma imalatında kullanılmıştır. Üretilen ve getirilen pamuk çırık adı verilen aletlerle ipliğe dönüştürülmüştür. İplik haline getirilen pamuklar 'Cullah' adı verilen esnafların elinde işlenerek çeşitli kumaşlar üretilmiştir. Rum eyaleti köylerinde tarım dışında ek iş olarak özellikle pamuklu üretim yaygın olarak yapılmıştır. Bu dönemde Tokat'ta

boyahanelerin varlığı ve bunlardan elde edilen gelir, dokuma üretimine ve miktarına ait önemli bir delildir (Boşdurmaz, 2021: s. 72).

İslamoğlu'nun 2016 yılında yazdığı Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü adlı eserinde ...*'Her şeyden önce Tokat, İstanbul pazarı için temel kaynaktı. Dolayısıyla Tokat'ın, bakır eşya ve dokuma ticaretinin yanı sıra İstanbul'un hububat talebini karşılamak zorunda kalmış olması da beklenebilir.'*...cümlelerinden İstanbul gibi büyük bir şehrin dokuma ürünleri gereksinimleri Tokat tarafından karşılandığı ve gelen talep sonucu Tokat'ta dokuma arzının arttığı sonucuna ulaşmak mümkündür. İstanbul'dan ve çeşitli bölgelerden gelen taleplere karşı İslamoğlu (2016) Tokat'ın oldukça ağır seyreden büyüme oranını, Osmanlı-İran savaşları ve dönemin siyasi olaylarına dayandırmaktadır. Yazara göre *'Tokat 1550'li yıllardan itibaren toparlanma sürecine girmiştir. Bu durum ise ne ordunun ne de İstanbul'un 16. yüzyılların sonlarında büyük ihtimalle artmış olan taleplerinin şehrin büyüme oranındaki durgunluğu açıklamaya yeterlidir. Aksine Tokat, ticaret ve imalat sektöründeki merkezi konumunu ve nüfus büyüklüğünü kısmen vergi taleplerinin canlandırıcı etkisine borçluydu'*. Uzun mesafeli uluslararası ticaret söz konusu olduğunda durum farklı bir boyut kazanmaktadır. İstanbul, Halep ve İpek Yolu arasındaki diyagonal yolun kesişim noktasında Tokat bulunmaktadır. XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçekleşen siyasi-askeri olaylar neticesinde ipek ticaretinde dalgalanmalar yaşanmış ve Tokat bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

XVII. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu doğal ülke sınırlarının getirdiği avantajlar doğrultusunda birçok ticaret merkezi ve ticaret limanlarını ülke sınırları içerisinde bulundurmaktadır. Bu limanlara bağlı olarak İpek Yolu Asya kıtasından başlayarak Avrupa'nın içlerine kadar ürünlerin ulaşmasına yardım etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halkın giyim kuşamında pamuklu dokumalar ve ipek-pamuk karışımı yapılan kumaşlar kullanılmaktadır. Pamuklu ve ipekli dokumadan; tülbent, şalvar, kaftan, yorgan, mendil, peştamal, havlu, yastık kılıfları, minder, iç çamaşırı ve askı perdeler gibi eşyalar üretilmektedir (Boşdurmaz, 2021: s. 69). Bu geniş ürün yelpazesine arz sağlamak isteyen Osmanlı İmparatorluğu'nda çok çeşitli ve yaygın dokuma sanayi ile karşılaşmak mümkündür (İnalcık, 2008: s. 79).

Resim 1: Rum Vilayetindeki Ticaret Yolları ve Kasabalar (İslamoğlu, 2016: 338)

Hicri 1122, Miladi 1710 yıllarında Tokat'ta ipekçilik pek ileridir. Tokat'ta bulunan mizan-ı harir adıyla bilinen ipek tartı yerlerinde tartılan ipeklerden bir miktar ipek alınmış ve şehirde üretilen ipek için de bu vergilerden başka öşrü (zekât) verilmiştir (Asarkaya, 2019: s. 106).

İplik ve kumaş boyama işleminde önde gelen Tokat'ta bu işlemin İzmir'den gelen kök boya ve Kayseri'den gelen, cehri adı verilen yeşil veya yaprak döken küçük çalılardan yapıldığı söylenmiştir (Canatar, 1988: s. 96).

Atıf Mustafa Efendi Tokat'ın damga ve boyahane vergilerinin iltizamını malikâne olarak almıştır. Tokat'ta hazırda bulunan mevcut boyahaneyi kapasite olarak yetersiz bulmuş ve ardından 1726'da daha büyük bir boyahane inşa ettirmiştir. Atıf Mustafa Efendi inşa edilen bu boyahaneyi vakıf olarak inşa ettirmiştir. XVIII. yüzyılda bu sektörde çalışanlardan alınan vergilerin artması, dokuma ve basma sanayinin Tokat'ta ilerlediğinin önemli bir göstergesi olmuştur. Kırım'da Fransız konsoloslu olarak görev almış olan Charles de Peyssonel'in tespitlerine göre; Tokat ve çevresinden Kırım, Güney Rusya ve Kafkasya'ya 1754-1758 yılları arasında ihraç edilen pamuklu ve basma 500.000 toptan daha fazladır (Hanılçe, 2016: s. 183).

Basma işinin sadece deri ve dokuma ürünlerde yapılmadığı bilinmektedir. Yazma baskı işi de bunun örneklerindendir. Tokat'ın kendi yöresine ve doğasına has baskı yazmalar yaptığı bilinmektedir. Tokat baskı yazmaları tüm Anadolu'da bir üne

sahiptir. Bilinen önemli yazma üretim merkezlerinden birisi de Tokat'tır. Yazma üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi üzerine Tokat'ta birçok han bulunmaktadır. Yazma imalatı yapılan hanlarda yıkama havuzları, boya kazanları ve yazma kurutma işlemi için kullanılan cerekler bulunmaktadır. Yazma basılan hanlar ise basmacı han olarak adlandırılmaktadır. Basmacı hanlar Tokat'ta Şeftali Sokak ve Hamzabey Camii'ne kadar olan bölgede bulunmaktadırlar. Günümüze kadar elimize ulaşan en eski yazma basma örnekleri XVI. yüzyıla aittir. Anadolu'daki en önemli yazma basma merkezi Tokat'ın yanında İstanbul'da boğaz kenarı, Üsküdar, Kandilli, Kanlıca, Samatya, Kâğıthane gibi şehirlerden de bahsedilebilmektedir (Barışta, 1998: s. 113).

Fotoğraf 2.7: Tokat Şehir Müzesi El Baskısı Yazma Örneği

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı döneminde Tokat'ta el sanatlarına dayalı üretim gelişmiştir. Tokat'ta yapılan yazmaların gelirlerinden Valide Sultanlara 'has' olarak verildiği bilinmektedir. Kentlerdeki hanlarda toplu olarak üretimi yapılan yazmalar boyahanelere verilmektedirler. Boyahanelere verilen yazmalar karşılığında damga vergisi ödenmektedir ve ödenen bu verginin zorunlu hale gelmesi için Osmanlı döneminde Tokat dışında yazmacılık yapmak yasaklanmıştır (Kaya, 1988: s. 12).

Evliya Çelebi, Tokat'ta imal edilen yazmalardan "*Beyaz pembe bezi diyar-ı Lahor'da yapılmaz. Güya altın gibi mücelladır. Kalemkâr basma yüzü, münakkaş perdeleri gayet memduh olur*" cümleleriyle bahsetmiştir (Türker, 2001: s. 42).

2.4.3. Tokat İlinde Deri Ticareti

Tokat'ta tekstil yanında dericilik de çok yaygın olup; dericilik ve onun yan kolları Tokat şehrinin ekonomik durumunda önemli bir konumda yer almıştır. Tüccarların 15. yüzyıldan beri deri ticareti yaptığı, deriyi işleyerek hem Anadolu'da hem de Eflak'a kadar Rumeli'de sattıkları ileri sürülmektedir. Bunların içinde özellikle mavi ve tabaklanarak cilâlanmış ve boyanmış deri, keçi ve dana derisi olarak bilinen sarı sahtiyânların meşhur olduğu söylenmektedir (Gürsoy, 2004: s. 144). Tahrir defterlerinde debbağ, muzeger (çizmeci), saraç, mutaf, pabuci, palani, mestçi ve kıncı vb. adlar bu imalat sektöründe çalışanları oluşturmaktadır.

Tablo 2.5'te Tokat'ta 1455-1485 yıllarında dericilikle ilgili esnaf kolları ve dericilik esnaf kolları ile uğraşan kişi sayıları verilmiştir.

Tablo 2.5: Tokat'ta 1455-1485 Yıllarında Dericilikle İlgili Esnaf Kolları ve Çalışanlar (Kişi)

Meslek Dalları	Çalışan Sayısı (1455)	Çalışan Sayısı (1485)
Debbağ	48	15
Haffaf, Mestci, Çizmeci, Pabuci	82	36
Muthaf/Postdüz	24	4
Palancı/Sarac	48	31
Kamçıcı, Kemerci, Kıncı, Kürkçü	11	3
TOPLAM	213	89

Kaynak: Şimşirgil, 1995: 195.

Tablo 2.5'te 1455 ve 1485 yılında dericilikle ilgili meslek dalları ve bu mesleklerde çalışan kişi sayıları verilmiştir. Buna göre dericilik ve alt kollarında çalışanların sayısı 213 iken 1485 yılında 89'a düşmektedir. Bu durum Tokat şehir nüfusunun aynı dönemde azalması ile bağdaştırılmaktadır. 1455 ve 1485 yıllarında dericilik sanayiinde çalışanlar şehir esnafının %13'ünden oluşmaktadır. Şehirde 1455 ve 1485 yılları arasında Debbaghâne adıyla bir mahalle bulunurken, 1574'den itibaren Debbaghâne-i Cedid adıyla yeni bir mahalle daha kurulmuştur. 1828'de Tokat'ta 7 adet dabakhanenin (debbaghane) bulunmasının sonucundan yola çıkılarak bu alanda faaliyet

gösteren yapılanmaların XIX. yüzyıla kadar yükselerek devam ettiği öne sürülmüştür (Şimşirgil, 1995: s. 194).

2.4.4. Tokat İlinde Gümrük İşlemleri

Gümrük, ülkelerin hâkimiyet alanlarının bir ifade biçimi ve hazinelerinin önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Devletler, topraklarına giren kişileri, ticari ürünleri ve her tür maddeleri devletin güvenliği, ekonomisi, insanların sağlığı gibi unsurları korumak ve vergi getirisi sağlamak maksadıyla sınır kapılarında kontrole tabi tutmuşlardır. Günümüzde de gümrük vergileri, devletin maliye kapsamında topladığı vergilerden sonra devletin en büyük gelir kaynağı olabilmektedir. Günümüzde gümrük denildiğinde, bir ülkeye dışalım yoluyla giren ya da herhangi bir kimse tarafından getirilen yabancı mallarından alınan yasal vergi akıllara gelmektedir. Bu duruma dış gümrük adı verilmektedir. Geçmişte kimi devletlerce uygulanmış bir diğer gümrük çeşidi ise iç gümrük veya dâhili gümrük adı ile bilinen gümrük çeşididir. Dâhili (iç) gümrük: şehirden şehire, limandan limana, şehirden limana veya limandan şehire geçen mallardan vergi alınmasıdır. Osmanlı Devletinde kıyılarda seyahat, sınır bölgelerinde hudut gümrükleri ve bu ikisi arasında kalan yerlerde ise kara gümrükleri olduğu bilinmektedir (Özvar, 1998: s. 115). Dâhili gümrük vergilendirme sistemi Kara Avrupası'nda XIX. yüzyılın ortalarına, Fransa'da ise 1789 ihtilaline değin uygulanmıştır. İç gümrük, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın başlarına kadar uygulanmıştır (Çeştepe, 2016: s. 3).

Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük vergisinin uygulandığı sınır kavramı olarak deniz ile kara parçası arasındaki hat belirlenmiştir. Bu hattı geçen yani denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip denize çıkarılan mallar gümrüğe tabi tutulmaktadır. Gümrük bölgesine girişte ödenen gümrük vergisi âmediye, gümrük bölgesinden çıkışta ödenen gümrük vergisi ise reftiye olarak adlandırılmıştır. Karada olan gümrükler iç ticareti, sahilde olan gümrükler ise hem iç hem de dış ticareti vergilendirmek ile görevlendirilmiştir (Kütükoğlu, 1996: s. 263-268).

Karada yürütülen ticari faaliyetlerin taşıma masraflarının denizde yürütülen ticari faaliyetlerin taşıma masraflarına oranla daha yüksek olduğu bilinmektedir. Bu sebeple iç gümrük merkezlerinin birçoğu liman kentlerinde bulunmaktadır. İç gümrük

merkezleri ülke içinde ticari trafiğin yoğunlukta olduğu şehirlerde ve liman kentlerinde kurulmaya özen gösterilmiştir (Genç, 2014: s. 195). Osmanlı İmparatorluğunun gümrük noktaları sahil, kara ve sınır gümrükleri olmak üzere üçe ayrılmıştır. Kara gümrükleri genelde devlet sınırları içerisinde gerçekleşen iç ticarete konu ürünlere uygulanırken, sahil gümrükleri hem iç hem dış ticaret malları için uygulanmaktadır. İstanbul, İzmir, Antalya, Selânik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi şehir merkezleri sadece dış ticaret değil, deniz taşımacılığının daha ucuz ve bazı durumlarda kolay olması sebebiyle iç ticaret için de önemli liman ve gümrük merkezleridir. Bunların yanında işleyiş yoğunluğu daha az olan ikinci derecedeki limanlarda da gümrükler bulunmaktadır. Kara yolu üzerinden yapılan ticarete gümrük vergisi alınması, kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmiştir. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakır, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardır. Liman kentlerinin en küçüklerinde bile iç gümrük merkezleri kurulurken, denize sınırı olmayan bölgelerde gümrüklere çok sık rastlamanın mümkün olmadığı düşünülmektedir. Liman şehri olmayıp iç gümrük merkezi kurulan iller ise: Tokat, Urfa, Sofya, Filibe, Niş, Yenişehir (Tesalya) şeklinde sıralanabilir (Genç, 2014: s. 195).

XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Tokat'ta gümrük merkezi kurulmadan hemen önce, İran, Bağdat, Diyarbakır, Musul, Erzurum ve Anadolu'dan direk İstanbul'a gelen tüccar kabilelerinin gümrük resimlerini ödedikten sonra eda tezkiresini alarak istedikleri yerlere İstanbul kara gümrüğünden geçerek gittikleri bilinmektedir. Belirli süreden sonra gümrük vergilerini ödememek için gümrük merkezi olmayan Anadolu şehirlerine ya da Karadeniz kıyılarından Rumeli'ne firar ettikleri bilinmektedir. Bu durum İstanbul Gümrüğü'nün gelirlerinde ciddi azalmalara yol açmıştır. Osmanlı Devleti 1664 yılında gümrük gelirlerinin azalmasını önlemek amacı ile Tokat'a gümrük resmi alacak bir mübaşir göndermiştir. Tokat'a gönderilen gümrük vekillerinin görevleri olarak Tokat'a gelen tüccarların kaydının tutulması (defter olunması), başka yere gönderilmemesi, tüccarların İstanbul, İzmir, Karadeniz gibi başka yerlere gönderilmeden önce mallarının kayıt altına alınarak, bu kaydın belgelendirilmesi, tespit edilen güzergâhların dışına çıkacak olan tüccarlardan vergilerin tahsis edilmesi istenmiştir (Özvar, 1998: s. 120).

Tokat'a gelen tüccarlar, mal beyanlarını gerçekleştirdikten sonra gümrük vergisi ödemek üzere yine İstanbul Gümrüğü'ne gitmek zorundaydılar. Tüccarlar İstanbul'a gidip vergilerini ödedikten sonra tekrar Tokat'a dönmeleri zor olacağı için Tokat halkı buraya gelen tüccarların mallarını Tokat ilinde satmalarını istemişlerdir. Bunun neticesinde mallarını Tokat'ta satmak isteyen tüccarlardan Tokat'ın merkezinde resm-i gümrük alınmasını talep etmişlerdir. Bu durum karşısında Osmanlı yönetimi gümrük vergisinden kaçan kişilerden vergi toplamak, hazinesini zenginleştirmek ve Tokat'ta artan üretim, ticaret hacminden yeni vergi geliri elde etmek üzere 1707 yılında Tokat kara gümrüğü kurulmasına karar verilmiştir. Divan-ı Hümayun'un ülke içinde gümrük merkezi kurmak üzere çıkardığı emirde, Tokat'ın önemli bir kavşak nokta ve bütün Anadolu illeri ile bağlantısı olduğu burada gümrük merkezinin kurulabileceğini vurgulanmıştır (Genç, 2014: s. 272-292).

Yıllık vergi geliri 1,5 milyon akçeye yakın olan Tokat Gümrüğü'nün kayıtları Osmanlı merkez maliyesinde Muhasebe-i Evvel (Baş Muhasebe) kaleminde tutulmaktadır. Baş muhasebe defterinde gümrük kayıtları, Tokat Voyvodalığı'nın hesaplarının tutulduğu sayfaların hemen ardında yer almaktadır. Kurulan kara gümrüğünün 3000 kuruş geliriyle mukataaya verilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı tarafından verilen hükme göre İstanbul, İzmir veya Karadeniz bölgesine giden tüccar kafilelerinin dışında Tokat'a uğrayıp ürünlerini burada alım-satıma açan tüccarların malından gümrük vergisi tahsil edilecektir. Tokat Gümrüğü'nün amediye gümrüğü olduğu bilinmektedir (Özvar, 1998: s. 121). 1818-1819 yıllarına Tokat ilinde bulunan gümrüğünün gelirlerinin 2149 civarında olduğu bilinmektedir (Açıkel, 2012: s. 222).

Tokat amediye gümrüğünde vergiler, tüccar tarafından getirilip Tokat ilinde bozdurulan malın değeri üzerinden yani advalorem vergi sistemine uygun şekilde toplanmaktadır. Malı getiren tüccar eğer Müslüman ise %3 akçe gümrük ve 1 akçe zarar-ı kassabiye (bir tür vergi); gayrimüslim tüccar getirdiği malların değerinin %4'ü kadar akçe ve 1 akçe zarar-ı kassabiye tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Uygulanan bu vergi toplama işlemi zaman içerisinde gümrükçüler ile tüccarlar arasında anlaşmazlığa yol açmıştır. Gümrükçüler ile tüccarlar arasında malın değeri konusunda birtakım anlaşmazlıklar çıkabildiğinden, 1710 yılında tüccarların da rızası ile gümrüğe gelen mallardan alınacak olan rüsumatın yük (haml) başına alınmasına karar verilmiştir

(Özvar, 1998: 124). Haml veya yük ipegin değerini göstermek için kullanılmakta ve 155,86 kilograma denk gelmektedir (Demirci, 2007: s. 85).

Tablo 2.6’da XVIII. Yüzyılda Tokat Gümrüğü’ne gelen ürünlerin cinsi, gümrük vergilerinin dağılımı ve ürünlerin geldiği yer verilmiştir.

Tablo 2.6: XVIII. Yüzyılda Tokat Gümrüğü’ne Gelen Ürünlerin Gümrük Nizamı

Gelen Ürünün Cinsi	Ürünün Ağırlığı	Gümrük Vergisi (Krş)	Ürünün Geldiği Yer
Demir	Hamlından	1(rub)0,25 krş	-
Sab	Hamlından	-	-
Kurşun	Hamlından	-	-
Ala cehr	Hamlından	-	-
Tuc	Hamlından	1 Sülüs (1/3)	Gümüşhane
Gön ve Gaysale	Hamlından	0,5	-
Fincan	Hamlından	0,5	Kütahya
Sabun	Hamlından	1 zolta	-
Renbe	Hamlından	1 zolta	-
Mazu	Hamlından	1 zolta	-
Demir sacı	Hamlından	1 zolta	-
Kırmızı boya	Hamlından	1	-
Ham bakır	Hamlından	1	-
Karacalar kuşağı	Hamlından	1	-
Köprü bezi	Hamlından	1	-
Denizli bezi	Hamlından	1	-
Pembe ibliği	Hamlından	1	-
Sarı şahtivan	Hamlından	1	Erzincan
Boyankış şahtivan	Hamlından	1,5	Sivas
Tahta(sahte)olmuş bakır	Hamlından	1,5	-
Ham bez	Hamlından	1,5	-
Astar	Hamlından	1,5	-
Kastamonu ibriği	Hamlından	2	Kastamonu
Bez ve keten bezi	Hamlından	2	Malatya, Gaziantep
Kahve	Hamlından	2	-
Kalay	Hamlından	2	-
Biber	Hamlından	2	-
Diyarbakır bezi	Hamlından	3	Diyarbakır
Mardin bezi	Hamlından	3	Mardin
Musul bezi	Hamlından	3	Musul
Ham halat	Hamlından	3	-
Şahtivan	Hamlından	3	Diyarbakır, Mardin, Musul
Kaba cuka	Hamlından	3	Diyarbakır, Mardin, Musul

İmam musa bezi	Hamından	4	-
İnce Çuka	Hamından	6	-
Halep Esvabı	Hamından	8	Halep
Acem Esvabı	Hamından	10	Erzurum
Çivit	Hamından	10	Erzurum

Kaynak: Özvar, 1998: 125

Tablo 2.6'ya göre XVIII. yüzyıl başlarında en çok gümrük vergisi alınan ürünler sırası ile çivit, Acem esvabı, Halep esvabı, ince çuka ve İmam Musa bezi olmuştur. Her gelen ürünün tam olarak nereden geldiği tablo 2.6'da verilmemiştir. Geldiği yerler bilinen ürünlerin birçok farklı memleketten geldiği görülmektedir. Bu durum Tokat ilinin ticari açıdan önemi hakkında ve ticaret hacminin büyüklüğü konusunda fikir vermektedir.

XVII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde genel olarak mukataalar verimsizleşmeye başlamış ve mukataalardan gelir tahsil edilemez duruma gelmiştir. İltizama alacak talip bulunamamıştır. Bu duruma uzun süren Osmanlı-İran savaşları neticesinde masrafların artması da eklenince 1695'te malikâne sistemi getirilmiştir. Şam, Halep, Diyarbakır, Mardin, Adana, Malatya, Ayıntab, Tokat bölgelerinde malikâne sisteminin yürürlüğe konulduğu şehirler arasında bulunmaktadır (Şensoy, 2014: s. 209).

Tablo 2.7' de 1707-1788 yılları arasında Tokat Kara Gümrüğü'nün kim tarafından idare edildiği ve gümrük gelirleri verilmiştir.

Tablo 2.7: 1707-1788 Yılları Arasında Tokat Kara Gümrüğü'nün Gelirleri (Kuruş)

Miladi	Gümrük Mültezimleri	Muaccele	Hâsılat (Krş)	Tafavüt (Krş)	Sadrazam Hassı (Krş)	Hazine-İrsaliye	Peşin (Krş)
1707	Ahmet ağa ve Mustafa ağa Emin-i gümrük-i İstanbul	2500	2500	41,5		2500	
1710	Ahmet ağa ve Abdullah ağa kethüda-i vezir-i azam sabık Ali paşa		5000	83,5		5000	
1712	El hac Hüseyin Efendi	6600	10000	167		10000	
1713	El hac Hüseyin Efendi		1000	167	4808	5192	

1716	Mehmed Emin ağa		11500	191,5	4808	6692	2500
1718	El hac Hüseyin Efendi ve Abdülkadir efendi Resiülküttab	6600	11500	191,5	4808	6692	
1720	El hac Hüseyin Efendi ve Mehmed ağa kethüda-i sadr-i ali		11500	191,5	4808	6692	
1723-24	Mehmed ağa kethüda-i sadr-i Ali	8000	11500	191,5	4808	6692	
1730-31	Ahmed ağa Rikabdar-ı Şehriyari sabık	9500	11500	191,5	4808	6883,5	
1750-51	Mehmed ağa	9500	11500	191,5	4808	6692	
1788		60000					

Kaynak: Özvar, 1998: 131

Tokat kara gümrüğü kurulduğunda gelirleri malikâne şeklinde iltizama bırakılmıştır. Vergi hasılatı hazineye ait olan Tokat Gümrüğü'nden 1713 yılında vergi gelirlerinin 4808 kuruşluk kısmı sadrazama has tayin edilmiştir. Gümrüğün kalemiye hesabından 961 kuruş gelir elde eden sadrazam Tokat Gümrüğü'nden senelik 5769 kuruş gelir elde etmeye başlamıştır.

Tablo 2.7'ye göre 1707 yılında Tokat Gümrüğü kurulduğunda senelik vergi hasılatı 2500 kuruş ve muaccele bedel ile Ahmet Ağa'ya ve İstanbul gümrük emini Mustafa Ağa'ya malikâne olarak verilmiştir. İki sene bu iki kişi gümrüğü idare etmişlerdir. 1709 yılına gelindiğinde Mustafa Ağa hisselerini Abdullah Ağa kethüda-i vezir-i azam sabık Ali Paşa'ya devretmiştir. 1710 yılında zapt olunmasına karar verilen gümrük mukataasına 2500 kuruş zam yapılarak senelik vergi hasılatı 5000 kuruşa çıkartılmıştır. 1710 yılında Abdullah Ağa ve Ahmet Ağa'nın istekleri kabul edilmiş ve yine malikâne mutasarrıfı (malikâne sahibi) tayin edilmişlerdir. Buna karşın, 1710 yılında Tokat'ta bulunan tüccarların talepleri doğrultusunda gümrük mukataasının malikâne kaydı bir ferman ile kaldırılmış yerine Tokat gümrüğüne amediye sistemi getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine Tokat gümrüğünde bir boşluk meydana gelmiş devlet gümrük denetimleri için mübaşir atamıştır. Mübaşir atanmasının ardından tüccarlar üzerlerine düşen gümrük vergilerini ödememeye başlamışlardır. Daha ileri giderek gümrük mahallini taşlamışlardır. Bu olaylardan sonra Osmanlı Devleti mahalli

idarelerden ve Sivas Valisi'nden güvenliği sağlamalarını istemiştir (Özvar, 1998: s. 128).

1710 yılından 1712 yılına kadar gümrük idaresi Ahmet Ağa ve Abdullah Ağa üzerinde kalmıştır. 1712 yılında gümrük mukataasının vergi gelirlerine 5000 kuruş zam yapılarak ve 6600 muaccele (peşinat) ile El hac Hüseyin Efendi'ye malikâne olarak verilmiştir. El hac Hüseyin Efendi Tokat gümrüğünü 1715 yılına kadar idare etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak kaldırılmasının ardından aynı yılda Tokat gümrüğünün gelirleri malikâne sisteminden çıkarılmıştır (Genç, 2014: s. 243-246)

Malikâne usulü kaldırıldıktan sonra Tokat Gümrüğü gelirleri yıllık gelirlerine 1500 kuruş zam ve 2500 kuruş peşinat karşılığında iltizam usulüne uygun şekilde 1716-1717 yıllarında Mehmed Emin Ağa'ya bırakılmıştır. 1718 yılında gümrük mukataası tekrardan malikâne olarak 6600 kuruş muaccele (peşinat) bedeli El hac Hüseyin Efendi ve Abdülkadir Efendi'ye devredilmiştir. Abdülkadir Efendi'nin vefatı üzerine mukataanın yarı hissesini 4000 kuruş muaccele bedel ödeyerek kethüda-i sadr-i ali Mehmed Ağa almıştır. 1722-23 yılında Hüseyin Efendi'nin vefatı üzerine 4000 kuruş muaccele bedeli daha ödeyen Mehmed Ağa malikâne hisselerinin tamamını almıştır. 1730 yılında vefatına kadar gümrüğü Mehmed Ağa tek başına idare etmiştir. 1730-31 yılında Rikabdar-ı Şehriyari sabık Ahmed Ağa 9500 kuruş muaccele bedeli ödeyerek gümrüğün idaresini almış ve vefatına kadar 20 sene gümrük idaresinde bulunmuştur. 1750-51 yılında Ahmet Ağa'nın vefatı üzerine Mehmet Ağa 9500 kuruş muaccele ödeyerek gümrük idaresini malikâne olarak almıştır (Özvar, 1998: s. 130).

2.5. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SALNAMELERDE TOKAT NÜFUSU

Osmanlı İmparatorluğu'nda, şehirlerin nüfus sayımına gerekli önemin verilmiş olduğu bilinmektedir. Nüfus sayımları sadece kişi sayısını belli etmek amacı gütmemektedir ayrıca arazi, mal sayımlarında yapıldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin yaptığı sayımların bir diğer amacı ise asker sayısını ve toplayacağı vergiyi belirlemektir (Doğan, 2014: s. 72-73).

Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımı asırlarca, toprak sayımı sırasında yapılmıştır. Arşivlerde bulunan toprak sayımını gösteren defterlerden ancak tahmin üzere bazı

bölgelerin nüfusu öğrenilebilmektedir. En eski arazi ve nüfus tahriri Sultan Murad devrine (1360-1389) aittir. III. Murad devrinde (1574-1595) son nüfus ve toprak tahririnin yapıldığı tahmin edilmektedir. XVI. yüzyıldan sonra XIX. yüzyıla kadar düzenli bir nüfus sayımı yapıldığı görülmemektedir (Karal, 1943: s. 6-7).

Tokat'ın nüfus sayımlarına bakıldığında 1455 tarihli Tokat tahrir defteri karşımıza çıkmaktadır. Tahrir defterine göre Tokat'ta 2000 Müslüman, 1000 Hristiyan olmak üzere toplam 3000 vergi mükellefi aile bulunmaktadır. XV. yüzyılın sonlarına doğru iç karışıklıklar ve doğal afetler sebebi ile nüfusun 10000'e indiği söylenmektedir. XVI. yüzyılda ise şehir nüfus artış hızını yeniden kazanmış ve nüfusu 15000'e çıkmıştır (Aktüre, 1987: s. 144). Osmanlı'nın canlılığını yitirdiği bir dönemde Tokat XVII. yüzyıl ortalarında şehrinin 20000'e yakın bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir (Afyoncu, 2014: s. 20-21). Tournefort, XVIII. yüzyılın başında Tokat'ın şehir nüfusunun 20000 Türk, 4000 Ermeni ve 300-400 Rum ailesi olmak üzere 24000'den fazla hane sayısının olduğundan bahsetmektedir. XVIII. yüzyıl sonunda Seyyah İnciyan 13.200 Türk, 2500 Ermeni ve 300 Rum hanesi olmak üzere 16000 hane olduğundan bahsetmektedir. Bu sayıların gerçekleri yansıttığı düşünülmemektedir (Beşirli, 2005: s. 296). XVIII. yüzyıl Tokat nüfusu üzerine daha kapsamlı bilgilere ulaşabilmek için Sivas Vilayet Salnameleri incelenmiştir.

Tablo 2.8'de 1870 yılında Tokat'ta yaşayan Müslüman ve Gayri Müslim sayısı, hane sayıları, dükkân sayıları ve mahalle sayıları hakkında bilgiler verilmektedir.

Tablo 2.8: 1870 Yılında Tokat ve İlçeleri Nüfus Durumları

	Nahiyeler	Müslüman	Gayri Müslim	Hane ve Dükkân Sayısı	Mahalle Sayısı
1287/1870	Tokat	5790	4630	4278	57
	Komana	2255	214	928	50
	Kafirni	1455	-	508	24
	Şarkpare	161	-	58	4
	Artukabad	2250	561	1259	62
	Kazabad	3348	225	1360	54
Muhacirin*		8786		105	
Toplam		24045	5630	8496	251

Kaynak: SVS, 1287/1870: 53. *Muhacirin bir nahiye değildir. Göçmen nüfusu temsil etmektedir.

Tablo 2.8’de görülen Müslüman nüfus rakamlarına bakıldığında en çok 8786 kişi ile Muhacirin(göçmen) olduğu görülmektedir. Muhacirinlerin ardından en kalabalık ilçe 5790 kişi ile merkez nüfusa aittir. Gayri Müslimlerin en kalabalık olduğu ilçe ise 4630 kişi ile Tokat’tır. Hane ve dükkân sayılarının da verildiği tabloda Tokat merkezde toplam 4278 hane ve dükkân bulunmaktadır. Ayrıca tabloda mahalle sayıları da verilmiştir. Artukabad(Artova) 62 mahallesi ile en fazla mahallenin bulunduğu ilçedir. Tokat’ta toplam 24045 Müslüman, 5630 Gayri Müslim, 8496 hane ve dükkân ve 251 mahalle bulunmaktadır. Tabloda verilen rakamlara göre 1870 yılında Tokat’ın toplam nüfusu 29675 kişidir.

Tablo 2.9’da 1871 yılında Tokat’ta yaşayan Müslüman ve Gayri Müslim sayısı, hane sayıları, dükkân sayıları ve mahalle sayıları hakkında bilgiler verilmektedir.

Tablo 2.9: 1871 Yılında Tokat ve İlçeleri Nüfus Durumları

	Nahiyeler	Müslüman	Gayri Müslim	Hane ve Dükkân Sayısı	Mahalle Sayısı
1288/1871	Tokat	6012	6186	4436	67
	Komana	2205	214	928	50
	Kafirni	1455	-	508	24
	Şarkpare	161	-	58	4
	Artukabad	1150	565	1259	63
	Kazabad	2218	225	1360	45
	Toplam	13201	7190	8549	253

Kaynak: SVS, 1288/1871: 52.

Tablo 2.9’da görülen Müslüman nüfus rakamlarına bakıldığında 6012 kişi ile en kalabalık ilçenin Tokat merkez olduğu görülmektedir. Merkez Müslüman nüfusunun ardından en kalabalık ilçe 2218 kişi ile Kazabad(Kazova) ilçesine aittir. Gayri Müslimlerin en kalabalık olduğu ilçe ise 6186 kişi ile Tokat merkezdir. Hane ve dükkân sayılarının da verildiği tabloda Tokat merkezde toplam 4436 hane ve dükkân bulunmaktadır. Ayrıca tabloda mahalle sayıları da verilmiştir. Tokat merkez 67 mahallesi ile en fazla mahallenin bulunduğu ilçedir. Tokat’ta toplam 13201 Müslüman, 7190 Gayri Müslim, 8549 hane ve dükkân ve 253 mahalle bulunmaktadır. Tabloda verilen rakamlara göre 1871 yılında Tokat’ın toplam nüfusu 20391 kişidir.

Tablo 2.10’da Tokat’ta bulunan Müslüman nüfus, Gayri Müslim nüfus, camii sayısı ve mescid sayısı hakkında bilgiler verilmektedir.

Tablo 2.10: 1875 Yılında Tokat ve İlçeleri Nüfus Durumları

1292/1875	Toplam	Müslim	Gayri Müslim	Camii	Mescit
Tokat	11198	6012	5186	33	47
Komanat	4003	3633	370	5	25
Kafirni	2308	2308	-	3	6
Artukabad	6297	5171	1126	5	12
Kazabad	4240	3981	259	6	20
Şarkipare	701	701	-	-	5
Turhal	3700	-	-	16	4

Kaynak: SVS, 1292/1875: 114

Tablo 2.10’de görülen Müslüman nüfus rakamlarına bakıldığında 6012 kişi ile en kalabalık ilçenin Tokat merkez olduğu görülmektedir. Merkez Müslüman nüfusunun ardından en kalabalık ilçe 5171 kişi ile Artukabad (Artova) ilçesine aittir. Gayri Müslimlerin en kalabalık olduğu ilçe ise 5186 kişi ile Tokat merkezdir. Camii ve mescit sayılarının da verildiği tabloda Tokat merkezde toplam 280 camii ve mescit bulunmaktadır. Tokat’ta toplam 21806 Müslüman, 6941 Gayri Müslim, 68 camii ve 119 mescit bulunmaktadır. Tabloda verilen rakamlara göre 1875 yılında Tokat’ın toplam nüfusu 32447 kişidir.

Tablo 2.11’de 1875 yılında Tokat’ta bulunan han, hamam, dükkân, mahalle, hane, köyler, vergi ve askeriye bedeline ait rakamlar verilmektedir.

Tablo 2.11: 1875 Yılına Ait Salnamelerde Yer Alan Han, Hamam, Mahalle vb. Sayıları

1292/1875	Han	Hamam	Dükkân	Mahalle	Hane	Köyler	Vergi	Askeriye Bedeli
Tokat	18	16	1226	67	4420	-	244722	108145
Komanat	-	-	-	-	954	53	106711	5572
Kafirni	-	1	-	-	535	24	43558	-
Artukabad	1	-	-	-	1449	71	196751	16206
Kazabad	-	-	22	-	1410	51	220924	5139
Şarkipare	-	-	-	-	172	5	27732	-
Turhal	5	2	45	22	848	20	260510	-

Kaynak: SVS, 1292/1875: 115

1875 yılına ait salnamelerde yer alan ve Tablo 2.11’de verilen bilgilere bakıldığında, merkez ilçede 18 olmak üzere Tokat’ta toplam 24 adet han bulunmaktadır. Tokat merkez de 16 hamam ve diğer ilçelerle beraber toplam 19 hamam bulunmaktadır.

Dükkân sayısının en fazla olduğu yer 1226 dükkân ile Tokat merkezdir. 1875 yılında toplam 1293 dükkân bulunmaktadır. Tokat merkezde 67 mahalle ve 4420 hane vardır. Tokat'ta ilçeleri ile beraber toplam 9788 hane ve 99 mahalle bulunmaktadır. Tablo 2.11'de verilen vergi rakamlarına bakıldığında ise Turhal ilçesinden alınan verginin, merkez ilçeden alınan vergiden yüksek olduğu görülmektedir. Vergi bedelinin yüksek olmasının nedeni döneminde Turhal'da ekim alanlarının çok olduğu ve bu nedenle tarım ürünlerinden alınan vergi miktarının rakamı yükselttiği tahmin edilmektedir. Tokat merkezden alınan askeriye bedeli diğer ilçelerden yüksektir. Bunun nedeni olarak Gayri Müslim nüfusun merkez ilçede daha yüksek olması gösterilebilmektedir.

Tablo 2.12'de Tokat'ta bulunan Müslüman nüfus, Gayri Müslim nüfus, camii sayısı ve mescid sayısı hakkında bilgiler verilmektedir.

Tablo 2.12: Tokat'ın 1876 Yılına Ait Tokat Nüfus Durumu

1293/1876	Toplam	Müslim Nüfus	Gayri Müslim	Camii (Cevami)	Mescid (Mesacid)
Tokat	10236	5837	4399	33	47
Komanat	4018	3644	374	5	25
Kafirni	2308	2308	-	3	6
Artukabad	6297	5171	1126	5	12
Kazabad	4243	3984	259	6	20
Şarkipare	705	705	-	-	5
Turhal	3700	3700	-	16	4

Kaynak: SVS, 1293/1876: 102.

Tablo 2.12'de yer alan Müslüman nüfus rakamlarına bakıldığında 5837 kişi ile en kalabalık ilçenin Tokat merkez olduğu görülmektedir. Merkez Müslüman nüfusunun ardından en kalabalık ilçe 5171 kişi ile Artukabad (Artova) ilçesine aittir. Gayri Müslimlerin en kalabalık olduğu ilçe ise 4399 kişi ile Tokat merkezdir. Camii ve mescit sayılarının da verildiği tabloda Tokat merkezde toplam 187 camii ve mescit bulunmaktadır. Tokat'ta toplam 25349 Müslüman, 6158 Gayri Müslim, 68 camii ve 119 mescit bulunmaktadır. Tabloda verilen rakamlara göre 1876 yılında Tokat'ın toplam nüfusu 31507 kişidir.

Tablo 2.13'de Tokat'ta 1876 yılında bulunan han, hamam, dükkân, mahalle, hane, köyler, vergi ve askeriye bedeline ait rakamlar verilmektedir.

Tablo 2.13: 1876 Yılına Ait Salnamelerde Yer Alan Han, Hamam, Mahalle vb. Sayıları

1293/1876	Han	Hamam	Dükkân	Mahalle	Hane	Köyler	Vergi	Askeriye Bedeli
Tokat	18	16	1226	67	4426	-	231776	121699
Komanat	-	-	-	-	955	53	106711	5572
Kafirni	-	1	-	-	535	24	62958	-
Artukabad	1	-	-	-	1494	71	196751	16406
Kazabad	-	-	22	-	1411	51	220944	5139
Şarkipare	-	-	-	-	171	5	27732	-
Turhal	-	2	45	22	848	20	58479*	-

Kaynak: SVS 1293/1876: 103

Tablo 2.13'te verilen bilgilere bakıldığında 1876 yılına ait salnamelerde yer alan bilgiler görülmektedir. Merkez ilçede 18 olmak üzere Tokat'ta toplam 19 adet han bulunmaktadır. Tokat merkez de 16 hamam ve diğer ilçelerle beraber toplam 19 hamam bulunmaktadır. Dükkân sayısının en fazla olduğu yer 1226 dükkân ile Tokat merkezdir. 1876 yılında toplam 1293 dükkân bulunmaktadır. Tokat merkezde 67 mahalle ve 4426 hane vardır. Tokat'ta ilçeleri ile beraber toplam 9840 hane ve 99 mahalle bulunmaktadır. Tablo 2.13'de verilen vergi rakamlarına bakıldığında en fazla vergi veren ilçeler merkez ilçe, Kazabad(Kazova) ve Artukabad(Artova) olarak görülmektedir. Bir önceki yıla göre Turhal ilçesinin vergi miktarının ciddi derecede düştüğü görülmektedir bir önceki yıl 260510 olan vergi rakamı 1876 yılında 58479 olarak görülmektedir. Bunun nedeni olarak salnamede yer alan kayıtların tam okunamaması gösterilebilmektedir. 1876 yılında Turhal ilçesinin verdiği vergi miktarının 258479* olması muhtemeldir buna karşın Tablo 2.11'de okunduğu gibi verilmiştir. Tokat merkezden alınan askeriye bedeli diğer ilçelerden yüksektir. Bunun nedeni olarak Gayri Müslim nüfusun merkez ilçede daha yüksek olması gösterilebilmektedir.

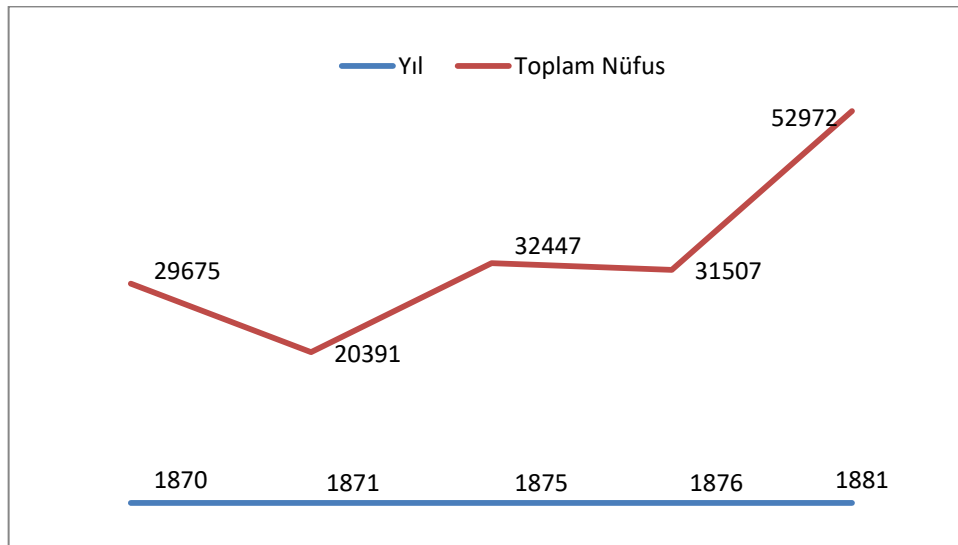
Tablo 2.14'te 1881 yılına ait nahiyeleler, bu nahiyelelerde yaşayan Müslüman ve Gayri Müslimlerin nüfusları hakkında bilgi verilmektedir.

Tablo 2.14: 1881 Yılına Ait Tokat ve İlçelerinin Nüfus Durumları

	Nahiyeler	Müslüman	Gayri Müslim
1298/1881	Tokat	5601	4341
	Komana	4311	496
	Turhal	2873	-
	Zile	5350	957
	Artukabad	5105	1337
	Kazabad	6171	348
	Niksar	6584	1769
	Taşabad	4373	340
	Erbaa	2220	796
	Toplam	42588	10384

Kaynak: SVS, 1298/1881: 146.

Tablo 2.14'e bakıldığında 1881 yılında Tokat merkezde 5601 Müslüman ve 4341 Gayri Müslim olmak üzere 9942 kişi yaşamaktadır. Tablo 7'ye göre Tokat'ın en kalabalık ilçesi 8353 kişi ile Niksar'dır. 1881 yılında Tokat'ta 42588'i Müslüman ve 10384'ü Gayri Müslim olmak üzere 52972 kişi yaşamaktadır.

Şekil 2.1: 1870-1881 Yılları Tokat Nüfus Değişimi Grafiği

Şekil 2.1'e göre 1870-1871 yılları arasında nüfusun 9 bin düştüğü görülmektedir. 1871-1875 yılları arasında nüfus 12 bin artmıştır. 1875-1876 yılları arasında nüfus düşmüş görünse de bir önceki yıla göre aralarında fazla fark bulunmamaktadır. 1876-1881 yılları arasında nüfus 21 bin artmıştır. Şekil 2.1'de verilen dönem içerisinde Tokat'ın nüfusunun en fazla olduğu dönem 1881 senesi olarak

görülmektedir. Bazı yıllar nüfus düşse de genel anlamda nüfus yükselme eğilimi göstermektedir.

BÖLÜM III: XVIII.-XIX. YÜZYILLAR ARASINDA TOKAT İLİNDEKİ HANLAR, KERVANSARAYLAR VE BEDESTENİN İKTİSADİ YANSIMALARI

XIII. yüzyılda menzil kervansarayları olarak bilinen yapılar Sivas'tan Tokat'a doğru Yıldızeli Han (Yeni han), Çiftlik Hanı (Çamlıbel), Tahtoba Han, İbibse Han, Mahperi Hatun Kervansarayı, Gümüştop Dazya Han şeklinde sıralanmakta olup Ezine Pazarı Han'ı ile Amasya istikametine bağlanmaktadır. İsmi geçen kervansaraylar İpek Yolu üzerinde inşa edilmiştir. Bunlar haricinde menzil kervansarayı olmayıp Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tokat ilinde inşa edilen ve kervanların şehir içinde konakladığı hanlar arasında Sulu Han, Deveciler Han, Katırcılar Han, Voyvoda Han, Paşa Han ve Yazmacılar Han'ı saymak mümkündür.

Ticaret yollarının geçtikleri şehirler üzerinde olumlu sosyo ekonomik etkileri bulunmuş; kervansaray, han ve bedesten gibi yapılar bu etkiler sonucu ortaya çıkmıştır. Kervansaray, han ve bedestenlerin varlığı da şehirlerin yerleşimi, toplumsal yapısı ve ekonomik faaliyetlerini etkilemiştir. Kervansaraylar tüccarlar için dinlenme tesisi olarak kullanılmakta, kervansarayların etrafında pazar ve panayır alanlarının kurulduğu bilinmektedir. Örneğin, Mahperi Hatun Kervansarayı'nın bulunduğu Pazar ilçesi adını buradan almıştır. Bedestenler ise değerli ürünlerin satıldığı bir pazar görevi üstlenmiştir. Şehir merkezine gelen tüccarlar getirdikleri değerli ürünleri bedestenlerde satışa sunmuştur. Tüccarların konaklama görevini ise şehirde bulunan hanlar üstlenmektedir. Hanlar, ayrıca tüccarların ürünlerini koruya bileceği depo görevi ve satış yapabileceği dükkânlarla donatılmış çok fonksiyonlu yapılar olarak inşa edilmiştir. Kervansaray, bedesten ve hanların Tokat'ta sayıca fazla olmasına binaen ekonomik ve ticari hayat üzerine etkileri olabileceği düşünülmektedir. Bu bölümde Tokat ilinde bulunan kervansaray, bedesten ve hanların tarihi gelişimi incelenmekte, Tokat'tan geçen ticaret yollarının kentin sosyo ekonomik yapısına etkileri değerlendirilmiş ve son olarak Tokat han, kervansaray ve bedestenlerinin XVI-XIX. yüzyıllardaki ekonomik fonksiyon ve katkılarından bahsedilmiştir.

3.1. TOKAT İLİNDE HANLAR, KERVANSARAYLAR VE BEDESTENİN TARİHİ GELİŞİMİ

Tokat topraklarının Yeşilirmak tarafından sulandığı, yerleşime müsait, tarıma ve hayvancılığa elverişli bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Tarih boyunca coğrafi ve siyasi olarak önemli bir yeri olmuştur. Tokat bu önemine bağlı olarak, Anadolu ticaretinin de önemli merkezlerinden birisi haline dönüşmüştür. Milattan önce I. ve II. yüzyıllarda Zile, Komana gibi kentlerde kurulan panayırların uluslararası bir üne sahip olduğu ve Anadolu'nun birçok noktasından insanların bu panayırlara geldiği bilinmektedir. Kervanlar aracılığı ile yapılan ticaret geçen yüzyıllar boyunca geniş bölgelere yayılmış ve bu bölgelerde ikamet eden Türkler tarafından kervanlara 'Arkış' veya 'Aryış' ismi verilmiştir. Uluslararası kervan ticareti sayesinde uluslararası ilişkiler güçlenmiş ve canlı bir ticari hayat yakalanmıştır (Ögel, 1991: s. 365).

Kervansaraylar tarih içerisinde birçok medeniyet tarafından değişime uğramıştır. Kervansarayların gelişmesine Türk devletlerinin katkısı olduğu söylenmektedir. Kervansaraylar gelişimlerini Anadolu coğrafyasında, Selçuklu Devleti'nin eliyle tamamlamışlardır. Anadolu Selçukluları döneminde kervansaraylar kullanım fonksiyonları ve inşa yapı tekniği olarak en parlak dönemlerini yaşamaktadır. Anadolu Selçuklularının 30-40 km aralıklarla inşa ettikleri menzil kervansarayları sayesinde kervansarayların ülkenin ekonomik faaliyetlerine katkılarının büyük olduğu söylenmektedir (Taştan, 2010: s. 11).

XII. yüzyılda Anadolu'da devam eden askeri ve siyasi mücadeleler Anadolu Selçuklu Devleti'nin birliği sağlaması ile son bulmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti Anadolu'da birliği tekrar sağladıktan sonra ticarete önem vererek bu doğrultuda gerekli adımları atmıştır. Uluslararası ticarete önem veren Selçuklu Devleti, Anadolu topraklarını karayolları ile örmüş ve bunun neticesinde Anadolu'yu doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde kat eden iki büyük uluslararası yol inşa etmiştir. Bu yollardan doğu-batı yönünde yer olan yol Avrupa'dan başlayıp deniz yolu ile Antalya'ya çıkan; oradan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran ve Doğu Türkistan'a uzanan kervan yolu, Tokat'tan geçmektedir. Batıyı, Irak üzerinden doğuya bağlayan kervan yolu ile kuzey-güney yönünde devam ederek; Samsun ve Sinop limanlarından Anadolu'yu Kırım'a bağlayan yol da yine Tokat üzerinden geçmektedir

(Öztürk, 1987: s. 72). Batıyı, kuzey-güney istikametinden doğuya bağlayan ve deniz yoluyla Anadolu'nun Kırım toprakları ile bağlanmasını sağlayan yolların kavşak noktasında Tokat bulunmaktadır. Arabistan'dan başlayarak Halep, Gaziantep, Adıyaman, Malatya ve Sivas istikametlerini takip eden, kuzeye giden veya doğuya giden yollara bağlanmak isteyen ticaret kervanları da Tokat kavşağını kullanmaktadır. Yüzyıllar boyunca Tokat üzerinden geçen yolları; ticaret kervanları, ordular, yabancı elçiler ve seyyahlar kullanmışlardır. Tahrir defteri kayıtlarına göre Tokat üzerinden geçen bu yolcuların Tokat'ta misafir edildikleri anlaşılmaktadır (Cinlioğlu, 1950: s. 33).

Anadolu toprakları, kara ve deniz ticareti konusunda oldukça elverişli bir konuma sahiptir. Doğu ile batı arasındaki köprü Anadolu topraklarından sağlanmaktadır. Bu durumu avantaja çevirmek isteyen Selçuklu Devleti ticaret yolları üzerinde yeni köprüler kurarak yol ağını genişletmekte ve bu yollar üzerine han, kervansaraylar inşa etmektedir (Seçgin, 1997: s. 45). Han ve kervansaraylar, kervanların yol güvenliği için önem arz etmekte ve bu yapıların içinde tüccarların temel ve sosyal ihtiyaçları karşılanmaktadır. Hanlar ve kervansarayların Anadolu ticaretinin gelişmesinde büyük etkileri görülmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti sadece han ve kervansaray inşa ettirmemiş, bu yapıların ve yolcuların güvenliğine dair sigorta sistemini de hizmete sunmuştur.

Tokat ticaret yollarının kavşak noktası olması sebebi ile uzun yıllar boyunca ulaşım buradan sağlanmıştır. Bu canlılık Tokat için bazı alt yapı ihtiyaçları doğurmuştur. Bunun neticesinde Tokat ve eşrafında birçok han, kervansaray, hamam vakıf sisteminin yardımı ile inşa edilmiştir. Tokat ve çevre illerin bağlantı noktalarında bulunan han sayısı 11'i bulmaktadır. Bunlardan 4'ü Amasya, 3'ü Sivas, 3'ü Yozgat ve 1'i de Niksar yolu üzerinde bulunmaktadır. Genelde ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesi amacı ile inşa edilen ve Tokat'ın içerisinde bulunan 14 han bu sayılara dâhil değildir (Öztürk, 1987: s. 74).

Tokat, Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine XIV. yüzyılda girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemi içerisinde Tokat, bölgenin tarım ve sanayi merkezi olma özelliğini korumuştur. Gerileme döneminin başlaması ve içeride Celali isyanları gibi yaşanan olumsuz gelişmelere rağmen, bedestenleri, büyük ticari hanları, sırası boyunca dükkân sayısı yüze ulaşan çarşıları ile şehir büyük bir ticari merkez olma

özelliğini sürdürmüştür. Bu dönemde Tokat'ın ticari merkezi, bugün Sulusokak (taht'el kale) olarak bilinen mahallede bulunan ve etrafı dükkânlarla çevrili olan Hacı İvaz Paşa Bedesteni (Bazzazistan) etrafında yoğunlaşmaktadır. Sulu Han ile Takyeciler Camii arasında kalan bölgede bulunan bedestenin doğusunda ve batısında iki de arasta bulunmaktadır. Bedesten ve çevresinde bulunan, dükkânlar, hanlar, arastalar ve bedestenin yıllık geliri hesaba katıldığında, Tokat Bedesteninin kapasitesi hakkında bilgi vermektedir. Bedestenin etrafında bulunan dükkânlardan alınan yıllık kira bedelinin 26.500 akçe olduğu söylenmiştir. 1631 yılında inşa edilen Voyvoda Han'ın büyüklüğü, kale dibi bölgesinde bulunan Sulu Han, Yağcı Han, Horozlu Han, Deveci Hanı, Bedesten ve esnaf çarşıları XVII. yüzyılda Tokat'ta ticari faaliyetlerin çok gelişmiş olduğunun kanıtı niteliğindedir (Öztürk, 1987: s. 78).

Tokat, Niksar ve Zile gibi önemli yerleşim merkezlerinde üretim yapılan hanlar ile beraber tüccarların değerli eşyalarını koruyup muhafaza edebilecekleri ve ticaretini gerçekleştirecekleri bedestenler de kurulmuştur. Zile'de üretim için kurulan hanlardan hiç biri günümüze ulaşmazken kalıntısı bulunan bir yapının Hasan Ağa Hanı'na ait olabileceği düşünülmektedir. Zile ilçesinin merkezinde yer alan bedesten ise günümüzde camii olarak kullanılmaktadır. Zile de bulunan bedestenin yapım tarihinin miladi 1494-95 olduğu ve karşısında bulunan hamam ile birlikte Taceddin İbrahim Paşa tarafından vakıf eser olarak inşa ettirildiği bilinmektedir (Seçgin, 1997: s. 47).

XVII. yüzyıl ortalarında şehre gelen Evliya Çelebi şehirde önemli gördüğü 15 hanın ismine seyahatnamesinde yer vermektedir. Şehirde genellikle belirtilenlerin dışında hanların da bulunduğunu bildirmektedir. Hanların adları şöyledir: Taşhan, Yeniçeri Serdarı Fazlı Ağa Hanı, Abdurrahman Beşe Hanı, Kapan Hanı, Nazır Hanı, Kepeciler Hanı, Vartanoğlu Hanı, Kadı Hanı, Sulu Han, Sarı Ağa Hanı, Müftü Hanı, Yeni Han, İbşir Paşa Misafirhanesi, Kibleli Paşa Vekalesi ve Çarık Hanı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Taşhan'ın dökmeciler çarşısında bulunduğunu Abdurrahman Beşe Han'ının Atbazarı'nda, Kepeciler Han'ının Bitpazarında, Nazır Han'ı Mutaftçılar içinde, Kadı Han'ı Kazazlara yakın bir bölgede, Sulu Han'ın Saraçhane yakınında, Sarı Ağa Han'ının boyacılar yakınlarında, Müftü Han'ı Pervane hamamı yakınlarında, İbşir Paşa Misafirhanesi çarşı meydanında ve Çarık Han ise Çarık Pınarı yakınlarında olduğunu belirtmektedir. Vartanoğlu Han'ın aynı isimde bir Ermeni tarafından inşa ettirildiğini,

gelen Acemli(İran) tüccarın çoğunun burada konakladığı aktarılmaktadır (Zillioğlu, 1984: s. 39). Şehir içinde inşa edilen hanların çoğunun çarşılar ve ticaret hanelerin bulundukları bölgelere yakın yerlere inşa edildiği verilen bilgiden çıkarılmaktadır. Tokat'ta inşa edilen hanların sayısı da burada gerçekleşen ticari faaliyetlerin yoğunluğu hakkında fikir vermektedir.

Açıkel ve Sağırılı (2005) 1741-1840 yılları arasında Tokat'a ait Şer'iyye sicillerini inceleyen çalışmasında Tokat'ta bulunan 16 adet hanın adından bahsetmiştir. Bu hanlar; Astarıcılar Hanı, Ballı-zade Hanı, Teymürcüzade Hanı, Ebubekir Ağa-zade Hanı, Es-seyyid Abdurrahman Ağa Hanı, Hacı Hasan Hanı, Hüdai Efendi Hanı, İhtisap Hanı, Kadı Efendi Hanı, Maldar Hanı, Paşa Hanı, Sulu Han, Sünnetçi-zade Hanı, Taş Han, Voyvoda Ağa Han, Yağcızade Hanlarıdır. Yazar vakfiyelerde ise 10 han ismine daha rastlamaktadır. Bu hanların isimleri: Ahmed Ağa Hanı, Bezirgân Hanı, Hatuniye İmareti Hanı, Horusoğlu Hanı, Kibleli-oğlu Hanı, Peyanirci Hacı Ahmed Ağa Hanı, Kapan Hanı, Bezzaz Hanı, Dimirtof Hanı, Yahya Bey Hanıdır (Açıkel ve Sağırılı, 2005: s. 29-30).

Fotoğraf 3.1: 20. Yüzyılda Yağcıoğlu (Yağcızade) Hanı

Hicri 1186 - miladi 1772-73 tarihli Şer'iyye Sicili kayıtlarına göre Tokat'ta bulunan bazı han isimleri şöyledir: Paşa Hanı: Sulusokak mahallesinin sonunda bulunmaktadır. Yağcızade(Yağcıoğlu) Han: Ali Tusi Türbesi'nin karşısında

bulunmaktadır. Voyvoda Ağa Han: Meydan bölgesinde bulunmaktadır. Sulu Han: Sulusokak 'ta bulunmaktadır. Taşhan: Sulusokak'ın yukarı kısmında bulunmaktadır. gvEbubekir Ağazade Han: Meydanda bulunmaktadır. Hüdayi Efendi Han, Ballızade Han, Sünnetçizade Han, Hacı Hasan Han, Maldar Han, Seyit Abdurrahman Ağa Han, Timürcüzade Han ismi bilinen ve nerede olduğu bilinmeyen hanlardır (Asarkaya, 2019: s. 139).

Şehir merkezinde bulunan hanlar ile birlikte XIV. yüzyılda Tokat çevresinde 25 han bulunmaktadır. Bu hanlar günümüzde kalıntıları kalmış veya inşa edildikleri konumları bilinen hanlardır. Tokat'ta inşa edilen hanlar sadece bunlardan ibaret değildir. Özellikle şehir içerisinde ticari amaçlarla inşa edilen ve imalat yapılan hanların sosyo-ekonomik gelişmelerle aynı doğrultuda arttığı görülmektedir. 1827 yılında şehir merkezinde kullanıma açık 15 han vardır. Bu sayı 1883 yılında 20'ye 1886-87 yıllarında ise 26'ya yükselmektedir (Öztürk, 1987: s. 74). Osmanlı döneminde Tokat'ta faaliyet gösteren 80 adet hanın olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3.1'de Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tokat ilinde tespit edilen hanların isimleri verilmiştir.

Tablo 3.1: Osmanlı Döneminde Tespit Edilen Han İsimleri

Abdurrahman Beşe	Eski Bezzaz	Kapucu-zade Hanı	Seyyid Abdurrahman Ağa
Abdurrahman Efendi	Fazlağa	Katırcı (Yılanoğlu)	Seyyid Ahmed Ağa
Abdüllatif Ağa	Genç Ağa Konağı	Kâtip Hanı	Seyyid Mehmed Ağa
Ahmet Ağa Hanı	Güleli Han*	Kayan	Sirkeci(ler) Hanı
Alaeddin	Hacı Hasan	Kaytancıoğlu	Sulu Han
Astab	Hacı İsmail	Kazgan Asmaz	Sünnetçi-zade
Astarcılar	Hacı Maldar (Maldar)	Kepeciler	Taş(Deveci)
Aşuroğlu	Hacı Osman	Kıblelioğlu Hanı	Uzun Mustafa
Ballı-zade	Hamza Beşezade	Koyuncuoğlu Hanı	Valide Hanı
Basmacılar	Hamza Bey	Küflü Oğlu Han	Vartanoğlu
Bazırgan	Hatuniye İmareti	Maldar Hanı	Voyvoda(Ağa)
Bezîrgân	Haydaroglu	Mirza Han	Yağcıoğlu
Bezzaz	Horus Diğer	Musa Efendi	Yahya Bey
Çarık	Horusoğlu	Müftüzade (Müftü)	Yaşar Baba
Çelebi Efendi	Hüdayi Efendi	Nazır	Yazmacılar
Demürcüzade Hanı	İbşir Paşa Misafirhanesi	Osmanca Han	Yeni Bezzaz
Diğer Sulu Han	İhtisab Hanı	Paşa	Yeni(Cedid)
Dimitroff	Kabilli Ahmed	Peynircioğlu Hacı Ahmed Ağa	Yıldız Hanı

Dört Kapılı Han	Kadı Efendi (Kadı)	Sarı (Ali) Ağa	Yörgüç Paşa
Ebubekir Ağazade	Kapan	Segici	Zileli

Kaynak: TŞS, 33: 5-89, TŞS, 55: 5-49, Açıknel ve Sağırılı, 2005: 29-33., Ekici, 2010: 98., Hanilçe, 2013: 1255., Kaplan, 2011: 62. Özgen, 2008: 159-160. *görelî-köleli-güleli olarak da okunmaktadır.

Tablo 3.1’de yer alan han isimlerinin 68 tanesi Hanilçe’nin (2013) Tokat Hanlarında Konaklayan Esnaf ve Tüccarlar isimli çalışmasında geçmektedir. Özgen’in (2008) Tokat Kenti’nin Ticaret Mekânları isimli çalışmasında Mirza, Küflü ve Osmanca hanlarının isimlerine yer verilmiştir. Tablo 3.1’de yer alan isimleri Ahmet Ağa Hanı, Bezirgân Hanı, Demürcüzade Hanı, İhtisab Hanı, Koyuncuoğlu Hanı, Güleli Hanı, Maldar Hanı, Valide Hanı, Yıldız Hanı olan 9 adet hanın ismi ise çeşitli şer’iyye sicillerinde ve vakfiyelerde geçmektedir. Tabloda yer almayan ama Karabay’ın (2007) 63 No’lu Tokat Şer’iye Sicili isimli çalışmasında yerini Meyve Hanı olarak olan yapının aslında meyve dükkânı olduğu bir han olmadığı orijinal kaynağın incelenmesi ile anlaşılmış bu nedenle tabloda yer verilmemiştir (TŞS, 63: 1/A1).

Tabloda 3.1’de yer alan bazı hanların isimlerine vakfiyelerde rastlamak mümkündür. Aşağıda vakfiyelerde isimleri geçen hanlara ve isimlerinin vakfiyelerde nasıl geçtiğine dair örnekler verilmiştir.

Sulu Han ismi Haydar oğlu Osman vakfının 1041/1631 yılına ait vakfiyesinde geçmektedir. Vakıf sahibi Haydar oğlu Osman kendisine ait semerci ve kazzaz(ipekçi) dükkânını vakfederken söz konusu dükkânın sınırlarını belirli etmek maksadı ile Sulu Han ismini geçirmiştir. “...*Mahmud beğ dükkânlarına ve bir tarafı Sulu Han divarına ve bir taraf tarık-ı amma müntehi bir kazzaz dükkânı... ...bir tarafı tarık-ı amma müntehi bir bab semerci dükkânını...*” (Açıknel, 2005: s. 221).

Yahya Beğ Hanı ismine Ağa-zade Mehmed Çavuş kızı Şerife Ümmihani Hatun vakfının 1068/1658 yılına ait vakfiyesinde rastlanılmaktadır. Vakıf sahibi Şerife Hatun bahçesini ve semerci dükkânını vakfederken söz konusu hanın ismini kullanmaktadır. “... *bir tarafı merhum Molla Bali vakfı olan dükkâna ve bir tarafı Yahya Beğ Hanı divarına ve bir haddi tarık-ı amma müntehi olup arsasının ayda merhum Ali Paşa vakfına beş akça icaresiyle binası mülk-i müşterası olan bir bab semerci dükkânını...*” (TŞS, 85: s. 111-112).

Hatuniye İmareti Hanı ve Bezirgân hanlarının isimlerine Mustafa Paşa vakfının 1072/1662 yılına ait vakfiyesinde rastlanılmaktadır. Vakıf sahibi Mustafa Paşa Hatuniye İmareti Hanı'nı ve Bezirgân Hanı'nı vakfederken hanların isimleri kullanılmıştır. Ayrıca vakfedilen Bezirgân Hanı'ndan 2 adet olduğu ve her birinin 31'er oda, ahır ve müştemilattan oluştuğu belirtilmektedir. “...*Meydan mahallesinde vaki' silk-i mülk-i sahibine münselik olup bir taraftan nehr-i cari ve bir taraftan Hutuniyye İmaretinin Hanına ve bir taraftan müşarün ileyh hazretlerinin mülk-i müşterası olan saray ve bağçesini ve bir taraftan tarık-ı amma müntehi olup her bir han fevkani otuzbir bab oda ve tahtanisi ahır müştemil birbirine mülâsık altmışiki bab odaları havi iki bab Bezirgan hanlarını niyyet-i safiyye ve taviyyet-i vafiyeye...*” (Açıkel, 2005: s. 233).

Hüdai-zade Hanı'nın ismi Saliha hatun ve eşi Tokat müftüsü Veliyyüddin Mehmed efendinin 1161/1748 yılına ait ortak vakfiyesinde geçmektedir. Hüzai-zade Hanının ismi hanın yarısının 3'te 1'ini ve yine adı geçen handa olan iki dükkânın üçte birini vakfederken kullanılmıştır. “...*Medine-i mezburede vaki' olan Hüdai-zade Hanı'nın nısfının sülüsü ve yine han-ı mezburdan nüfrez olan iki bab dükkânların sülüsü ki cem'an altıyüz gurus kıymetli mülküm olan iki sülüs hissemi...*” (Açıkel, 2005: s. 271).

Bekir Ağa-zade Hanı ve Taşhan isimleri eski Kayseri kadısı Şeyh Abdi Efendinin oğlu Şeyh Hacı Mehmed efendinin oğlu Esseyyid Mustafa Efendinin 1165/1752 yılına ait vakfının vakfiyesinde geçmektedir. Hanlar isimleri vakfedilen bir nalbant dükkânı ve bir kasap dükkânın konumları belirlenirken kullanılmıştır. “...*Na'lbendler sukunda vaki bir haddi Bekir Ağa-zade Hanı'na ve bir haddi mescid-i şerife mevkuf dükkana ve bir haddi Kal'alı Elhac Mehmed menziline ve bir haddi tarık-ı amma müntehi bir bab na'lbend dükkânını ve yine medine-i mezburede Sulu zokakda vaki' Taşhan hizasında... ..bir haddi tarık-i amma müntehi bir bab kassab dükkânının...*” (Açıkel, 2005: s. 274).

Sünnetçi-zade Hanı ismine Sünnetçi-oğlu Hacı Abdullah Efendinin vakfının 1171/1758 yılına ait vakfiyesinde rastlanılmaktadır. Söz konusu hanın ismi vakfa ait dükkânın sınırını izah etmek amacı ile kullanılmaktadır. “...*Mustafa Hamamının nisvası hizasında vaki' bir haddi Sünnetçi-zade Hanı'nın cidarına muttasıl iki bab cüllah dekakini...*” (Açıkel, 2005: s. 280).

Voyvoda Ağa Hanı'nın ismine Mustafa Ağanın kızı Ayişe 1221/1806 senesine ait vakfiyesinde rastlanılmıştır. Voyvoda Ağa vakfiyede vakfa konu olan dükkânın sınırlarını belli ederken söylenmiştir. Vakfiyede Voyvoda Ağa Hanı'nın geçtiği kısım şu şekildedir. “...*Meydan nam mahalde kain bir taraftan kahve ve bir taraftan Voyvoda Ağa Hanı cidarına ve bir taraftan harabe-müşrif han arsasına...*” (TŞS, 10: s. 54).

Yağcı-zade Hanı ismi Cedid mahallesinde oturan Mehmed Ağa oğlu Serçukadar Salih Ağa'nın vakfı 1226/1811 yılına ait vakfiyesinde geçmektedir. Söz konusu hanın ismi Vakıf sahibi Salih Ağa'nın nalbant dükkânın birimlerini mülkünden vakfederken kullanılmıştır. “...*bir taraftan Telli-zade Esseyid Hüseyin Ağa dükkanlarına ve ba'zan Yağcı-zade Hanı cidarına ve bir taraftan vakf dükkan ve bir taraftantarik-ı amma müntehi bina ve arsaları mülk bir bab na'lbed dükkanlarımı...*” (TŞS, 15: s. 155).

Kıbleli-oğlu Han ismi Ehlullah'ın kızı Emine'nin vakfının 1240/1825 yılına ait vakfiyesinde geçmektedir. Söz konusu vakıf sahibi Zincirlikuyu mahallesinde olan Fenerci bahçesi isimli arsasını vakfederken bahçenin konumunu belli etmek maksadı ile Kıbleli-oğlu Han ismini kullanmıştır. “...*Zencirlikuyu mahallesinde kain Fenerci bağçesi dimeğle ma'ruf bir taraftan Kıbleli-oğlu hanlarının muhterik basmacı hanı arsaları ...*” (TŞS, 39: s. 55).

Horos-oğlu Hanı ve Peynircioğlu Hacı Ahmed Ağa Hanı, Topkara ağa kızı Şakire Hanımın 1284/1867 senesine ait vakfiyesinde zikredilmektedir. Bu iki han vakfiyede vakfa konu olan arazilerin ve mülklerin sınırları göstermek amacıyla vakfiyede kendine yer bulmuştur. Vakfiyede bu iki hanın zikredildiği kısım şu şekildedir. “...*medine-i mezkurede Meydan nam mahalde vaki' bir taraftan Horos-oğlu Hanı ve bir taraftan Kasım-zadelerin küpçü karhanesi ve bir taraftan İshak Ağa-zade İbrahim Ağa bağçesi ve ba'zan Peynirci-oğlu Hacı Ahmed Ağa Hanı ve taraf-ı rabi'i tarik-ı 'amm ile mahdud...*” (TŞS, 73: s. 168)

Voyvoda Hanı'nın ismine Hacı Bekir-oğlu kızı, Fatıma Hatunun 1284/1868 senesine ait vakfiyesinde rastlanılmıştır. Voyvoda Hanı vakfiyede vakfa konu olan akarın sınırlarını belli ederken söylenmiştir. Vakfiyede Voyvoda Han'ın geçtiği kısım şu şekildedir. “...*Tilki-oğlu Hacı Mehmed Ağa vereseleri kahvesi ve bir taraftan*

Etmekçi Salih Ağa dükkânı ve bir taraftan Voyvoda Hanı dimekle müştehir han ve taraf-ı rabi‘i tarık-ı ‘amm ile mahdud...” (TŞS, 73: s. 258).

XIX. ve XX. yüzyıllarda Tokat’ta ticaret merkezleri iki önemli nokta olan Sulusokak ve Meydan bölgesinde toplanmaktadır. Bu iki bölgenin içyapıları, ticari kimlikleri ve müşteri biçimleri birbirinden farklıdır. Örneğin, Sulusokak bölgesi içinde yer alan ‘Kuyumcular Çarşısı’ ve ‘Halit Mahallesi’ ayrı ayrı yerlerde olmalarına rağmen düzenli bir toplanma göstermektedir. Kuyumcular çarşısı içerisinde kuyumcular ve manifaturacılar, Halit sokağında ise yazmacı ve kuru kahve satıcıları toplanmıştır. Sulusokak bölgesinde konutların ve ticarethanelerin iç içe oluşu bu bölgenin ‘üretim ve pazarlamaya’ dayalı ticari bir kimliğinin olduğunu kanıtlamaktadır. Meydan semti, ‘Köylü Pazarı’ olarak da bilinen bölgede gıda mamullerinin satışına dayalı ticaret gerçekleştirilmektedir. Meydan bölgesinde Sulusokak gibi Tokat’ın önemli bir ticaret merkezidir. Meydan semtinde tüketim ve iç pazara yönelik bir ticaret anlayışı mevcuttur. Meydan semti köyden gelen halkın evinde kullanım fazlası olan ürünleri sattığı (süt, peynir, tereyağı vb.) ve günlük ihtiyaçlarını karşıladığı bir çarşı yapısına sahiptir (Özgen, 2017: s. 34-35).

Fotoğraf 3.2: 20. Yüzyılda Meydan Semtinde Kurulan Köylü Pazarından Bir Görüntü

3.1.1. Pazar Hatun Hanı (Mahperi Hatun Kervansarayı)

Pazar Hatun Han; Tokat'ın merkezi ile Zile ilçesi arasında bulunan Pazar ilçesine 1 km mesafede, Yeşilırmak'ın kıyısında bulunmaktadır. Pazar Hatun Hanı güneyden Sivas üzerinden gelen yol ile doğudan Tokat üzerinden gelen iki farklı kervan yolunun birleştiği noktaya kurulmuştur. Günümüzde Han'ın önünden geçen yolun geçmişte Selçuklu Devleti döneminde kullanılan kervan yolu olduğu bilinmektedir. Han'ın da sınırları içerisinde bulunduğu Tokat'ın Pazar ilçesi, Selçuklu ve beylikler dönemlerinde bir toplanma merkezi haline gelmiş ve bölgenin en büyük pazar yeri olmuştur. Pazar ilçesinin adı da buradan gelmektedir. Sivas istikametinde bulunan ilk kervansaray İbibse Hanı'dır. Tokat yönünde bulunan ilk han ise Durak Han'dır. Bu istikametlere bakıldığında menzil kervansarayların belirli mesafeler de inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bu nedenle Amasya yolu üzerinde kervansarayların olma olanağı artmaktadır. Ancak Amasya yönünde bulunması muhtemel kervansarayların büyük bölümü bilinmemektedir. Bölgede bulunan Ova köylerinin bazılarında han olduğu düşünülen kalıntılara rastlanmaktadır. Kazovası olarak bilinen bu ovada hamam olduğu anlaşılan bir yapının kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır (Eravşar, 2017: s. 338).

Fotoğraf 3.3: 1930 Yılında Mahperi Hatun Kervansarayının Ön Cepheden Görünümü

Mahperi Hatun Kervansarayı üzerinde üç ayrı kitabe vardır. Taçkapı kitabesine bakıldığında miladi 1238-39 yılında I. Alâeddin Keykubat'ın karısı Mahperi Hatun tarafından oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Taştan, 2010: s. 48).

Fotoğraf 3.4: 20.Yüzyılda Mahperi Hatun Kervansarayının Güney Cephesinden Görünümü

Pazar Hatun Hanı'na eski kaynaklardan çok fazla yerde rastlamak mümkün değildir. Gelip geçen seyyahlar buraya uğramışsa da birçoğu Pazar Hatun Han'ından sadece isim olarak bahsetmiştir. Prof. Dr. Osman Eravşar'ın "Yolların Tanıkları Anadolu Selçuklu Hanları" isimli kitapta bu durumdan şöyle bahsedilmektedir: *"Bölgeden en erken geçen seyyahlardan olan Kont Serristori, İran'a giderken geçtiği yol üzerinde bulunan yapılardan bahsetmiş; Pazar'a uğramış; fakat han hakkında bilgi vermemiştir"*. Handan ilk defa bahseden Gabriel olmuştur. Bölgedeki yolları araştıran Hogarth, Tokat'ın batısına geçmemiştir. Mordtmann, Bazarköy olarak bahsettiği yerleşmeden geçmiş ama hanın ismini vermemiştir. Selçuklu hanlarını tanıtan Ethem ise sadece Bazar Han şeklinde ismini zikreder. H. H. Von Der Osten, bölgeye yönelik yaptığı geziler sırasında hanla karşılaşmış ve hanın adını Ulu Han olarak vermiştir (Eravşar, 2017: s. 339).

Fotoğraf 3.5: 20.Yüzyılda Mahperi Hatun Kervansarayının İç Kemerleri

3.1.2. İbibse Hanı

İbibse hanı Anadolu'nun iç kesimlerinden Karadeniz sahil limanlarına uzanan ticaret yolunun, Pazar-Çiftlik arasında, Tokat il merkezini dışarıda bırakarak şehrin güneybatısından iki merkezi birbirine bağlayan yolun üzerinde Pazar'a yakın olan bölgede bulunmaktadır. Handan geriye sadece duvar kalıntıları yer bulunmaktadır (Telci, 2011: s. 67). Kurd Erdmann yapının XIII. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir (Seçgin, 1997: s. 26). Samsun-Sivas yolunun güneyinde bulunan bir ara yoldan geçerek Mahperi Hatun, İbibse, Tahtoba, Çiftlik ve Çamlıbel Hanlarına ulaşılır. Bu yol boyu devam eden kervanlar Sivas'a ulaşmaktadır. İbibse Hanının kitabesi bulunmamaktadır. Çevrede bulunan diğer hanlar gibi XIII. yüzyılda II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde annesi Mahperi Hatun tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir (Kılıç, 2021: s. 127).

3.1.3. Tahtoba Hanı

Tahtoba Hanı, Tokat'tan Sivas'a bağlanan kara yolu üzerinde bulunmaktadır. Tahtoba Hanı ismini bulunduğu köyden almıştır. Tahtoba Hanı Tokat'a 30 kilometre mesafede Tokat'ın ilçeleri olan Pazar-Artova arasında bulunan tarihi güzergâh üzerinde kurulmuştur. Yapının Mahperi Hatun tarafından XIII. yüzyılda inşa ettirildiği tahmin edilmektedir (Taştan, 2010: s. 53). Osmanlı İmparatoru IV. Murad'ın Revan seferinden dönüş yolunda Çamlıbel üzerinde Tahtoba köyünde bulunan Tahtoba Hanında bir gece

konakladıktan sonra, 1635’de Tokat’a geldiği ve burada Çulkestiren Sarayı’nda misafir edildiği bilinmektedir (Öztürk, 1987: s. 73). Tahtoba Hanı bir menzil hanıdır, bu hanın sonrasında Sivas istikametine doğru gidildiğinde karşılaşılan diğer bir han Çamlıbel Çiftlik Hanı’dır. Tahtoba Hanı’ndan hemen önce gelen bir diğer menzil hanı ise İbibse Hanı’dır. Tahtoba Hanı günümüze sağlam ulaşamamış, sadece yapıya ait kalıntılar tespit edilebilmiştir.

3.1.4. Çiftlik (Çamlıbel) Hanı

Tokat Çiftlik Hanı, Tokat-Sivas istikametinden geçen kervan yolunun üzerinde; Tokat’ın Çamlıbel ilçesinde ve Sivas’ın Yıldızeli ilçesinin kuzeyinde bulunmaktadır. Çiftlik Kasabasına 2 km mesafededir (Taştan, 2010: 54). Han, “Temene Han” isimi ile de bilinmektedir. Hanın yakınında Tahtoba ve Yıldız hanları bulunmaktadır. Bu hanlardan Yıldız Hanı günümüze ulaşmamıştır. Çiftlik Hanı bir menzil hanıdır, Tokat yönünde bulunan diğer menzil hanı Tahtoba Hanı, Sivas yönündeki menzil hanı ise Yıldız Hanı’dır. Çiftlik Hanı isminden bahseden seyyah Gabriel, hanın yapısından ve XIII. yüzyıla tarihlendiğinden bahsetmektedir. Hanın kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir (Atak, 2017: s. 234) Çiftlik Hanı’nın büyük bir bölümü günümüze kadar ulaşamamıştır. Yapı tahrip olmuş bir haldedir ve son dönemde yenileme çalışmaları başlatılmıştır.

3.1.5. Leys Hanı

Hanın asıl ismi bilinmemektedir. Bu nedenle kaynaklarda bulunduğu ilçenin adıyla yer verilmiştir. Tokat’ın Niksar ilçesinin Erzurum karayolu ile bağlantısının olduğu yol üzerinde, Niksar ilçe merkezinin güneydoğusunda bulunmaktadır. Niksar’dan Erzurum yönüne devam eden kervanlar için kurulan ilk kervansaray Leys köyünde bulunmaktadır. Tokat yönünde bulunan diğer menzil hanı ise Eze köyünde bulunan handır. Eze Han’a ait sadece kitabeler bulunabilmiştir. Niksar girişindeki hanın bir menzil hanı olduğu düşünülmektedir. Hanın yeri Eravşar ve Yavuz (2010) çalışmaları sonucu tespit edilmiştir.

3.1.6. Turhal Gümüştop (Dazya) Kervansarayı

Turhal ilçesine bağlı Gümüştop (Dazya) Köyü’nün yaklaşık olarak 350-400 m. güneybatısında, Ortaçağ’dan kalma kervansarayın temel yapısı mevcuttur. Bu yapının

Dazya Han'ı olduğu düşünölmektedir. Köy meydanında yer almakta ve handan geriye sadece bir duvar kalıntısı bulunmaktadır (Telci, 2011: s. 68). Gümüştop köyünün kuzey kısmından gelen ticaret yolunun güneye birleştii noktada kalıntıları bulunan bu hanın mimarisi hakkında net bilgilere ulaşabilmek mümkün değildir. Han hakkındaki daha kapsamlı bilgilerin yapılacak kazılar neticesinde ortaya çıkabileceğı düşünölmektedir (Taştan, 2010: s. 55).

3.2. TOKAT İLİNDEN GEÇEN TİCARET YOLLARININ SOSYO EKONOMİK HAYAT ÜZERİNE ETKİLERİ

Ülke topraklarının ya da şehirlerin ticaret yolları üzerinde bulunması, ülke ekonomisi açısından önemli bir faktördür. Ortaçağ'da ekonomik yapının iki önemli dayanağından biri tarım diğeri ticarettir. Ortaçağ'da, İslâm dünyasındaki şehir yapılanmaları, şehir merkezinde kurulan bir cami ve etrafında toplanan külliye ile yine merkezde yer alan bir çarşı ve çevresindeki mahallelerden oluşmaktadır. Şehirlerde ticari faaliyetler merkezde yer alan bu çarşılar etrafında gerçekleşmektedir. Pazar ya da çarşılar, kuruldukları bölgelerin coğrafi özellikleri ve üretilen ürün çeşitliliğine göre bölgesel ya da uluslararası özelliğı taşımaktadır (Nayır, 2010: s. 186). Bu duruma örnek olarak, önemli bir limanın kenarında yer alan şehrin, ihracat ve ithalatın da merkezi olması verilebilir.

Karayolu ile ticaretin önem kazandığı ortaçağlarda, ticaret yollarının geçtiğı stratejik rotalar daha da önemli hale gelmektedir. Bu şehirlerde ticaretin gelişmesi, savunmanın da geliştirilmesi gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Bu durum neticesinde şehirler etrafına güvenlik amacı ile surlar örölmektedir. Ticaretin devamlılığı, ticaret yolları üzerinde ilerleyen kervanların güven içinde seyahat etmelerine, konaklamalarına ve ticari işlemlerini asayiş içinde yapmalarına bağlanmaktadır. Bu sebepten dolayı, ekonomik refahını arttırmak isteyen ölkeler, hem kendi toprakların güvenliğı sağlamak, hem de seyahat yollarını ve bu kervansarayların işlevini en iyi hale getirmektedirler (Bedirhanoğlu, 2019: s. 26).

Devletlerarasındaki savaşlar ticari yollara sahip olmak gayesiyle meydana gelebilmektedir. Ticari yollara hâkim olmak ölkenin ekonomik refahını artırmakta etkili olmaktadır. Ortaçağ ticari hayatını şekillendiren ticari yolların geçtiğı şehirler ve

bölgeler hızla zenginleşip önemli ticari merkezlere dönüşmektedirler (Nayır, 2010: s. 185).

Anadolu topraklarında hüküm süren Selçuklu devleti ve diğer beylikler ticaret akışının bozulmaması için çaba sarf etmiştir. Selçuklu Devleti ve Anadolu topraklarında hüküm süren diğer beylikler ticari hayatı canlı tutmak amacıyla yabancı tüccarlarla anlaşmalar yapmakta ve onlara Anadolu’da ticaret konusunda güvence vermektedir. Selçuklu Devleti ve diğer beylikler içerisinde ortaya çıkan siyasi karışıklıklara rağmen ticaret yollarının güvenliği hususunda ehemmiyetli davranmıştır. Hem gayrimüslim hem de Müslüman tacirler Anadolu üzerinden ticaret faaliyetlerine güven içinde devam etmiştir (Arslan, 2019: s. 56).

Ticari yolların devletler için önemli olduğu ve ticari yollar üzerinde ilkçağlardan beri önemini koruyan şehirler bulunduğu görülmektedir. Bu şehirlerden birisi de Tokat’tır. Tokat bulunduğu coğrafi konum dolayısıyla tarih boyunca önemli ticaret yollarının geçiş güzergâhı üzerinde bulunmuştur. Bu ticaret yolları Asur Ticaret Kolonileri döneminden günümüze kadar kullanılmış ve çevreye hükmeden devletlerin denetimi altında kalmıştır (Hasdemir, 2016: s. 465). Tokat, tarih boyunca doğu ülkelerini batı ülkeleri ile birleştiren ülkelerarası ticaret yolları üzerinde stratejik öneme sahip bir konumda bulunmuştur. İpek Yolu tarihin bilinen en önemli ticaret yollarından birisi kabul edilmiştir. Hindistan’dan başlayan bu yol Orta Asya ülkelerinin içlerinden geçerek Tebriz’e ulaşmakta ve oradan Erzurum-Erzincan yolu ile Tokat’a ulaşmaktadır. Tokat’ta ikiye ayrılan yoldan biri kuzeyden Kastamonu-Bolu-İzmit hattıyla, diğeri güneyden Çorum-Ankara-Eskişehir-Bursa hattıyla İstanbul’a ulaşmaktadır. Diğer yandan İstanbul’dan başlayarak Eskişehir, Konya, Adana, Antakya, Halep hattıyla kutsal topraklara ulaşan Hac Yolu ise, Adana’dan ayrılan ve Kayseri-Sivas hattını takip eden bir güzergâh ile Tokat’a bağlanmaktadır (Özgen, 2008: s. 144). Anadolu’ya üç ayrı istikametten giren İpek Yolu’nun kuzey yönünde bulunan girişindeki hat Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Sinop ve Kastamonu hattını takip ederek Karadeniz’de limanlara ulaşmaktadır (Günel, 2010: s. 133-146). Ticaret yolları uzun yıllar boyunca milletler arasındaki etkileşimi sağlayan bağlantıyı oluşturmaktadır. Ticari ve askeri maksatlı olarak kullanılan bu yollar, aşılın bölgenin

coğrafi şartlarının imkân verdiği güzergâhları ve doğal yol geçitlerini izlemektedir (Ökse, 2005: s. 15).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı M.Ö. 1975-1725 yılları arasını kapsamaktadır bu dönem yaklaşık olarak 250 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Bu zaman aralığında Kuzey Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin tüccarları Orta Anadolu bölgesinde kalay madeni, kumaşlar ve çeşitli ticari ürünlerin alım satımını yapmışlardır. Kalay madeninin Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu topraklarına getirildiği bilinmektedir. Bakır madenine %10 oranında kalay eklenerek tunç elde edilmekte, tunç alaşımından üretilen silahlar bakırdan üretilen silahlara göre daha dayanıklı olmaktadır. Bu dönemde Anadolu'da şehir beyleri arasındaki mücadelenin neticesinde kalay madenine olan talep artmıştır. Asurlu tüccarlar İran'da bulunan Susa şehrinden kalay madenini alarak Anadolu'ya ihracatını gerçekleştirmektedir. Asurlu tüccarlar kendi ülkelerinden ve yolları üzerindeki Anadolu şehirlerinden topladıkları kumaşları da diğer şehirlere götürerek ticaretini yapmaktadır. Tüccarlar kumaşları ve kalayı, bakır madeni ile takasta kullanmaktadırlar. Bakır madenini ise başka şehirlere taşıyarak gümüş ve altın elde etmektedirler (Şahin, 2013: s. 747).

Asurlu tüccarlar milattan önce ikinci bin yılında Anadolu'ya gelmişler, yerel yöneticilerin izni ve devletlerinin desteği ile Karum ve Wabartum adı verilen 50'ye yakın geniş çaplı ticaret kolonileri inşa etmişlerdir (Kuzuoğlu, 2012: s. 197). Asurlu tüccarlar ticaretlerini Karum ve Wabartum daireleri aracılığı ile sürdürebilmiştir. Anadolu'daki tüccarlar hakkında verilen tüm kararlar bu dairelerde alınmıştır. Tüccarlar arasındaki davalar, alacakların tahsili, ürünlerin depolanması gibi işler bu dairelerde yürütülmüştür. Karum teşkilatının bulunmadığı küçük şehirlerde bu görevleri Wabartumlar üstlenmiştir (Şahin: 2004: s. 86). Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Tokat'ın çevresinde Karum veya Wabartum olarak Hanaknak (Kadışehri-Yozgat), Turhumit (Suluova-Amasya) ve Samuha (Kayalıpınar-Sivas) şehirlerinin yer aldığı görülmüştür. Tokat ili Koloniler Dönemi'nde yapılan ticarete önemli bir rol oynamıştır. Koloniler Dönemi'ne ait madeni ve seramik eserler ile Orta Anadolu bölgesinde çıkartılan eserlerin benzerlik göstermesi, bu dönemde iki bölge arasında etkileşim olduğunu göstermektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde milattan önce 4500'lerde Çorum ili Bayat ilçesi yakınlarında bakır madeninin kazıldığı görülmüştür.

Tokat'ta Erbaa yöresinde milattan önce 4500'den eski bir tarihe ait maden ocağı bulunmuştur. Asurlu tüccarların Tokat-Çorum civarından topladıkları bakır madenini Kızılırmak'ın batısında ve güneyinde bulunan şehirlere götürdükleri bilinmektedir (Hasdemir, 2016: s. 466). Günümüzden 4000 yıl önce Tokat ve çevresinin yurt olarak seçildiği görülmektedir. Yerleşim yeri olarak seçilen bu bölgelerin bazılarının Asur ticaret sistemi içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Eski Asur Dönemi'nde Tokat'ın sınırları içerisinde bulunan en önemli yerleşim yeri Turhal/Zile ovasında (Kazova) bulunan Kuburnat şehridir. Bu şehrin Kültepe II. tabakada Wabartum merkezi olduğu ancak milattan önce 1835 yılından sonra ekonomik olarak gelişerek Karum merkezi haline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Sulusaray bölgesinde kurulduğu düşünülen önemli bir diğer şehir Karahna'nın ise Wabartum merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Kuzuoğlu, 2012: s. 204). Ticaret yolları üzerinde kurulan 50'ye yakın Karum ve Wabartum ticaret merkezinden 5 tanesinin Tokat ilinde kurulduğu bu bilgiler doğrultusunda anlaşılmaktadır. Tokat ve çevresine yerleşimlerin artmasının temelinde ticaret yollarının ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik etkilerin rol oynadığı söylenebilir.

Hitit şehirlerinden Artova ve Zile bölgesinde giden yolların üzerinde bulunan Maşat Höyük bölgeyi kuzey-güney ve doğu-batı istikametinde kesen yolların üstünde bulunan önemli bir merkezdir. Eski kuzey-güney yolu, ovayı Maşat Höyük 'ün güneydoğusunda keserek devam etmektedir. Böylece Samsun, Kayseri eski yol güzergâhı Maşat Höyük 'ün güneydoğusundan geçmektedir (Hasdemir, 2016: s. 467). Maşat Höyük, Tokat il merkezinin güneybatısında, Zile'nin 20 kilometre güneybatısında, Yalınyazı Köyü'nün 1 kilometre güney-güneybatısında yer almaktadır. Höyük 450 x 225 metre boyutlarındadır. Maşat Höyük'te yapılan kazılar sonucunda Tokat tarihine ışık tutabilecek çok önemli eserler ortaya çıkarılmıştır. Maşat Höyük, Hitit döneminde ismi Tapigga olarak bilinen şehir ile bağdaştırılmaktadır. Tapigga isminin Maşat Höyük'ün Hititçe çevirisi olduğu söylenmektedir (Alp, 1977: s. 640). Maşat Ovası olarak adlandırılan bölge bugünkü Tokat-Amasya sınırları içinde yer almaktadır. Zile Ovası, Kazova, Artova ve Suluova Maşat Ovası'nı oluşturmaktadır. Maşat Höyük'ün ovası Hititler zamanında tahıl yetiştirme alanı ve stratejik açıdan önemli merkezler olduğu için Gaşka (Kaşkalar) kavminin saldırılarına maruz kalmıştır (Memiş, 2012: s. 233). Hititler bu saldırıları önlemek amacıyla, Gaşkalarla aralarında sınır olan bölgeye günümüzde Maşat Höyük olarak bilinen Tapigga şehrini kurmuştur.

Bugünkü Niksar, Başçiftlik, Reşadiye ilçeleri Gaşka ülkesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Sınırdaki bulunan Turhal, Artova ve Merzifon bölgeleri Gaşkalar ile Hititler arasında sürekli el değiştirmiştir. Tapigga (Maşat Höyük) şehri ise iki ülke için psikolojik sınırı oluşturmuştur. Çünkü bu kent işgal edildiği takdirde Hitit topraklarının daha kolay işgal edilebileceği düşünülmüştür. Gaşka ve Hitit mücadelesi neticesinde Maşat Höyük birçok kez tahribata uğramıştır (Memiş, 2012: s. 241). Maşat Höyük'ten geçen bu yollun ticaret yolu olduğu düşünülebilir. Maşat Höyük'ün verimli tahıl arazisi olması ve üzerinden geçen ticaret yolunun bulunması buranın işgalinin stratejik önemini açıklamakta kullanılabilmektedir. Ticaret yolları üzerinde yaşanan savaşlar neticesinde ticaret yolları ve bölgeler tahribata uğramakta, bu durum ise sosyo ekonomik yapıyı olumsuz etkilemektedir.

Antik Hellen-Roma uygarlığı döneminde Tokat ili sınırlarında Diospolis (Niksar), Zela (Zile), Sebastopolis (Sulusaray) ve Komana (Gümenek) isimleri ile bilinen 4 adet büyük yerleşim yeri bulunmuştur. Bu şehirlerden Sulusaray, Maşat Höyük'le aynı yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır (Lafli ve Patacı, 2012: s. 207). Bu yol Akdağmadeni, Sulusaray, Maşat Höyük, Zile, Amasya, Samsun güzergâhını takip ederek Kapadokya'yı Karadeniz'e bağlayan geçiş noktası olarak bilinmektedir. Sulusaray aynı zamanda Kapadokya'yı Akdağmadeni, Sulusaray, Gümenek ve Niksar üzerinden Karadeniz'e bağlayan ikinci bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Bu kavşak noktası eski çağda'da Boğazköy üzerinden İç Anadolu'ya bağlanmıştır. Eski Tunç devirlerinde kullanılmış, Erbaa İlçesi'nin yakınlarında bakır ve gümüş atölyeleri bulunmaktadır. Bu atölyelerde elde edilen ürünlerin diğer illere ve ülkelere gönderildiği bilinmektedir. Bu ticaret yolunun Boğazköy'ü Kozlu'ya, Sulusaray, Bolus(Verisa) üzerinden bağlamış olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Erbaa/Tepecik, Samsun/İkiztepe üzerinden de Karadeniz'e bağlanmış olması muhtemeldir (Özcan, 1991: s. 263-264). Komana şehri ise bir dini merkez olarak rahipler tarafından yönetilmiştir. Tokat henüz kale olarak kullanılırken Komana yılda iki defa düzenlenen festivalleri, ziyaretçileri, tapınağı, zengin tarım üretimi ve ekonomisi ile ticaret merkezi haline dönüşmüştür (Erciyas, 2012: s. 138).

Pers İmparatorluğu zamanında yapılan Kral Yolu Ankara'dan sonra Tavion (Büyük Nefesköy)- Komana Pontika (Gümenek)- Sebasteia (Sivas) üzerinden Melitene

(Malatya) ve oradan doğuya doğru uzanmaktadır (Şimşirgil, 1995: s. 187). Strabon, Komana şehrinin Asya'dan gelen önemli bir ticaret yolu üzerinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Strabon, Komana'da yerleşik insanların lüks içinde yaşadığını ve topraklarının bağlarla dolu olduğunu belirtmektedir (Hasdemir, 2016: s. 468).

Selçuklu Devleti ekonominin gelişmesi adına uluslararası ticarete önem vermektedir. Uluslararası ticaretin genişlemesi Anadolu'da uluslararası pazarların kurulmasına neden olmaktadır. Karahisar ovasında Yabanlu Pazarı, Kayseri - Kırşehir hattında kurulan Ziyaret Pazarı, Ilgın'daki Yılgun Pazarı, Amasya - Tokat şehirleri arasındaki Azine Pazarı, Lâdik'te (Germiyan) kurulan Alemeddin Pazarı, yine çeşitli yerlerde görülebilen Türkmen Pazarı gibi pazarlar Selçuklu Türkiye'sinde ticaret gerçekleşen önemli pazarlardandır. Uluslararası pazarların kurulduğu noktalar sosyo-ekonomik açıdan gelişim göstermektedirler. Örneğin, Mardin'in güneyinde Koçhisar (Dunaysir, Kızıltepe) önemli bir pazar olarak gelişmesinin ardından bir şehir haline gelmiştir (Bedirhan, 2016: s. 13).

Şehrin ticari konumu ve işlevine bakıldığında, tarih boyunca Tokat'ın, doğuyu batıya bağlayan uluslararası ticaret yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip ender Anadolu kentlerinden biri olduğu görülmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında (XII.-XIII. yüzyıllar) ticaret açısından Selçuklu Devleti'nin 6 büyük kenti arasında yer almaktadır. 1243 yılından itibaren İlhanlı (Moğol) baskısı altında olmasına rağmen, İlhanlı egemenliği sonuna kadar gelişmesini sürdürmektedir. Selçuklular ve beylikler döneminde Tokat Darphanesi'nde basılan sikkeleri de unutmamak gerekir. Eretna Beyliği ve bu beyliğin diğer emirleri döneminde paralar bastırılıp piyasaya sürülmektedir. Örneğin, Tokat'ta Satı Beg Han (Hatun) adına, sikkeler bastırılmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde Tokat ve çevresinin imalat sanayi bakımından önemli bir özelliğini de çini üretimi oluşturmaktadır. Bu sanatın buraya yayılmasında Selçuklu başkenti Konya'nın rolünün büyük olduğu söylenmektedir (Bakır ve Gökşen, 2019: s. 71). Çünkü Anadolu Selçuklu Devleti'nin ana kervan yolları güzergâhlarından birisi de güney-kuzey istikametidir. Güney-kuzey güzergâhında taşınan ürünler; Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından gelip doğrudan ve Kıbrıs aracılığıyla Antalya veya Alanya limanları aracılığı ile Anadolu'ya girmektedir. Ardından Konya, Kayseri, Sivas, Tokat üzerinden Sinop veya Samsun limanlarına getirilmekte ve oradan da deniz yoluyla

kuzeyin en önemli limanı olan Suğdak'a ulaşılmaktadır (Bakkal, 2019: s. 524). Ticari yollar ile bir birine bağlı olan şehirler birbirlerinden sadece mal alışverişi yapmamış, kültür ve sanat alışverişinde de bulunmuşlardır. Konya'dan Tokat'a yayılan çini sanatında Tokat ve Konya'nın ticari yol ile bir birine bağlanmalarının etkisi büyük olduğu söylenebilmektedir. Tokat'ın Selçuklu Devleti zamanında 6 büyük il içerisinde olmasının en büyük nedenleri arasında Tokat'tan geçen ticaret yolları gösterilebilmektedir. Ayrıca devletlerarası mücadeleler sürerken Tokat'ın ekonomik olarak etkinliğini yitirmemesinin nedeni de şehirden geçen ticaret yollarıdır.

1308 tarihinde fiilen son bulmuş olan Selçuklu Devleti'nin resmen de ortadan kalkmasının ardından Anadolu'nun birçok şehri gibi Tokat da doğrudan İlhanlı Devleti'ne bağlı bir yer haline gelmiştir. Bu dönemde Anadolu, doğrudan doğruya İlhanlıların valileri aracılığıyla yönetilmiştir. Anadolu'da yaşanan siyasî ve askerî karışıklığa bağlı olarak bozulan sosyal ve ekonomik düzen, Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Tokat'ta da hissedilmiştir. O kadar ki halk XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı Devleti'nin idarecilerinin koyduğu ağır vergilerden dolayı bir hayli sıkıntı çekmiş; Tokat ve yöresi XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Eretna Beyliği hâkimiyeti altına girmiştir (Açıkel, 2012: s. 220). Tokat, Eretnalı Devleti'nin ortadan kalkmasının ardından 1381 yılında Kadı Burhaneddin hâkimiyeti altına girmiştir. Kadı Burhaneddin'in öldürülmesinin ardından, mahalli idarecilerin vergilerinden ve çatışmalarından bunalan halk Yıldırım Bayezid'e başvurmuştur. 1392 yılında Tokat Yıldırım Bayezid'in emriyle Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (Hanılçe, 2014: s. 36). 1402 Ankara Savaşı'nın ardından Tokat'ta ara ara isyanlar çıkmıştır. 1418 yılında ise Tokat'ta deprem meydana gelmiş ve halk belirli bir süre çadırlarda yaşamak zorunda kalmıştır. 1435 yılında Karakoyunlu Hükümdarı İskender Mirza, yenildiği savaşın ardından Tokat'ta konaklamak için Sultan II. Murad'dan izin istemiş ve kışı Tokat'ta geçirmiştir. İskender Mirza'nın adamlarının Tokat'a zarar vermelerinin ardından Tokat'tan çekilmeleri istenmiştir (Boşdurmaz, 2021: s. 25).

Tokat'la ilgili olarak 15. yüzyıl Osmanlı dönemine ait bilgilere tüccar Basile'nin 1465 yılında yapmış olduğu hac yolculuğunu anlattığı kitabından ulaşılabilmektedir. Tokat kentinin bu tarihler de ekonomik olarak güçlü olması, çevresinin mimarisini ve altyapısını da olumlu yönde etkilemiştir. Rus tüccar Basile, yolculuğu sırasında

Bursa'dan yürüyerek Tokat'a ulaşmıştır. Tokat'a varan Basile şehirde bulunan sokaklara, evlere, hamamlara ve şehrin geri kalan kısmının tamamına su verildiğini görmüştür. Basile Tokat'ı ziyaret ettiği tarihlerde Bursa'dan daha büyük bir şehir olduğunu söylemektedir (Erez ve Marçelli, 2013: s. 39). Yaşanan olumsuzluklara rağmen şehrin genel yapısı itibarıyla iyi görünüyorsa Tokat'ın ekonomik refahının bir sonucudur. Tokat şehri Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da Anadolu ve Asya arasındaki ulaşımı sağlayan kavşak konumundan ötürü transit ticaret ürünlerinin ve mallarının sergilendiği bir pazar olma özelliğini sürdürmeye devam etmiştir (Turan, 1988: s. 148). Bunun yanı sıra, Anadolu'nun iç bölgelerini Sinop, Samsun, Ünye gibi sahil kentleri ile birleştiren güzergâh üzerinde bulunması, Tokat'ı transit ticaretin ve bölgeler arası ticaretin gerçekleştiği önemli merkezlerden biri haline getirmiştir (Kuş, 2014: s. 127). XVI. yüzyılda başlayan İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mücadeleler Tokat'tan geçen ticaret yolları üzerinden yapılan ticareti ve nüfus hareketlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı-İran çekişmelerinin asıl nedeni olarak ülkelerin ipek ticareti üzerindeki denetimlerini artırmak istemeleri gösterilmektedir (Erez ve Marçelli, 2013: s. 9).

Tokat'ın, 1455 yılında nüfusu 14.000 kişidir. Aynı dönemde Selanik gibi büyük bir şehir 9400, Serez 4000, Üsküp 4100, Sivas 2800 ve Manastır şehri 2200 kişilik bir nüfusa sahiptir. 1455 yılında Tokat'ta nüfusun yüzde 38'i gayrimüslimlerden oluşmaktadır (Afyoncu, 2014: s. 18). Tokat'ın 1574-1575 yılındaki nüfusu yaklaşık 12.000 kişidir. Gayri müslimlerin toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık % 35'i bulunmaktadır. 1574'te mahalle sayısı 64'tür. Avârız kayıtlarına göre şehirde 1600'de 2368 hâne, 1601'de 2307 hâne, 1642'de 2728 hâne (yaklaşık 11-12.000 kişi) vardır. Bu rakamlara göre 1574-1602 yılları arasında nüfusta bir duraklama eğilimi göze çarpmaktadır. Söz konusu durumun o dönemdeki sosyoekonomik şartları ve Celâli isyanlarıyla ilgili olabileceği söylenmektedir (Açıkel, 2012: s. 221). Ayrıca Osmanlı-İran savaşlarının ipek ticaretini ve ticaret yollarını olumsuz etkilemesinin bir sonucu olduğu da düşünülmektedir.

Yaşanan doğal afetler, isyanlar ve ülke mücadelelerine rağmen Tokat şehrinin nüfusu XVI. yüzyıl sonuna kadar hızlı bir artış göstermiş ve bu hızı XVII. yüzyılın yarısına kadar korumayı başarmıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Tokat'ta inşa edilen

camî, mescit, hamam, medrese ve benzeri yapıların konumu kervan yolu ile paralellik göstermektedir (Boşdurmaz, 2021: s. 28). Bu durum ticaret yollarının nüfus ve şehrin imarı üzerindeki etkisine örnek olmaktadır. Ticaret yollarının şehirlerin gelişmesinde ve toparlanmasında etkisi büyüktür. Ayrıca ticaret yollarının şehirde yaşayan nüfus çeşitliliği üzerinde etkileri de mevcuttur. Ticaret yapan gayrimüslimlerin Tokat'ta yaşamayı tercih etmelerinin bir sebebi burada eriştikleri ekonomik refah gösterilebilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu gelen tüccarlardan vergi almak maksadı ile 1707 tarihinde Tokat'ta gümrük kurulmasına karar verilmiştir (Özvar, 1988: s. 199). XVII. yüzyılda ekonomik olarak gelişen Tokat iç gümrük merkezlerinden biri haline gelmektedir. Gümrük vergilerinin Tokat'ta alınması nedeniyle bütün kervanlar şehre uğramak zorunda kalmaktadır. Tokat'ın bu dönemdeki tekstil, ham bakır ve deri üretim kapasitesi ile üretilen ürünlerin kalitesi açısından rakibi olan başka bir şehir bulunmamaktadır. Ticari büyümenin önemli kanıtlarından birisi de şehirde bulunan dokuz kubbeli Anadolu'daki en büyük bedestenlerden birinin varlığıdır (Boşdurmaz, 2021: s. 33). XVII. yüzyılda Tokat'taki ekonomik gelişmelerin kanıtı, kentte inşa edilen hanlar ve esnaf çarşılarıdır. Örneğin, 1631 yılında inşa edilen Voyvoda Han'ın büyüklüğü şehirdeki ticaret hacminin önemini göstermektedir (Aktüre, 1981: s. 145). XVII. yüzyıldan itibaren İran kervanları, diğer yolları değil de daha uzun ve ulaştırma maliyeti daha yüksek olmasına rağmen güvenliği sebebi ile Erzurum-Tokat-İzmir güzergâhını tercih etmektedir. Bu güzergâhın neticesi olarak Tokat Kafkas pazarı ile bağlantı kurmaktadır. Şehir doğal olarak çeşitli milletlerden gelen tüccarların duraklama noktası olduğu gibi antrepo görevi görmektedir. Kervanların Tokat'tan geçmesi şehre gelen ürünlerin tanınmasında etkili olmaktadır. Şehre gelen ürünlerin yerel ustalar tarafından aynı formda veya yorumlanarak üretilmiş olduğu düşünülmektedir (Boşdurmaz, 2021: s. 34).

1743 yılında şehirde bulunan Seyyah Jean Otter'in izlenimlerine göre;

“Tokat, Sivas ilinin bir parçasını teşkil etmekteydi.

Arka planını, etrafını çevreleyen birkaç kıvil toprak

dağının oluşturduğu bir ovada yer alan şehir, oldukça kalabalık nüfusuyla son derece güzel ve büyük bir kent görünümündeydi. İçerisinde camiler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar, çok sayıda bahçe ve üzüm bağları vardı. Şehrin hiç duvarı yoktu, ancak pek yüksek ve dik bir kaya üzerine inşa edilmiş bir kaleye sahipti. Tokat'ın iklimi de gayet makul ve makbuldü, aşırı sıcak ya da soğuk burada görülmemekteydi”,

Kentin ekonomisiyle ilgili de gözlemlerde bulunan Seyyah Otter, Tokat'ın ticaret hacminin genişliğine değinmektedir. Seyyah'ın tespitleri, buradaki ticaret potansiyelinin büyüklüğünün nedenlerine dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Nitekim Otter'e göre; *“Hint kumaşlarının trafiği, bunları Basra'dan satın alıp İstanbul ve başka yerlere satacak olan tüccarları zengin etmektedir. Ayrıca burada, önemli ölçüde bakır da işlenmektedir.”* (Belge, 2021: s. 258).

Tokat, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde genel bir durgunluk halinin izlendiği XVIII. yüzyılda büyümeye devam eden nadir kentlerden birisi olmuştur (Belge, 2021: 258). Tokat'ın XVIII. yüzyılda büyümesine dair bilgiye 1772 yılı Şer'iyye Sicili kayıtlarından ulaşılabilmektedir. XV. yüzyıl ortalarında Tokat'ta toplam 56 mahalle bulunurken 1772 Şer'iyye Sicili'ne göre Tokat'ta bu yılda 73 mahalle bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında, geçen iki yüz yılın ardından Tokat nüfusunun büyüdüğü söylenebilir. Tarih boyunca Tokat'ın ekonomik olarak üstünlüğünün sebeplerinden birisi de yaptığı ürünleri yakın çevresine satabilmesi olmuştur. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde şehirlerin ekonomik üstünlüklerinin belirlenmesinde farklı etkenler ortaya çıkmaktadır. Şehirler ürünlerini kolaylıkla daha uzak bölgelere gönderebilmelerine göre ekonomik olarak üstünlük elde etmektedirler. Tren yollarının ve buharlı gemilerin ticari ürünleri taşımak maksadı ile kullanılmaya başlamasının ardından, yolların yetersizliği ve liman şehri olmaması nedeniyle Tokat eski üstünlüğünü yitirmiştir (Erez ve Marçelli, 2013: s. 25).

Ticaret yolların kullanımı şehrin ekonomisini, nüfusunu, imarını, yaşam biçimini, fiziki ve beşeri yapılarını olumlu yönde etkilediği gibi yolların kullanılmamaya başlanması ile bu unsurlar sosyo-ekonomik açıdan olumsuz

etkilenmiştir. Bu bölümde Tokat'tan tarih içerisinde geçen ticaret yollarının Tokat'ta bıraktıkları olumlu ve olumsuz sosyo ekonomik etkilerden bahsedilmeye çalışılmıştır. Derlenen bilgiler ışığında, ticaret yollarının Tokat üzerinde genel anlamda olumlu sosyo ekonomik etkileri olduğunu söylemek mümkündür.

3.3. TOKAT İLİNDE HANLAR, KERVANSARAYLAR VE BEDESTENİN EKONOMİK FONKSİYONLARI VE İKTİSADİ YANSIMALARI

Çağın modern kara ulaşım araçları kullanılmaya başlamadan önceki geçmiş çağlarda küçüklü, büyük kervanların kıtalar arasındaki ticarî ve kültürel ulaşımını sağlayan araçlar olduğu bilinmektedir. Batı ile Doğu'yu birleştiren kara yollarının da Anadolu'dan geçerek, İran ve Türkistan'ı yollarını takiben Hindistan ve Çin'e ulaştığı dikkate alındığında, bu yolların ve yollar üzerindeki yapıların önemi açıkça anlaşılmış olmaktadır. Kervansarayların sosyal ve kültürel yönünün dışında, ticaret hayatındaki önemleri yok sayılamayacak kadar büyüktür. Birçok kervansarayın kendi bünyesi içinde pazarlama yerleri bulunduğu günümüze kadar gelmiş örneklerinden anlaşılmaktadır (Berkol, 2006: s. 346).

Kervansaray, han ve bedesten gibi yapıların inşalarından kısa bir müddet sonra etrafında bir ticaret merkezi oluşturmaları, bu oluşumların sağladığı önemli faydalar arasında sayılmaktadır. Batının ekonomik faaliyetler amacıyla XVIII. asrın ortalarında İngiltere'de yaptırabildiği otele karşılık olarak, Müslümanlar birer hayır kuruluşu olan kervansaraylar aracılığı ile din, dil, ırk, milliyet farkı gözetmeksizin herkese hizmet edebilmişlerdir (Uslu, 1985: s. 198). Selçuklu Devleti döneminde başlayan ülke içi ve uluslararası ticari faaliyetler kervansaray, han ve bedesten yapıları sayesinde belirli bir büyüklüğe ulaşmıştır. Devletler ticari yapıları ekonomik gelişim aracı olarak kullanmıştır. Bu husus dikkate alındığında kervansaray, han ve bedestenin gibi ticari yapıların ekonomik fonksiyonlarının incelenmesinde fayda vardır.

3.3.1. Hanlar, Kervansaraylar ve Bedestenin Ekonomik Fonksiyonları

XIII. asırda Suriye, Irak, Doğu Anadolu ve Ermenistan'dan Kayseri Sivas yönüne de ilerleyen yolların kavşağında bulunan Karatay Kervansarayı'nın etrafı da böyle bir merkez konumundadır. Tokat ve Zile arasında Sivas'tan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan Pazar Hanı ile Ezine Pazar hanı gibi

hanların isimleri ise buralarda kurulan bir takım pazar (panayır)'lardan gelmekte ve kurulan pazarlar sonucu buralarda yaşanan yerleşimlerle bazı kasabaların meydana geldiği kabul edilmektedir (Taştan, 2010: s. 41).

XVI. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi olan Tokat için burada bulunan hanlar, kervansaraylar ve bedesten ticari konudaki önemli göstergeleri oluşturmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Tokat şehrinde bulunan vakıf kurumlarına ait 736 dükkân bulunmaktadır. Vakıf kurumlarına ait dükkânlar Tokat içinde bulunan dükkânların tamamını göstermemekte, yalnızca ticari faaliyetlerin yoğunluğu hakkında fikir vermektedir. Tüccarlar hanlarda konaklamış, aynı zamanda hanlarda ve bedestenlerde önemli eşyalarının muhafazasını sağlamışlardır. Hanlar ve bedestenler sadece tüccarların konaklama ve ticari mallarını muhafaza ettikleri yerler değildir. Hanlar, kervansaraylar ve bedestenler yerel ve uzun yol tüccarlarının mallarını satışa sundukları pazarlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bir şehirde bulunan han, kervansaray, bedesten sayısına bakılarak şehrin hem bölge içi hem de bölgeler arası ticaretteki yerini tahmin etmek mümkündür. Ayrıca bu yapıların sayısı şehirdeki ticari işlemlerin hangi düzeyde gerçekleştiğine dair fikir vermektedir. XVI. yüzyılın sonlarında, yurtiçi ve uluslararası ticarete bir kavşak noktası olan Tokat şehrinde en azından beş büyük han (kervansaray) ve bir büyük bedesten bulunmaktadır. Şimdiler de Tokat'ın ilçesi olan XVI. yüzyılda küçük bir bölge şehri olan Niksar şehrinde sadece bir han bulunmaktadır. Niksar, İpek Yolu'yla Amasya ve Tokat'a bağlanmakta; fakat Niksar'ın ticari konum olarak uluslararası ticarete önemli bir role sahip olmadığı söylenmektedir (İslamoğlu, 2016: s. 325-326). Niksar ilçesinin ticaret hacminin Tokat kadar olmadığını göstermek amacı ile ilçelerden alınan vergiler tablo 3.2'de karşılaştırılmıştır.

Tablo 3.2'de 1520 ve 1574 yılları arasında Tokat ve Niksar ilçelerinden alınan vergiler karşılaştırılmaktadır. Vergi kalemleri ve ilgili yıllar Tablo 3.2'de verilmiştir.

Tablo 3.2: 1520 ve 1574 Yıllarında Tokat ve Niksar'dan Alınan Vergiler (Akçe)

Vergi Kalemi	Tokat 1520	Tokat 1574	Niksar 1520	Niksar 1574
Pazar Yönetimi (İhtisab)	58334	63344	600	500

Hububat Pazarı	260767	230760	-	-
İpek Pazarı	286666	266331	-	-
Kamu Mizanları	59234	-	-	-
Boyahane	83334	83334	8000	4000
Damga Vergisi	-	38332	3000	10000
Hububat Aşarı	820	640		
Bağ ve Bahçelerden alınan Aşar Vergisi	3900	3900	2300	3000
Değirmenler	630	630	1810	117

Kaynak: İslamoğlu, 2016: 323

Tablo 3.2 Huricihan İslamoğlu'nun "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü" adlı çalışmasında yer alan veriler kullanılarak elde edilmiştir. Tablo 3.2'ye bakıldığında Tokat toplanan vergi kalemlerinin ve toplam vergi değerinin Niksar ilinden daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum o dönemde Niksar şehrinin, Tokat şehri kadar önemli bir konuma sahip olmadığı hususunda bize fikir vermektedir. Ayrıca tablo 3.2'de verilen rakamlara bakıldığında Tokat'ın vergi kalemlerinin büyük bir kısmının Hububat Pazarı ve İpek Pazarı'ndan elde edildiği görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda ipek ticaretinin Tokat için önemini kanıtlar niteliktedir. İpek ticaretinin gelişmesinde ise ticaret yollarının etkisinin büyük olduğu söylenebilir.

Tokat'ta gerçekleşen ticari olayların tanıkları arasında buradan geçen seyyahlarda bulunmaktadır. Tokat'ı ziyaret eden seyyahlar gözlemledikleri ekonomik ve sosyal durumları aktarmışlardır. Örneğin, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde XVII. yüzyılın ikinci yarısında, canlı bir ticaret şehri olan Tokat'ta yaşayan insanların büyük çoğunluğu ticaret ile uğraşmakta olduğundan bahsetmektedir. Ticaret sayesinde zenginleşen insanlar hayır ve hasenatta birbirleri ile yarışmaktadırlar. Bu nedenle birçok camii, mescid, medrese, tekke, ziyaretgâh, darü'l-kurna, darü'l-itaamlar (imaretler), hamam ve han yaptırılmıştır. Canlı bir alışveriş merkezi olan Tokat'ta Rum, Ermeni, Yahudi ve İranlı pek çok tüccar yaşamaktadır. Bu tüccarlar, "*hepsi dekale gibi, kargir kubbelerle mestur, metin*" hanlarda konaklamaktadır. Canlı ticari hayat, şehirdeki çarşı ve pazarlarda kendini göstermektedir. Tokat çarşıları düzenli ve fevkalade zenginlik içinde düzenlenmiştir. "*Suk-ı Sultanisi çok güzel olup Tahta'l Kal'a Çarşısı fevkalade kalabalıktır*" Tokat'ta kurulan çarşı ve pazarların Bursa ve Halep çarşıları ile

karşılaştırılabilecek düzeyde olduğu söylenmektedir. Tokat'ta bu devirde saraçlar, iplikçiler, mutfaklar, debbağlar, takyeciler, kürkçüler, bezzazlar, kazancılar, kiremitçiler, çömlekçiler, pamukçular, kuyumcular, keçeciler, tarakçılar, çıkırıkçılar, hallaçlar, kalaycılar, ekmekçiler, çörekçiler, kadayıfçılar, şerbetçiler ve benzeri esnaf kurumları mevcuttur. Tokat sanayisi ise oldukça gelişmiştir. Tokat halkının sanat ehli olduğundan bahsedilmektedir. Beyaz pembe pamuklu bezi, cam taşları, kalem-kari basmaları, yorgan yüzü, nakışlı perdeleri, sahan ve tenceleri, el işlemeli kap kaçak ürünlerinin güzelliğinden bahsedilmektedir (Koprman, 1987: s. 664-666).

Seyyah Tavernier Tokat'tan şu sözlerle bahsetmektedir:

“Kentin yakınında, son seyahatim sırasında henüz tamamlanmamış durumda olan çok güzel bir kervansaray görülüyor. Tokat'ta çok güzel kullanışlı olan ve yol boyunca diğer hiçbir yerde rastlanmayan bir özellik bulunuyor. Bu kervansarayın ve kentin diğer kervansaraylarının çevresinde, tek başlarına bir odada kalmak ve kervanlar Tokat'ta konaklarken, kervansarayların gürültüsünden kurtulmak isteyen tüccarlara kiralanmış odalar var.”

Seyyahın sözlerinde Tokat'ta konaklayan kişilere verilen önem vurgulanmaktadır. Tek kişilik odaların mevcudiyeti, burada konaklayan tüccarların sosyal sınıfının da üst tabakadan olduğunu gösterir niteliktedir. Tavernier eserinde Tokat'ta yaşanan yoğunluk sebebi ile konaklayamayıp Gümenek (Komana)'te konakladığından şu sözlerle bahsetmektedir:

“İran'a yaptığım ilk seyahatte, kervan çok büyük olduğu için Tokat'ta gecelemedik. Bağdat kuşatmasını kaldırma kararı alarak Tokat'a gelen Sadrazam bütün kervansarayları, daha doğrusu bütün kenti doldurmuştu. Bu durum kervanımızın kentte hiç durmadan Şarlıköy'de (Çalıköy olabilir) konaklamasına neden oldu. Kervanlar Tokat'ta bir süre dinlendikten sonra, buraya en çok iki-üç

mil uzaklıkta olan Şarlıköy’de de iki- üç gün kalırlar. Bu köye iki bin adım uzaklıkta, kırların ortasında büyük bir kaya görülüyor; doğu yanından kayaya sekiz ya da dokuz basamak tırmanıldığında küçük bir hücreye ulaşıyor; hücrede, hepside kayaya oyulmuş bir yatak, bir masa ve bir dolap var; batı yönünden beş ya da altı basamak çıkıldığında, yaklaşık altı ayak uzunluğunda ve üçayak genişliğinde küçük bir dehlize ulaşıyor ve bütün bunlar da çok sert bir kaya olmasına karşın kayaya oyulmuş. Yöredeki Hristiyan, Hagios Hrisostomos’un sürgünde olduğu sırada bu kayaya sığındığını, bu dehlizden halka vaaz verdiğini ve buradaki küçük odasında kayadan bir şiltesi ve yastığı bulunduğunu, buranın bir insanın uzanabileceği bir hale getirildiğini söylüyorlar. Kervanlarda Hristiyan tüccarlar her zaman çoğunlukta olduğundan, kervanlar, daha önce de söylediğim gibi, Hristiyanlar bu kayada ibadet etmeye zaman bulabilsin diye, kervanlar Şarlıköy’de iki veya üç gün mola veriyorlar; yörenin piskoposu, ardında elinde bir mum taşıyan birkaç papazla birlikte buraya ayin yapmaya geliyor”(Tavernier, 2006: s. 55).

Ayrıca kente uğrayan tüccarların büyük çoğunluğunun uluslararası ticaret yapan yabancı tüccarlar olduğundan söz edilmektedir. Aksulu ve Kuntay (2013)’a göre bu durumdan şu sözlerle bahsetmektedir: ‘‘Bu anlatılan yerin, bugünkü Gümenek, eski, adıyla Comana yerleşmesi olduğu anlaşıyor. Gerçekten de burada anlatılana uyan bir kaya, tarlanın ortasında bugün durmaktadır. Bu hikâyeyi anlatan bir tur düzenlenerek, Hristiyan turistlerin ilgilerinin çekilebileceği bir gerçektir. Bazen bu tür üstünlükler, veya özellikler özel ilgi alanı olabilmektedir.’’

XVIII. yüzyılda Erzurum’dan üç yüz kişilik bir kervanla hareket eden seyyah Tournefort ilk önce Almus’a gelip burada konakladıktan sonra Tokat’a geçmektedir. Tokat’ı ziyaret eden seyyah şehrin ticarî fonksiyonları hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Tokat’ı küçük Asya’nın ticaret merkezi olarak görmek gerekir. Diyarbakır kervanları Tokat’a on sekiz günde gelir, bir süvari bu yolu on iki günde alır. Kervanlar Tokat’tan Sinop’a altı günde giderler. Yayalar aynı yolu dört günde alırlar. Tokat’tan Bursa’ya kervanlar yirmi günde ulaşırlar, aynı yolu süvariler on beş günde alırlar. Ankara’ya da Bursa’ya uğramadan doğrudan doğruya Tokat’tan İzmir’e gidenler bu yolu katırla yirmi yedi günde, develerle kırk günde giderler.”(Tournefort, 2005: s. 223).

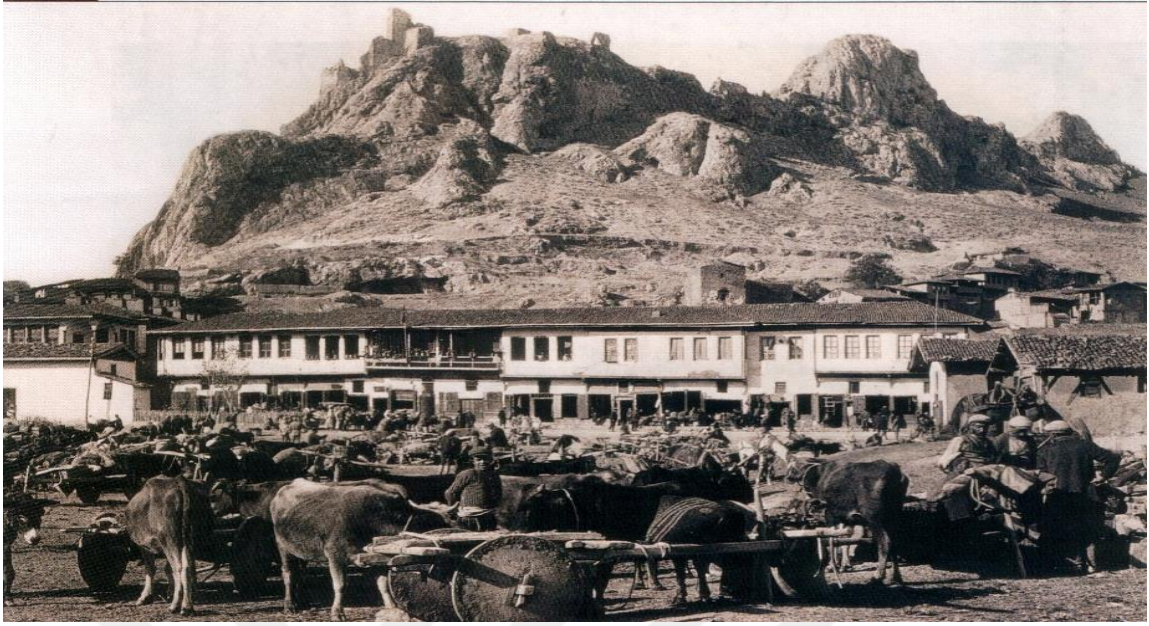
Seyyahın sözlerinden yola çıkarak kervanların hareket güzergâhları ve ulaşım sürelerinin uzunluğu hakkında fikir edinmek mümkündür. Ayrıca kervanların uğradığı noktaların birçoğu, dönemin önemli ticaret merkezleridir. Tokat’ın bu güzergâh üzerinde yer alması da bir ticaret merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Seyyah Tournefort

“Tokat’ta kadı, bir voyvoda, bir yeniçeri ağası, bin kadar yeniçeri ve birkaç sipahi var. ...Yörenin oldukça bol miktarda ipek üretimine ek olarak, her yıl sekiz-on yük İran İpeği tüketiliyor. Bütün bu ipekler hafif kumaşların, dikiş ipliklerinin ya da düğmelerin yapımında kullanılıyor. İpek ticareti oldukça iyi durumda; ama Tokat’ın asıl büyük ticareti bakır kap kacaklar alanında; tencereler, taslar, fenerler, şamdanlar. Çok iyi işlenen bu eşyalar İstanbul’a ve Mısır’a gönderilir. ...Tokat’ta bol miktarda sarı maroken deri de üretilir ve bunlar karayoluyla Karadeniz kıyısındaki Samsun’a ve buradan Eflak’ın Limanı olan Kalas’a gönderilir. Kumaşlar Tokatlı tüccarların Diyarbakır ve Karaman’dan bol miktarda getirdikleri kırmızı kızılkökle boyanıyordu. Tokat’ın boyalı kumaşları İran’inkiler kadar güzel değilse de Moskovalılar ve Kırım Tatarları bunlarla yetiniyorlar.

Bunlar, Fransa'ya bile getirilerek levant kumaşları adıyla satılıyor. Tokat ve Amasya, ülkenin bütün geri kalan bölümünden çok daha fazla kumaş üretiyor... '10 Ekim 1701 Tokat'a gelirken yeni gelenlerin katıldığı bir kervanla Ankara'ya gitmek için Tokat'tan yola çıktık... Her biri yirmi altı batman ağırlığında yüz elli balya ipek yüklenmiş yetmiş beş at ya da katır vardı.' (Tournefort, 2005: s. 222-223).

Seyyahın anlattıklarından yola çıkarak Tokat'tan geçen kervanların ne derece büyük olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahın notuna göre bu kervanlarda yük taşıyan bir at üç yüz kilo, bir deve ise beş yüz kilogram ağırlığındadır (Aksulu ve Kuntay, 2013: s. 17).

Tokat'ta XIX. yüzyıldan itibaren adları 'Mirza, Osmanca ve Küflü Oğlu' olan ticaret hanları peş peşe inşa edilmiştir. Adı geçen bu hanlar Meydan semtinin ticari anlayışları ve alışkanlıklarına uygun olarak inşa edilmişlerdir. Hanların içinde ve dışında bulunan dükkânlar köylünün ihtiyaçlarına ve gündelik yaşam tarzlarına uyum sağlayabilecek şekilde düzenlenmiştir. Hanlar kendi içerisinde de ayrı ayrı meslek gruplarına ve farklı hizmet sektörlerine ayrılmış durumdadır. Osmanca Hanı'nda nalbant, urgancı, semerci, hamutçu, mutaf, oran, karasaban, bel, kazma yapan, köylülerin alet edevat ihtiyaçlarını karşılayan esnaflar yer almaktadır. Mirza Han'da ise köylü manifaturasına yönelik ihtiyaçların karşılanması için kurulan esnaf dükkânlarının toplandığı handır. Küflü Oğlu Han, XIX. ve XX. yüzyılların en önemli ticaret hanlarından birisidir. Bu handa kiraz, mahlep, ceviz gibi ürünlerin mezarının kurulduğu ve yumurta gibi pek çok gıda maddesinin bu handa toplanarak ihraç edildiği bilinmektedir. Küflü Oğlu Han'ını diğer hanlardan öne çıkaran özelliği bu handa yoğunlukta gıda maddesinin satılmasıdır. Gıda maddeleri hem köylü hem de şehirde yaşayan halk için önemli bir gereksinimdir. Bu hanın ticari faaliyetlerinin yoğunluğu hitap ettiği kesimin genişliği ile açıklanabilmektedir (Özgen, 2008: s. 159-160).

Fotoğraf 3.15: 20. Yüzyılda Meydan Bölgesinde Bulunan Köylü Pazarı ve Hanlar

3.3.2. Hanlar, Kervansaraylar ve Bedestenin İktisadi Katkıları

Tokat'ta bulunan han, kervansaray ve bedestenlerin ekonomik katkılarının anlaşılmasında vergiler önemli bir etkindir. Alınan vergiler hanların devlet hazinesine olan katkısının bir göstergesidir. Hanlardan alınan vergilerin çeşitli esnaf gruplarının da dâhil olduğu toplam vergi miktarı içerisindeki payı ise hanların vergi dağılımındaki yerini ve önemini işaret etmektedir. Ayrıca gayrimenkul sahiplerinin mal varlıklarının bir kısmını hanlar içerisindeki dükkânlardan oluşması ve dolayısıyla bu mekânlardan elde ettikleri kazançları göstermesi bakımından ilgili dönemdeki dükkân fiyatları kullanılmıştır. Tokat'taki hanlarda konaklayan kişilerin genellikle ekonomik faaliyetleri yerine getiren bireylerden meydana gelmesine bağlı olarak bu bireylerin meslek grupları, yaşları ve memleket dağılımları incelenmektedir.

Tablo 3.3'de 1797-1809 yılları arasında Tokat'taki çeşitli esnaf grupları ve hanlardan alınan menzil imdadiyesi adlı vergi miktarı gösterilmektedir. Menzil imdadiyesi, İmparatorluktaki her ailenin varlık durumlarına göre para ve para mukabili mal olarak menzil işlerini yerine getiren menzilkeşlere vermekle mükellef tutuldukları ve menzil defterlerinde yer alan bir vergi türüdür (Halaçoğlu, 1981: s. 127).

Tablo 3.3: 1797-1809 Yılları Arasında Tokat'taki Esnaflar ve Hanlardan Alınan Menzil İmdadiyesi Miktarı (Guruş)

Esnaf	Fiyat (Guruş)				
	Eylül 1797	Haziran 1798	Ocak 1807	Eylül 1808	Haziran 1809
Attârân	100	255	726	670	660
Bakkalân ve manav	250	560	1789	1790	1595
Basmacıyân	620	750	4790	4810	4350
Bedestân ve bezzazân	330	600	1817	1845	1700
Berberân	20	35	169	160	169
Boyacıyân	200	250	754	770	666
Cullahân	400	700	3070	3364	3020
Debbâgân	120	50	171	160	120
Etmekci ve çörekci ve kebapçı ve bakkalçı	300	550	1815	1825	1660
Hallâcân	150	200	193	875	780
Hurdacı	10	20	28	26	15
Kassâbân	120	200	440	-	400
Kazgancı ve Kalaycı veya Hurdacı	850	1000	4900	4910	4500
Kazzâzân ve iplikçi	220	480	1620	1600	1435
Kuyumcuyân	100	200	341	345	310
Kürkçüyân ve kalpaçı	120	180	732	715	600
Mizân ve pusici ve pestemalçı	380	1520	1908	1900	1740
Nalband	30	80	130	165	120
Penbeciyân	100	265	650	671	620
Sarracân	20	35	112	110	100
Semerci ve palancı ve keçeci	220	320	921	885	410
Setenciyân	230	250	1216	1398	1055
Temürcüyân	70	200	787	775	705
Diğer Meslekler	810	835	5588	5231	4718
Esnaftan Alınan Vergi Toplamı	5770	9535	34667	35000	31448
Hanlar					
Hân-ı Ballızâde	100	100	1900	1391	1455
Hân-ı Maldâr	30	40	50	-	-
Hân-ı Paşa	90	200	200	206	217
Hân-ı Setenci	250	-	-	-	-
Hân-ı Sulu	273	450	2400	2326	2425
Hân-ı Taş	270	450	1600	1446	943
Hân-ı Voyvoda	270	450	2700	3738	3952
Hân-ı Yagcızâde	150	250	700	812	570
Hân-ı Sünnetçi Zâde	-	420	2400	1747	1455
Hân-ı Astarıcılar	-	-	50	-	-
Hanlardan Alınan Vergi Toplamı	1433	2360	12000	11666	11017
GENEL TOPLAM	7203	11895	46667	46666	42465

Kaynak: Demir (2010), Demirci (2007), Demirtaş (2007) çalışmalarındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3.3’de verilen yıllara göre çeşitli esnaf gruplarından alınan vergiler değerlendirildiğinde Eylül 1797 yılında en çok vergi veren esnaf grupları arasında 850 guruş ile kazgancı ve kalaycı ve/veya hurdacı, 620 guruş ile basmacıyan, 400 guruş ile cullahan, 380 guruş ile mizân ve pusici ve pestemalci, 330guruş ile bedestân ve bezzazân, 300 guruş ile etmekci ve çörekci ve kebabcı ve bakkalcı ilk sıralarda gelmiştir. Bahsedilen bu esnafın diğer vergi dönemlerinde ödedikleri vergi miktarı bakımından diğer esnaf grupları içerisindeki yeri değişmemekle kendi içerisindeki sıralamanın değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Tablo 3.3’de verilen yıllara göre hanlardan alınan vergiler değerlendirildiğinde Eylül 1797 yılında en çok vergi alınan hanlar arasında 273 guruş ile Sulu Han, 270 guruş ile Taşhan, 270 guruş ile de Voyvoda Han gelmiştir. 1798 yılında en yüksek menzil imdadiyesi vergisinin toplandığı hanların sıralaması değişmemiş; 1807 ile 1809 yılları arasında daha önce bu sıralamada yer alan Taşhan önemini yitirmiş Sünnetçi Zade Han’ın konumu yükselmiştir. Tablo bir bütün olarak dikkate alındığında 1797-1798 yıllarında esnaf gruplarından alınan menzil imdadiye vergisinin miktarına nispetle bu toplamın dörtte biri oranında hanlardan vergi alınmıştır. Hatta bu oran 1807-1809 arasında üçte bire kadar yükselmiştir. Elde edilen bu sonuç ilgili dönemde üretim ve ticaret gibi ekonomik faaliyetleri yerine getirdiği net olarak bilinen esnaf gurupları bir yana bırakılırsa; dini, sosyal, askeri fonksiyonları ile bilinen hanların Tokat iline ekonomik fonksiyonu bakımından yaptığı katkıyı açıklamaktadır.

Ulak-menzilhane sistemi 1539 yılından sonra birçok değişikliğe uğramış ve bu değişiklikler çeşitli dönemlerde Tokat menzilhanesine yansımıştır. İlk olarak 1539-1697 yılları arasında geçen dönemde elinde ferman bulunan resmi işlerle görevli olan ulaklar hiçbir ücret ödemeksizin Tokat menzilhanesini kullanmıştır. Elleriinde ferman olmayanlar ise 8-10 akçe beygir ücreti ödemiştir. Menzilhanenin idaresi ve masraflarının karşılanması görevi Tokat halkına verildiğinden bunlar avarız ne nüzul gibi vergilerden muaf tutulmuştur. İkinci değişim dönemi olarak ifade edilebilecek 1697-1824 yılları arasında Tokat menzilhanesine uğrayan ulaklar menzileciye ödeyecekleri parayı ya hazineden peşin olarak almış ya da ulakların menzil kayıtları tutularak belirli bir dönem sonra toplu şekilde hazineden karşılanmıştır. Üçüncü ve son değişim dönemi olan 1824-1840 yılları arasında Anadolu’da ki tüm menzillerin kirahaneye dönüştürülmesi ve menzilcilik görevini yerine getirenlerin kira almaya

başlaması ile Tokat menzilhaneşide kira ile işletilmeye başlamıştır. Bu durumda ise önemli işler için gidip gelen ulakların kira ücretlerini karşılamak üzere ref-i menzil bedeli adı ile yeni bir vergi konulmuştur (Açıkel, 2004: s. 7).

Tablo 3.4'te 1805-1807 yılları arasında Tokat'ta bulunan çeşitli dükkanların fiyatları verilmektedir. Tablo 3.4'te yer alan veriler Tokat'taki dükkân sahiplerinin elde ettikleri gelir hakkında fikir vermekle beraber dükkân fiyatları hanların içerisinde bulunup bulunmaması ve çeşitli mahallerdeki konumlarına göre değişebildiğini göstermektedir.

Tablo 3.4: 1805-1807 Yılları Arasında Tokat'ta Bulunan Çeşitli Dükkânların Fiyatları (Guruş)

Mevki	Dükkân Türü	Fiyat (Guruş)
Behzat Mahallesi	Kahve Dükkânı	350
Behzat Mahallesi	Kazzaz Dükkânı	350
Cemaleddin Mahallesi	Hırdavat Dükkânı	13
Saraçlar Sokağı	Berber Dükkânı	150
Sirkeci Hanı	Bakkal ve Ekmekçi Dükkânı	1500
Soğukpınar Mahallesi	Kazgancı Dükkânı	350
Sulusokak	Çubukçu Dükkânı	100
Sulusokak	Kasab ve Kebapçı ve Şerbetçi Dükkânları	1600
Temürcü Sokağı	Temürcü Dükkânı	150

Kaynak: Demir (2010) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3.4 incelendiğinde en yüksek dükkan fiyatları Soğukpınar Mahallesi'nde bulunan 350 gurusu değerindeki kazgancı dükkanına, Behzat Mahallesi'nde bulunan 350 gurusu değerindeki kazzaz dükkanına ve yine aynı mevkide bulunan 350 gurusu değerindeki kahve dükkanına aittir. Dükkân fiyatı tutarları toplam olarak hesaba katıldığında bu sıralamaya Sulusokak'daki kasap, kebabçı ve şerbetçi dükkânı ile Sirkeci Hanı'ndaki bakkal ve ekmekçi dükkânı eklenmektedir.

Tablo 3.5'te 1808-1810 yılları arasında Tokat'ta bulunan ev ve dükkan gibi bazı gayrimenkullerin fiyatları verilmektedir. Tablo 3.5'te yer alan veriler daha önce paylaşılan Tablo 3.4'e benzer şekilde Tokat'taki mülk sahiplerinin elde ettikleri gelir

hakkında fikir vermektedir. 1805-1807 yıllarında olduğu gibi 1808-1810 arasında da dükkân fiyatlarının bulundukları konuma göre farklılaşabildiğini göstermektedir.

Tablo 3.5: 1808-1810 Yılları Arasında Tokat'ta Bulunan Çeşitli Ev ve Dükkânların Fiyatları (Guruş)

Ev Fiyatları		Dükkân Fiyatları	
Mahalle	Fiyat (Guruş)	Mevki	Fiyat (Guruş)
Beğbağı	200	Cami'-i Kebir	150
Cami'-i Kebir	1800	Kabe Mescidi	100-500
Kabe Mescidi	800	Meydan (manav dükkânı)	300
Samyeli	65	Sûk-ı Haffâfân	400
Soğukpınar-ı Müslim	1250	Sûk-ı Hallâcân	200
		Sûk-ı Hallâcân	200
		Sûk-ı Sipahi pazarı	100-150
		Taşhan	150-300
		Taşhân (berber dükkânı)	300

Kaynak: Demirtaş (2007) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3.5'e bakıldığında en yüksek ev fiyatlarının 1800 guruş ile Cami'-i Kebir ve 1250 guruş ile Soğukpınar-ı Müslim mahallesinde olduğu anlaşılmaktadır. Ev ücretlerinin en düşük olduğu bölge ise Samyeli mahallesidir. Dükkân fiyatlarının en yüksek olduğu mevki Kâbe Mescidi, Sûk-ı Haffâfân ve Taşhan bölgesidir. 1808-1810 yıllarında ev ve dükkân fiyatları karşılaştırıldığında Cami'-i Kebir mahallesinde bir evin fiyatı 1800 guruş, bir dükkânın ise 150 guruş değerinde olması gibi dönemin genel özelliğine uygun şekilde ev fiyatlarının daha yüksek düzeyde seyrettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Kâbe Mescidi mahallesinde bir dükkânın 500 guruşa erişebilen tutarıyla aynı mevkideki bir evin değerine yaklaştığı düşünüldüğünde; bu tür gayrimenkullerin değerinin bulunduğu yere göre artabildiğini ve sahiplerine daha fazla kazanç sağladığını ileri sürmek mümkündür. Öte yandan Taşhan içerisinde bulunan dükkân fiyatları örneğinde görüldüğü gibi han, kervansaray ve bedesten olarak ifade edilen ticari yapılarıdaki mülklerin değer ortalaması, incelenen yılların yüksek tutarları arasında yer almaktadır. Şehirlerdeki ticarete ve ticaret erbabı göz önünde bulundurulduğunda büyük şehirlerde Latinlere, Yahudilere, İranlılara, Araplara ve yabancı Türklere ait kolonilerin

ve onlara mahsus hanlar ile mahallelerin olduğu anlaşılmaktadır (Kayaoğlu, 1981: s. 366).

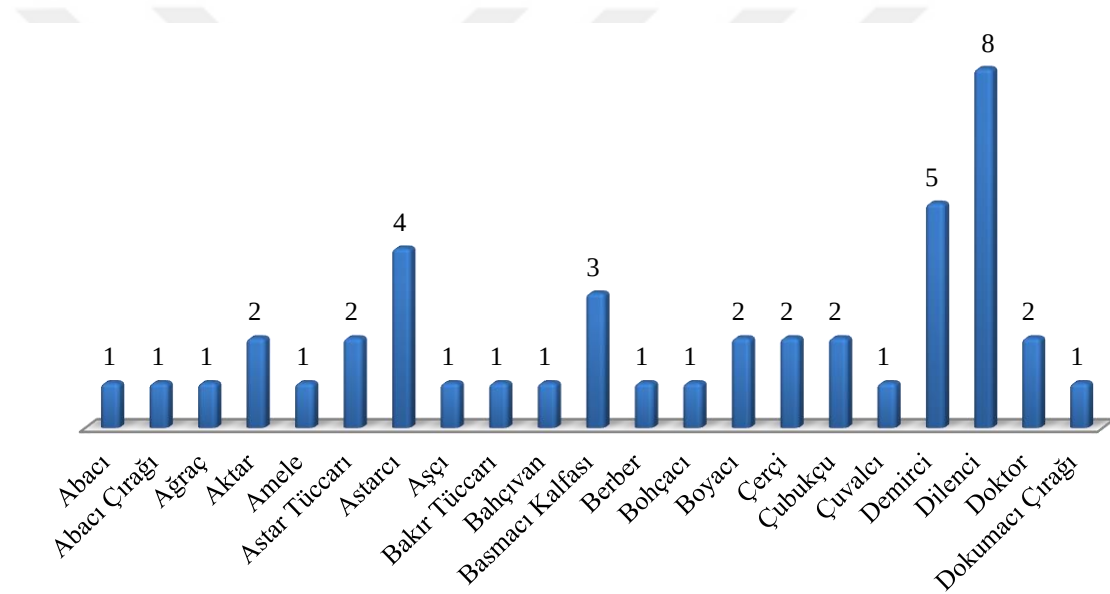
Hanlar, kervansaraylar ve bedesten gibi mekânlar tüccarlarının mallarını satışa sundukları pazarlar olarak çıkmaktadır. Bu yönden bakıldığında bir şehirde bulunan han, kervansaray, bedesten sayısına bakılarak şehrin hem bölge içi hem de bölgeler arası ticaretteki yeri gösterilebilmektedir. Ayrıca şehirdeki ticari işlemlerin hangi düzeyde gerçekleştiğine dair fikir vermektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak bugünkü otel niteliğinde kullanılan hanlar da konaklayan kişilerin mesleklerine bakılarak, hangi meslek gruplarının Tokat'ta bulunduğu dair fikir vermektedir. Hanılçe (2013)'ün 'Orta Karadeniz Ticaretinin Aktörleri- Tokat Hanlarında Konaklayan Esnaf ve Tüccarlar (1830-1850)' adlı çalışmasında yer verilen hanlarda konaklayan kişilerin meslekleri değerlendirilmektedir. Hanlardan konaklayanların mesleki çeşitliliği ile bölgede meydana gelen ticari faaliyetlerin ilişkisi analiz edilmektedir.

Rum, Ermeni, Yahudi ve İranlı birçok tüccar Tokat'ın alışveriş merkezi olması nedeni ile Tokat'ta yaşamaktadır. Bu tüccarlar hanlarda kalmaktadır. Bu hanların 15 tanesi en çok bilinenleri idi. Astarıcılar Hanı, Ballıoğlu Hanı, Basmacılar Hanı, Deveciler Hanı, Fazlıoğlu Hanı, Haydaroğlu Hanı, Müftü Hanı, Paşa Hanı, Sarı Ali Hanı, Sirkeci Hanı, Sulu Han, Voyvoda Hanı, Yağcıoğlu Hanı, Yaşar Baba Hanı, Yazmacılar Hanı. Bilinen bu 15 hanın dışında pek çok küçük handa Tokat'ta mevcuttur. Ermeni bir usta tarafından yaptırılan Vartan Oğlu Han'da ise özel olarak İranlı tüccarlar kalmaktadır. Ayrıca, özel bir eşyanın ticareti ile uğraşan tüccarlar genellikle o isimle anılan handa bir arada kalmaktadır. Tokat'ın canlı ticari hayatı, şehir içindeki çarşı ve pazarlarda da etkisini göstermektedir. Şehir çarşıları zenginlik içinde olup çarşı düzeni Bursa ve Halep'te bulunan çarşılarla mukayese edilebilmektedir (Koprman, 1986: s. 665).

Ulaşımın temel yapı taşlarını yol, köprü, han ve kervansaraylar oluşturmaktadır. Bu ulaşım araçlarını ticaret kervanları kullanmaktadır. Hanla yolcunun birbirini tamamlaması gibi ulaşım ve ticaret kavramları da ekonomi çatısı altında birleşmektedir. Bu genel iktisat kuralına uygun olarak Tokat ilinde nalbantlık, semercilik, dericilik, dokumacılık, yorgancılık, bakırcılık ve lokantacılık gibi yan imalat sanayileri ve el sanatları gelişim göstermiştir (Öztürk, 1987: s. 77).

Tokat'ta bulunan hanlarda kalan insanlar Tokat'a farklı amaçlar için gelmişlerdir. Bunların büyük bir bölümünü sanayi kenti görünümündeki Tokat'a çalışmak için gelenler oluşturmaktadır. İkinci sırada ise ticaret için gelen tüccarlar yer almaktadır. Tüccarlar Diyarbakır'dan Şam'a çok değişik bölgelerden gelmekle beraber Kayseri ve Gürün gibi Tokat'ın yakın çevresinden gelenler de ağırlıkta olmaktadır (Hanilçe, 2013: s. 1301).

Şekil 3.1'de Tokat hanlarında 1830-1850 yılları arasında konaklayan kişilerin meslek dağılımı verilmiştir. Şekil 3.1'de verilen meslek isimleri ve kişi sayıları ilgili dönemde Tokat'ta hangi mesleklerin daha çok icra edildiğine dair fikir vermektedir.

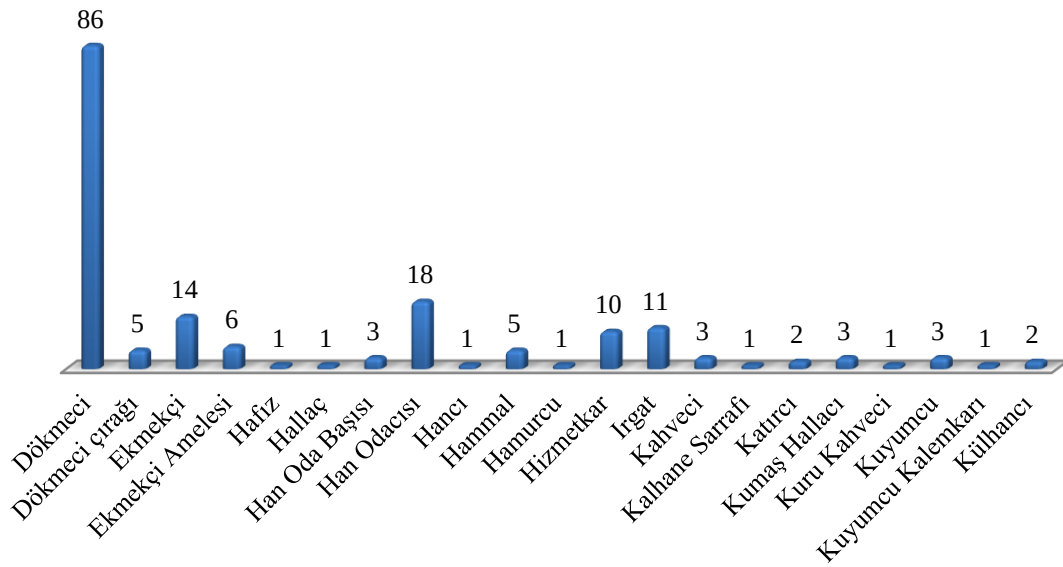

Şekil 3.1: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayan Kişilerin Meslek Dağılımı (Kişi Sayısı)

Kaynak: BOA, Nfs. d..2284,2288,2451,2453,2458,2459,2470,2471 ve Hanilçe (2013) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Tokat şehiriçi hanlarında 1830-1850 yılları arasında konaklayan kişilerin meslek dağılımını kapsamaktadır. Şekil 3.1-3.3'e bakıldığında dökmeçiler 86 kişi ile hanlarda en çok konaklamayı tercih edenler arasında dikkat çekmektedir. Dökmeçi mesleğini icra edenlerin çok olmasının nedenleri arasında Tokat'ta bulunan kalhane ve bakır işlemeciliğinin yaygınlığı gösterilebilmektedir. Dökmeçileri 55 kişi ile tüccarlar takip etmektedir. Bu tüccarların şehire gezi maksadı ile değil ticaret amacı ile geldiği

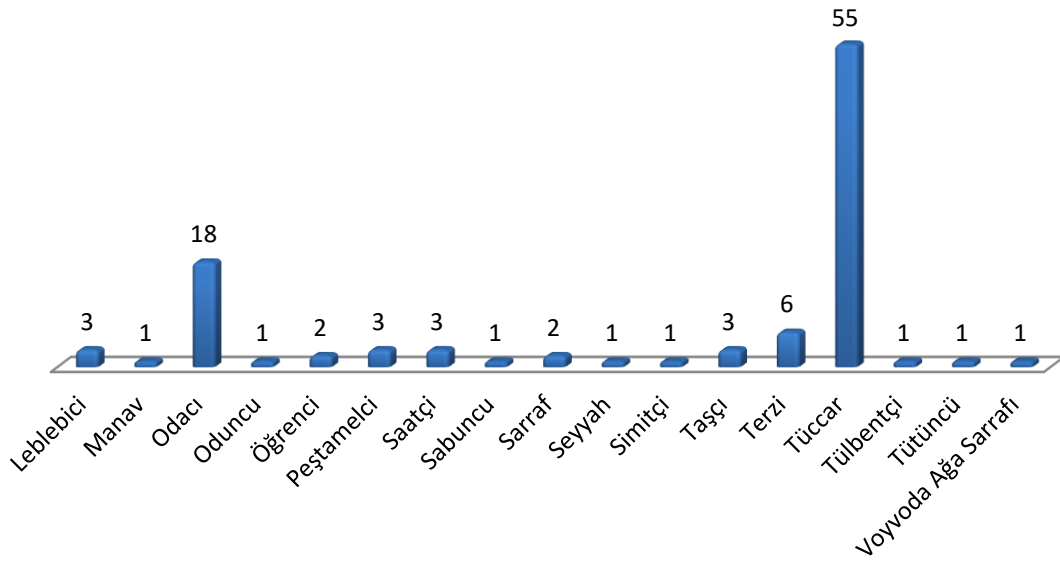
düşünülmektedir. Şekil 3.1-3.3'e göre hanlarda 1 abacı, 1 abacı çırağı, 1 ağraç(?), 2 aktar, 1 amele, 2 astar tüccarı, 4 astarcı, 1 aşçı, 1 bakır tüccarı, 1 bahçıvan, 3 basmacı kalfası, 1 berber, 1 bohçacı, 2 boyacı, 2 çerçi, 2 çubukçu, 1 çuvalcı, 5 demirci, 8 dilenci, 2 doktor, 1 dokumacı çırağı bulunmaktadır. 8 dilencinin 7'si il dışından tokat'a gelmiştir. Diğer illerden dilenmek maksadı ile Tokat'a geldikleri düşünülen dilencilerin şehirde varlığı bölgenin ekonomik seviyesinin yüksek olduğu yönünde fikir vermektedir.

Şekil 3.2: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayanların Meslek Dağılımı (Kişi Sayısı) (devamı)

Kaynak: BOA, Nfs. d..2284,2288,2451,2453,2458,2459,2470,2471 ve Hanılçe (2013) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 3.1-3.3'e bakıldığında hanlarda konaklayanların meslek gruplarına ait kişi sayıları şöyledir; 5 dökmeci çırağı, 14 ekmekçi, 6 ekmekçi amelesi, 1 hafız, 1 hallaç, 3 han oda başısı, 18 han odacısı, 1 hancı, 5 hammal, 1 hamurcu, 10 hizmetkar, 11 ırgat, 3 kahveci, 1 kalhane sarrafı, 2 katırcı, 3 kumaş hallacı, 1 kuru kahveci, 3 kuyumcu, 1 kuyumcu kalemkârı, 2 külhancı. Ayrıca, hanlarda konaklayan ırgatlarda dikkate değer bir yandır. Çevre şehirlerden veya köylerden ırgatlık yapmak üzere Tokat'a gelerek hanlarda konaklamaları, Tokat'ta varolan iş gücünün kapasitesi hakkında fikir vermektedir.

Şekil 3.3: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayan Kişilerin Meslek Dağılımı (Kişi Sayısı) (devamı)

Kaynak: BOA, Nfs. d..2284,2288,2451,2453,2458,2459,2470,2471 ve Hanılçe (2013) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 3.1-3.3'e göre 3 leblebici, 1 manav, 18 odacı, 1 oduncu, 2 öğrenci, 3 peştamelci, 3 saatçi, 1 sabuncu, 2 sarraf, 1 seyyah, 1 simitçi, 3 taşçı, 6 terzi, 1 tülbentçi, 1 tütüncü, 1 voyvoda ağa sarrafı Tokat şehir içi hanlarında konaklamıştır. 59 farklı meslek grubuna ait kişi hanlarda konaklamıştır. Meslek gruplarının çeşitliliği Tokat'ın sosyo ekonomik zenginliğinden kaynakladığı söylenebilir. Hanlarda 18 odacı, 18 han odacısı, 3 han oda başısı ve 1 hancı bulunmaktadır. 326 kişiden 40 kişi hanlar üzerinden geçimini sağlamaktadır. Konaklayanların %12,26'sı hanlarda çalışmaktadır.

Hanlar şehirlerde büyük tüccarların konakladığı yapı olarak büyük binalardır. Tüccarların hanlarda bir ya da iki odası bulunmaktadır. Hanlara kadınlar hancı ya da odabaşı olmadan girememektedir ve gece konaklayamamaktadır. Hancı hanın müdürlük statüsünü üstlenirken, odabaşı olarak görev yapanların hanın kâhyası olduğu söylenmektedir (Özer, 2005: 17).

Şekil 3.1-3.3'e bakıldığında 1830 ve 1850 yılları arasında Tokat'ta konaklayan 326 kişi arasından 244 kişi ticaretle ve esnaflıkla uğraşmaktadırlar. Bu yıllar arasında hanlarda konaklayanların %74,84'ü tacir veya esnaftır. Hemen hemen her dört kişiden

üçünün ticari hayatla bağlantısı olduğu görülmektedir. Bu konu hakkındaki istatistiksel orana bakıldığında Tokat'ın ticari hayatı hakkında ve hanların bu ticari hayat üzerindeki yerinin belirlenmesinde önemli fikirler vermektedir.

Tablo 3.6'da Tokat hanlarında 11830-1850 yılları arasında konaklayan kişilerin hangi memleketten geldikleri ve geldikleri memleketlere göre kişi sayıları verilmiştir.

Tablo 3.6: Tokat Hanlarında 1830-1850 Yılları Arasında Konaklayan Kişilerin Memleketleri (Kişi Sayısı)

Ahışha	Amasya	Ankara	Aşudi	Atina(Rize)	Bitlis
1	3	4	72	15	1
Buhara	Burdur	Bursa	Çimil	Çürüksu	Darende
1	3	2	12	19	25
Diyarbakır	Divriği	Eğin	Engürü	Erzincan	Erzurum
5	9	4	1	2	3
Giresun	Gürün	Harperut	Hemşin	İstanbul	İzmir
2	10	1	73	2	1
Irak	Karahisar	Kars	Kayseri	Kayseri(Endirlik)	Keban Madeni
1	2	1	26	7	1
Kemah	Merzifon	Muş	Ovacık	Rusya	Samsun
4	4	1	4	4	1
Sivas	Şam	Şebinkarahisar	Tokat	Tosya(Koçhisar)	Trabzon
7	3	1	22	2	3
Tunceli	Van		Yıldızeli	Yozgat	
1	6		1	1	

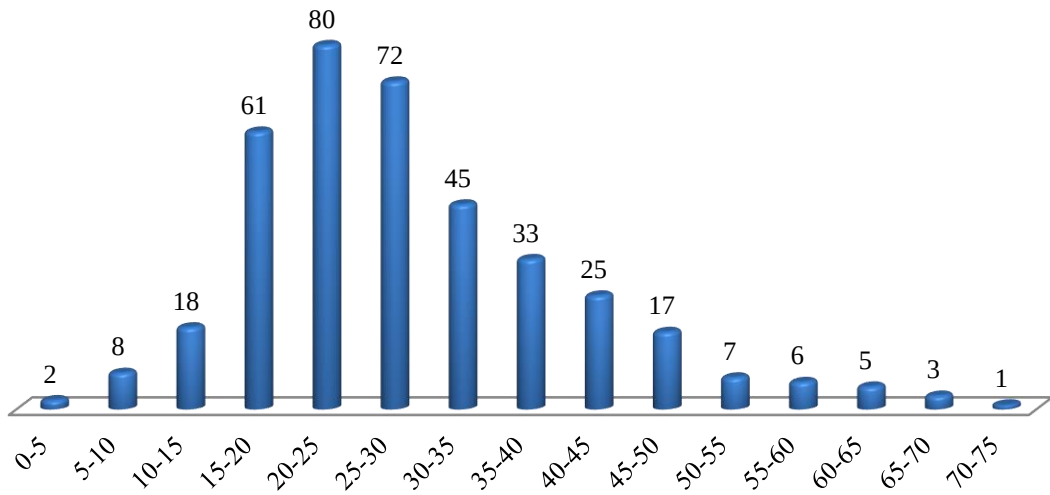
Kaynak: BOA, Nfs. d..2284,2288,2451,2453,2458,2459,2470,2471 ve Hanilçe (2013) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3.6'ya göre Tokat hanlarında 1830-1850 yılları arasında Ahışha'dan 1 kişi, Amasya'dan 3 kişi, Ankara'dan 4 kişi, Aşudi (Sivas)'tan 72 kişi, Atina(Rize)'den 15 kişi, Bitlis'ten 1 kişi, Buhara'dan 1 kişi, Burdur'dan 3 kişi Bursa'dan 2 kişi, Çimil'den 12 kişi, Çürüksu (Trabzon)'dan 19 kişi, Darende'den 25 kişi, Diyarbakır'dan 5 kişi, Divriği'den 9 kişi, Eğin(Malatya)'den 4 kişi, Engürü'den 1 kişi, Erzincan'dan 2 kişi, Erzurum'dan 3 kişi, Giresun'dan 2 kişi, Gürün'dan 10 kişi, Harperut'tan 1 kişi, Hemşin'den 73 kişi, İstanbul'dan 2 kişi, İzmir'den 1 kişi, Irak'tan 1 kişi, Karahisar'dan 2 kişi, Kars'tan 1 kişi, Kayseri'den 26 kişi, Kayseri Endirlik'ten 7 kişi, Keban Madeni'nden 1 kişi, Kemah'tan 4 kişi, Merzifon'dan 4 kişi, Muş'tan 1 kişi, Ovacık'tan 4 kişi, Rusya'dan 4 kişi, Samsun'dan 1 kişi, Sivas'tan 7 kişi, Şam'dan 3 kişi, Şebinkarahisar'dan 1 kişi, Tokat'tan 22 kişi, Tosya'dan 2 kişi, Trabzon'dan 3 kişi,

Tunceli'den 1 kişi, Van'dan 6 kişi, Yıldızeli'nden 1 kişi ve Yozgat'tan 1 kişi konaklamıştır. Bu memleketler arasında sayıca en fazla 73 kişi ile Hemşin memleketidir. Hemşin memleketini sırası 72 kişi ile Aşudi (Sivas), 26 kişi ile Kayseri ve 25 kişi ile Darende takip etmektedir.

1830-1850 yılları arasında Tokat hanlarında konaklayıp geldikleri memleketleri bilinen 374 kişinin 352'si Tokat dışından gelmektedir. Bu rakamlar doğrultusunda şehir dışından gelerek hanlarda konaklayanların oranı %94,11'dir.

Şekil 3.4'e de 1830-1850 yılları arasında Tokat hanlarında konaklayanların yaş aralıklarına yer verilmiştir.

Şekil 3.4: 1830-1850 Yılları Arasında Tokat Hanlarında Konaklayanların Yaş Aralıkları

Kaynak: BOA, Nfs. d..2284,2288,2451,2453,2458,2459,2470,2471 ve Hanılçe (2013) çalışmasındaki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 3.4 Tokat şehiriçi hanlarında 1830-1850 yılları arasında konaklayan 383 kişinin yaş dağılımını kapsamaktadır. Hanlarda konaklayanların en büyük kısmını 80 kişi ile 20-25 yaş aralığında bulunanlar oluşturmaktadır. 72 kişi ile 25-30 yaş aralığında bulunanlar ikinci sırada yer almaktadır. 15-20 yaş aralığında bulunanlar 61 kişi ile en çok konaklayanlar arasında üçüncü sırada yer almaktadır. Diğer yaş gruplarından konaklayanların dağılımı ise şöyledir; 0-5 yaş aralığında 2 kişi, 5-10 yaş aralığında 8 kişi, 10-15 yaş aralığında 18 kişi, 30-35 yaş aralığında 45 kişi, 35-40 yaş aralığında 33 kişi, 40-45 yaş aralığında 25 kişi, 45-50 yaş aralığında 17 kişi, 50-55 yaş aralığında 7

kişi, 55-60 yaş aralığında 6 kişi, 60-65 yaş aralığında 5 kişi, 65-70 yaş aralığında 3 kişi ve 70-75 yaş aralığında 1 kişi konaklamaktadır. Çalışan nüfus oranını 15-50 yaş aralığında aldığımızda hanlarda konaklayan 333 kişi çalışma çağında bulunan kişilerden oluşmaktadır. Buna göre hanlarda konaklayanların %86,94'ü çalışan nüfus aralığında bulunmaktadır. Bu bilgiye göre hanlarda konaklayanların büyük bir kısmının iş için Tokat'ta oldukları sonucu çıkarılabilmektedir. Şekil 3.1-3.3'de verilen meslek dağılımları ve Tablo 3.6'da verilen şehir dağılımları da hanlarda konaklayanların çoğunun farklı memletlerden gelerek Tokat'ta mesleklerini icra ettiklerini göstermektedir. Genç nüfusun işgücü için bir gereklilik olduğu düşünüldüğünde Tokat hanlarında konaklayan genç nüfusun bu denli fazla olmasının nedeni olarak Tokat'ta varolan istihdam potansiyeli gösterilebilmektedir.

3.3.2.1. Tokat'ta Ayakta Olan Hanların Yeniden Ekonomiye Kazandırılması

Arkeolojik değerleri sebebiyle olduğu gibi korunan yapılar haricinde, tarihi bir yapının korunması, yaşatılması, bakımının yapılması, gelecek kuşaklara aktarılması ve toplumla yeniden kazandırılması için yapıların mevcut görevini veya orijinal görevini devam ettirmesi gerekmektedir. Mevcut görevi aksayan, eksik yönleri bulunan ve işlevini tamamen yitiren tarihi yapıların yeniden işlevlendirilmesi gerekmektedir (Eraybat, 2011: s. 27).

Tarihi ve sanat değeri olan yapılar olarak tanımlanan mimariler, kentlerde kente karakterini veren yapı veya yapı grubu olup, kentin ihtiyacı olan donanımsal yapıları oluşturur. Örnek olarak ibadethaneler, ticaret merkezleri, konaklama yapıları, eğitim yapıları, ulaşım yapıları, sağlık yapıları gösterilebilmektedir. Bedesten, çarşı, cami ve benzeri yapılardan bazıları özgün işlevini sürdürerek günümüzde de kullanılmaktadır. Hamam, han, kervansaray, zaviye, saray gibi yapılar ise işlevsel açıdan günümüz şartlarına uyum sağlayamamış ve eskimeye uğramıştır. Günümüze kadar ayakta kalan anıt yapılar incelendiğinde, bu yapılar üzerine zaman geçtikçe eklemeler ve onarımlar yapılarak kısmen revize edilerek yaşatılmaya çalışıldıkları ortaya konmuştur. Günümüze bu anıt eserlerden çok azı özgünlüğünü korumaktadır. Örnek olarak cami, türbe, köprü ve benzeri yapılar gösterilebilir (Ahunbay, 2009: s. 8).

Tarihi bir yapının yaşatılması için olması gereken önemli unsurlardan birisi insandır. Bir yapıyı yeniden işlevlendirme, hem bir yenileme çalışması olarak yapının korunmasını, bakımını ve tarih bilincinin oluşmasını, hem de aktif kullanımla mekânın

ruhunun yaşatılmasını sağlamaktadır. Buna ek olarak da mevcut stokların değerlendirilmesi yoluyla ekonomik kazanç söz konusudur. Buna göre yeniden işlevlendirmenin kültürel, toplumsal, ekonomik ve prestij gibi yararları olduğunu söylemek mümkündür (Eraybat, 2011: s. 30).

Ülkelerin kalkınmasında önemli bir yere sahip olan ve her geçen gün dünya ekonomisinden daha büyük pay alarak büyüyen turizm endüstrisinin önemli faktörlerinden birisi konaklama tesisleridir. Konaklama tesislerinin geçmişi yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Oteller, hanların günümüzdeki konaklama fonksiyonlarını yerine getiren klasikleşmiş işletmeleridir. İşletmelerin genel amacı kar elde etmektir. Bu nedenle, konaklama işletmesi ticari bir işletmedir. Han ve kervansaraylar, şehirler arası yolculuklar ve ticari taşımacılıkların at, katır, deve ve benzeri hayvanlardan yararlanılarak yapıldığı dönemlerde ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkmış olan sosyal hizmet binalarıdır. Ticari yol boylarında ve şehir merkezlerinde yer alan bu tesisler o bölgenin, ticari hareketliliğini, devrinin mimarî özelliğini ve sosyal hayatını yansıtmak açısından önemli yapılardır. Bir bölgede mevcut olan han ve kervansarayların sayısı o yerin nüfus oranı, iktisadi durumu ve halkın ekonomik seviyesini yansıtan en büyük kaynaklardır (Karacan, Güngör ve Karacan, 2016: s. 2).

Toplumlar kendi tarihi ve kültürel değerlerini koruyabildikleri ve bu değerleri günümüz yaşam tarzları ile özdeşleştirebildikleri kadar kimliklerini yansıta bilmektedir. Bu değerlerin yok olmasına engel olmanın bir yolu tarihi yapıların gerekli fonksiyon değişiklikleri ile yeniden yaşatılması ve toplum yaşamına kazandırılmasıdır. Korumanın en önemli amacı yeni kentsel işlevler kazandırma yolu ile tarihsel çevreyi canlı olarak yaşatabilmek olmalıdır. Yasaklama ve saklamaya yönelik pasif koruma anlayışı değil ekonomik ve toplumsal çözümler getirilerek aktif ve çok yönlü bir yaklaşım benimsenmelidir (Arabacıoğlu ve Aydemir, 2007: s. 207).

Toplumsal yarar, tarihte geçmiş dönemlerde yaşamış toplumlarda da önem verilmiş bir kavramdır. Camiler, sebiller, darüşşifalar, imarethaneler, hanlar, kervansaraylar, bedestenler, hamamlar ve benzeri birçok yapı, topluma hizmet etmek maksadı ile inşa ettirilmiştir. Bu yapılar yapıldıkları dönemde toplumu oluşturan bireylerin ortak kullanımına sunulmuş, kişilerin birlik içinde yaşamalarına olanak sağlamış ve toplumsal bir değerle anlam kazanmıştır. Günümüzde işlevsiz kalan bu

yapıların toplumla bağlarının devam ettirebilmesi, yeniden yapılandırılıp halkın kullanıma açılması yoluyla olmaktadır (Eraybat, 2011: s. 32). Mevcut bir binanın gerek duyduğu yapı onarım gereçleri miktarı ve bu gereçlerin üretimi ile inşaat alanı haline getirildiğinde harcanan enerji kaybı, yeni bir yapı inşaatı için temin edilen ürün masrafları ve harcanan enerji hesaba katıldığında koruma ayrıca önem kazanmaktadır (Özel, 2006: s. 27).

Kendine özgü niteliklerini koruyarak yeniden hayata döndürülen tarihi yapılar, insanlığın ortak mirası olması ve geçmişten izler taşıması nedeni ile turizm açısından çekim noktası haline gelmektedir. Kültür turizmi potansiyelinin değerlendirilmesi, yöre halkına yeni bir iş alanı getirebilmektedir. Açılan yeni iş sahaları ile topluma da ekonomik yönden fayda sağlanmaktadır. Tarihi yapılar üzerine kurulmuş olan işletme, en genel anlamıyla bölge halkı için istihdam, girişimci için yatırım alanı, bölgede ticaretin canlanması, gayrimenkullerin değerlendirilmesi ve kamu için vergi kazandırıcıdır. İyi işletilen tarihi bir yapının bakımı, işletmecisi tarafından karşılandığından yapı kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir. Böylece hem yapının korunması sağlanır, hem de ekonomik açıdan kazanç elde edilebilmektedir (Eraybat, 2011: s. 34). Bu bağlamda çalışmada yer alan Tokat üzerinde mevcut olan hanların yeniden işlevlendirilenlerin çevrelerine getirdiği ekonomik etkiler incelenecek ve işlevlendirilmemiş olan yapıların yeniden ekonomiye kazandırılmaları halinde ekonomik etkileri tartışılacaktır.

Taşhan (Voyvoda Han): yapı bugün Tokat'ta Taşhan olarak bilinmekte ve Tokat il merkezinde Gaziosmanpaşa caddesi üzerinde, Meydan semti olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır. Kitabesi bulunmayan hanın kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte, revaklı avlulu ve iki katlı bir yapı olarak inşa edilmesi planlamış; plana uygun şekilde kuzey-güney doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı açık avlulu ve iki katlı halde yapımı tamamlanmıştır. Voyvoda Han'ın Doğu cephenin ortasında yer alan giriş kapısı ve tonoz örtülü bölümden geçilerek dikdörtgen planlı açık avluya ulaşılmaktadır (Yeşilbaş, 2015: s. 883). Ersal Yavi 'Tokat' isimli çalışmasında Taşhan'ın yapım yılı olarak 1631 yılına işaret etmektedir. Osmanlı anıt eseri sayılan Taşhan önceleri vakıf eseri olarak inşa edilmesinin ardından şahıs mülkiyetine geçmiştir. Şahıstan Evkaf İdaresi'ne geçen han daha sonra ise Adliye Vekâleti'ne satılmıştır. Han dönemlerde et hali, sebze hali ve öğrenci yurdu olarak da kullanılmıştır. Taşhan'ın büyük bir avlusu ve

bunun etrafında kurulu 32 odası bulunmaktadır (Yavi, 1986: s. 82). 1939 depreminde büyük hasar gören yapı bir tadilat geçirmiş olup günümüzde hala ayakta ve kullanıma açıktır.

Fotoğraf 3.7: 20.yüzyılda Voyvoda Han'ın İçinden Görünümü

Fotoğraf 3.8: Voyvoda Han'ın 1939 Yılında Yaşanan Deprem'in Ardından Geçirdiği Tahribatı Gösterir Görünüm

Fotoğraf 3.9: 20. yüzyılda Voyvoda Han'ın Giriş Bölümü

Taşhan 2007 yılında geçirdiği yenileme çalışması ile son durumunu almış ve orijinal hale getirilmiştir. Han odaları el sanatları dükkânlarına, ortasındaki avlu ise kafeye dönüştürülmüştür. Bu işlevler yapının bütünlüğüne uygun olmuştur ve kentli tarafından yoğun kullanılan bir mekân haline dönüşmüştür (Akın ve Özen, 2013: s. 30). Eskiden kervanların ve tacirlerin durak noktası olan Taşhan mevcut durumunda 112 dükkânlı bir ticaret hanına dönüştürülmüştür. Taşhan işletme kuranlar için bir gelir kapısı ve çalışanlar için bir istihdam kapısı olarak ekonomiye pozitif yönde yeniden katılması sağlanmıştır.

Yazmacılar Hanı: Tokat'ın Kabe-i Mescit Mahallesi'nde, Taşhan (Voyvoda Han)'ın güneybatısında, Plevne Hamamı'nın güneyinde yer almaktadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde “*Pervane Hamamı batısında Müftü Hanı*” diye ifade edilen Han'ın Yazmacılar Hanı olduğu düşünülmektedir. Yazmacılar Hanı'nın kim tarafından inşa ettirildiği bilinmemektedir. Yazmacılar Hanı'nın yapım yılının XIII. yüzyıl olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı döneminden tadilat kitabesi bina girişinde yer almaktadır. Serkan Sunay yazdığı “Tokat Şehir-İçi Hanları” çalışmasında ise, kesin olmamakla beraber Han'ın yapım yılı olarak 1882 yılına işaret etmektedir (Sunay, 2003: s. 66). Yazmacılar Han'ı birçok tahribat geçirmiştir. Yıllar içerisinde yangın ve depremle karşılaşan Han uzun yıllar boyunca harap şekilde kalmıştır. Tokat'ta baskı ve yazma ticaretinin yaygın olduğu bilinmektedir. Yazmacılar Han'ı da uzun yıllar boyunca yazmaların boyandığı, boyahane olarak kullanılmıştır. Han'ın içerisinde uzun yıllar boyunca yazma ticareti yapıldığından dolayı Yazmacılar Han'ı olarak adlandırılmaktadır. Hana yıllar içerisinde eklemeler yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde XX. yüzyılda özelleşen bu Han Gazioğlu Han'ı olarak bilinmektedir. 2010 yılında tekrar kamulaştırılarak bu Han Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2010-2019 yılları arasında restore edilmiştir. Han yap-işlet-devret modeli çerçevesinde işletmeye açıldığından günümüzde Yazmacılar Hanı butik otel ve restoran olarak hizmet vermektedir. Yazmacılar hanının otel ve restoran olarak işlevlendirilmesinin ekonomik fonksiyonu olarak işletme sahibine gelir kapısı, bu alanda çalışmak isteyenlere istihdam sağlamıştır. Hanı ziyarete gelen konukların yapının çevresinde bulunan esnaflardan alışveriş yapması hanın bulunduğu bölgeyi ekonomik yönden olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

Fotoğraf 3.10: 20. yüzyılda Yazmacılar Hanı'nın İçinden Bir Görünüm

Deveciler Hanı (Taşhan): Yağlıbasan(Çukur) Medresesi'nin batısına ve Takyeciler Camii'nin güney bölümüne düşen bölgede inşa edilmiştir. Taşhan bugün Tokat'ta Deveciler Hanı olarak bilinmektedir. XV. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Deveciler Hanı, Paşa Hanı'nın güneydoğu kısmında, Cami-i Kebir Mahallesinde bulunmaktadır. Deveciler Han'ı Osmanlı döneminde inşa edilen klasik şehir hanlarının yapı özelliklerini taşımaktadır. Hanın iki katlı yapısı, ortasında bulunan revaklı avlusu ve bu avluya bitişik ahır mekânlarıyla Osmanlı Dönemi klasik şehir hanları yapısını yansıtmaktadır (Hanılçe, 2013: s. 1284). Fatih Mehmet Paşa Hanı olarak da bilinen Deveciler Hanı'nın giriş kapısının önünde üzeri kubbe ile örtülmüş bir alan bulunmaktadır. Kapının iki yanında toplam 15 dükkân bulunmaktadır doğu istikametinde 10, batı istikametinde ise 5 dükkân bulunmaktadır. Hanın Avlusuna üstü tonozla örtülü bölgeden geçilmektedir. Hanın içerisinde toplam 55 oda ve iki tuvalet bulunmaktadır bunlardan 27 oda, bir tuvalet alt katta, 28 oda bir tuvalet ise üst katta bulunmaktadır. Her odada gelen misafirlerin eşya koymaları maksadı ile dolap nişleri ve yemek için ocaklar bulunmaktadır. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Deveciler Hanı'nın dikkate değer diğer bir özelliği ise inşa edildiği dönemde tek kişilik süit konaklama imkânı sunan en eski şehir hanlarından olmasıdır. (Kültür Portalı, 2021a). Geçmişte yapısına uygun konaklama mekânı ve ticaret hane olarak kullanılan Deveciler

hanı bir dönem Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi bünyesinde Güzel Sanatlar Fakültesi olarak kullanılmıştır. Şimdilerde kullanıma açık olmayan Deveciler hanı içi bölümü otel, restoran, kafeterya, düğün salonu ve benzeri uygulamalar kullanılarak ekonomiye tekrar kazandırılmasının sağlanabileceği düşünülmektedir. Han'ın dış cephesindeki dükkânlar ise kültür turizmi çerçevesinde geleneksel el sanatları atölyelerine dönüştürülerek bu dükkânlardan elde edilecek kira geliri, sağlayacağı iş imkânı ve istihdam yönünden ekonomik olarak bölgeyi ve bölge halkını olumlu yönde etkileyebileceği söylenebilir.

Fotoğraf 3.11: 20. yüzyılda Deveciler Hanı'ndan Bir Görünüm

Sulu Han: Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunmaktadır. Han, bedestenin doğu yönüne düşen kısımda inşa edilmiştir. Hanın kitabesi bulunmadığı için yapım tarihi bilinmemektedir. 1930 yılına kadar cezaevi olarak kullanılan han, 1957 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş ve öğrenci yurdu olarak kullanılmaya başlanmıştır (Yavi, 1986: s. 83). Sulu Sokak'a adını veren Sulu Han bir dönem aşevi olarak da kullanılmıştır. Sulu Han 1978 yılında Kültür Bakanlığı tarafından tescillenmiştir. Sulu Han geçirdiği onarımlar sonucunda özgün yapısını kaybetmiş, hanın bir tek taç kapısı geçmişten bugüne bozulmadan kalabilmiştir. Sulu Han bugünkü görünümü ile iki katlı ve açık avlulu bir handır (Kültür Portalı, 2021b). Suluhan bugün yenilenme sürecine girmiş çocuk müzesi olarak işlev kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Yenileme işlemlerinin tamamlanmasının ardından yaratılan istihdam alanı ve gelen ziyaretçileri ile bölge ekonomisini olumlu yönde etkileyebileceği söylenebilir.

Fotoğraf 3.12: 1935 yılında Sulu Han

Paşa Hanı: Tokat'ın Sulusokak Mahallesinde, Paşa Hamamı'nın kuzeyinde ve Deveciler (Taşhan) Hanı'nın batı tarafında bulunmaktadır. Trabzon ve Sivas Valiliklerinde bulunan Mehmet Paşa tarafından I. Sultan Mahmut Dönemi'nde 1752'de yaptırılmıştır (Yavi, 1986: s. 85). Paşa Han'ın kesme taştan yapılmış güzel bir kapısı ve çevresi sağır duvarlarla kapalı bir avlusu vardır. Han mekânsal olarak tamamen ayakta değildir, beden duvarları, taç kapısı, giriş eyvanı ve birkaç noktası kısmen ayakta kalabilmiştir. Hanın şu anki halinden avlulu ve iki katlı olduğu anlaşılmaktadır (Sunay, 2003: s. 55).

Fotoğraf 3.13: 20. yüzyılda Paşa Hanı'nın Giriş Bölümünden Bir Görünüm

Paşa hanı mevcut yapı durumu gereği ekonomiye geri kazandırılması için yenilenmesi gerekmektedir. Özel mülkiyet içerisinde olan yapı önce kamulaştırılmalı daha sonrasında işlevine uygun yenileme çalışmaları yapılarak bölge ekonomisinde rol alması sağlanabilir.

Yılanoğlu Hanı: XVIII-XIX. yüzyıllarda yapıldığı düşünülen ve Tokat eşrafında Katırcılar Hanı olarak bilinen Yılanoğlu Hanı, Ulu Cami Mahallesi'nde, Sulu Han'ın doğu kısmında ve Ulu Cami'nin güney tarafına düşmektedir. Han günümüzde yılların verdiği yorgunluğu üzerinde taşımaktadır. Son yıllarda Katırcılar Hanı'nın bir kısmı yıkık olması sebebi ile bina kullanılmamaktadır. Katırcılar Hanı'nın sağlam bulunan diğer bölümü ise günümüzde depo işlevi görmektedir. Eskiden de hanları, tüccarların depo olarak kullandığı ve malzemelerini buralarda muhafaza ettiği kaynaklardan teyit edilebilmektedir. Dolayısı ile hanların günümüzde de bazı işlevlerini yitirmeden kullanılabilirliğini öne sürmek mümkündür.

Fotoğraf 3.14: 20. yüzyılda Yılanoğlu Hanı'nın Yıkılmadan Önceki Durumu

Arastalı Bedesten: değerli kumaşlar, mücevheratlar ve buna ürünlere benzer değerli ürünlerin ticaretine mahsus üstü kapalı, korunan(mahfuz) çarşıların bütününe verilen isimdir. Yapıldıkları yıllarda önemli birer ekonomik kuruluş olmakla birlikte, günümüzdeki banka ve borsaların görevlerini de üstlenmektedirler. Bedesten Sulu Sokak'ta Takyeciler Camii doğusunda bulunmaktadır. Evliya Çelebi bedestenden “*Sultan çarşısı kadar güzel bir çarşıdır. Halep ve Bursa çarşıları gibi gayet tertib üzere kurulmuştur.*” sözleri ile bahsetmektedir (Yavi, 1986: s. 86). Arastalı Bedesten'in ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Günümüze ulaşabilen kalıntılardan ve tarihi kaynaklardan yapılan araştırmalara göre XV.-XVI. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Bedesten kesme taştan yapılmış cephesi tuğla dizileri ile bölümlere ayrılmıştır. İçerisi üç sıra halinde üçer aşama ile bölümlere ayrılmıştır ve bu bölümlerin üzerleri de yuvarlak dokuz kubbe ile kapatılmıştır. Bedestenin iki yanında dikdörtgen planlı ince uzun iki de arastası bulunmaktadır. Bedestenin arasta bölümlerinde dükkânlardan oluşmaktadır ve bu bölümün orta noktasına da birer küçük kubbe yerleştirilmiştir (Seçgin, 1993: s. 94-95).

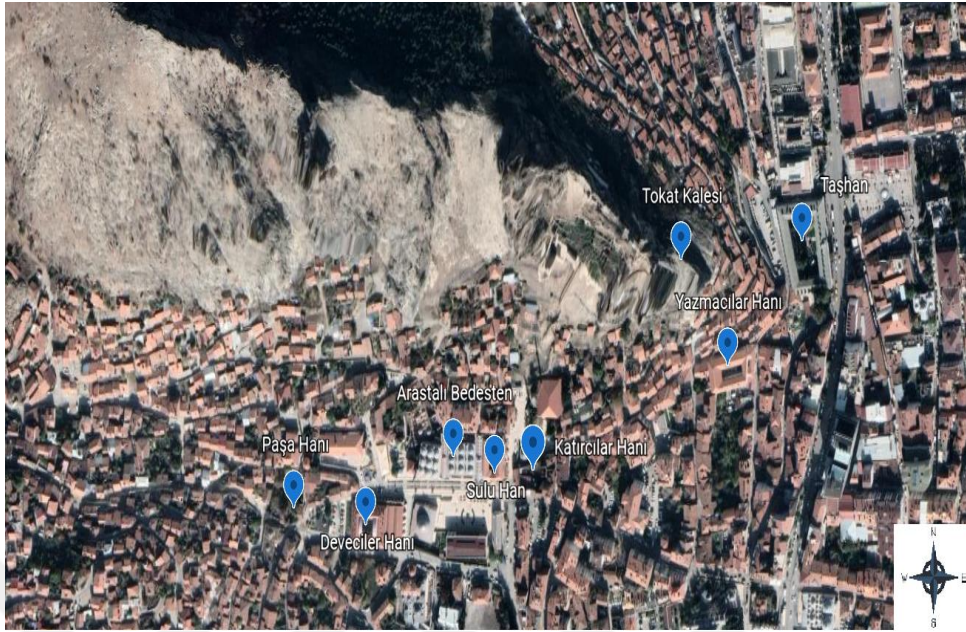

Fotoğraf 3.15: 1935 yılında Arastalı Bedesten ve Takyeciler Camii

Fotoğraf 3.16: 1935 yılında Arastalı Bedesten İç Mekan Görünümü

Arastalı Bedesten günümüzde Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaktadır. 18 Eylül 2012 tarihinde açılışı yapılan Tokat Müzesi'nde arkeolojik eserler yapının bedesten olarak adlandırılan kısmında sergilenmektedir (Özrili, 2020: s. 90). Diğer hanların merkezinde sayılabilecek bir noktada bulunan Bedesten Arkeoloji Müzesi yapılmasının ardından 22 kişi için istihdam alanı olmuştur. Müzeye gelen yerli ve yabancı turistler ile bölge ekonomisinin canlandığı söylenebilir.

Fotoğraf 3.17: Günümüzde Ayakta Bulunan Hanların Lokasyonu

Fotoğraf 3.17’de günümüzde Tokat’ta bulunan şehir hanlarının lokasyonu gösterilmiştir. Lokasyona bakıldığında hanların Sulusokak olarak adlandırılan bölgede yoğunlaştığı görülmüştür.

SONUÇ

Anadolu topraklarında insanlar milattan önceki yıllardan bugüne değin yaşıyor olması bu topraklarda ticaretin çok uzun yıllar önce başladığının göstergesidir. Baharat Yolu, Lidya Kral Yolu, Pers Kral Yolu, Roma Yolu ve İpek Yolu gibi önemli ticaret yolları Anadolu toprakları üzerinden geçmiştir. Doğu ile batı arasındaki bağlantı uzun bir süre İpek Yolu ile sağlanmıştır. Ticaret yollarının üzerinden geçtiği rotalar kültürel, sosyal, imar, ekonomik vb. olarak gelişim göstermiştir. Anadolu da ticaret merkezi olarak adlandırılan bölgelerde bedesten, arasta, han ve kervansaray gibi ticari yapıların imar faaliyetlerinde yoğunluk gözlenmiştir. Bu tür ticari yapıların imarı Türklerin Anadolu'ya girmesinden sonra hız kazanmıştır. Anadolu'ya ilk giren akıncılar arasında çok sayıda İslam âlimi bulunmaktadır. Kendilerine Horosan Erenleri denilen bu gönüllü topluluk, İslam'ı yaymak maksadı ile ticari yapıları inşa etmiş ve kullanmışlardır. Ticari yapıların fonksiyonu askeri, sosyal, dini ve ekonomi alt başlıklarında incelenebilmektedir.

Tokat tarih boyunca birçok beylik ve devlet tarafından idare edilmiştir. Eti, Kasga, Hititler, Kimmerler, İstitler, Medler, Frigler, Pontus, Roma, Bizans, Danişmentli Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlı Beyliği, Kadı Burhanettin Beyliği, Eratna Beyliği ve Osmanlı İmparatorluğu Tokat'ı idare eden devletlerarasında yer almaktadır. Tokat Türklerin Anadolu'ya gelmesinden öncede önemli yerleşim ve ticaret merkezlerinden birisidir. Yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde Kalkolitik/Bakır Çağı'nın (M.Ö. 5500-M.Ö. 3000) sonundan itibaren yerleşim görüldüğü belirlenmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında bulunan Zela sikkelerindeki figürlerden milattan önce 2000 yılında Roma Döneminde Tokat'ın tarım şehri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tokat Antik Yunan-Roma döneminden sonra Danişmentliler dönemine kadar geçen süre içerisinde Bizanslılar tarafından kontrol edilmiştir. Danişmentliler, Selçuklular Tokat'ın sosyo ekonomik faaliyetlerinde etkili olan devletlerarasındadır. Önceleri Sivas'ın bir ilçesi olan Tokat ticaret yollarının şehirden geçmesi ile nüfus ve ekonomik olarak gelişerek büyümüştür. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tokat, Rum beylerbeyliğinin merkezi olarak kullanılmış bir dönem ise eyalet maliyesi içinde vergi gelirlerinin tahsili için voyvodalık sistemi Tokat özelinde kullanılmıştır. Tokat vergi gelirleri bakımından önemli bir şehirdir şehirden alınan vergiler bir dönem valide sultanlara has olarak verilmiştir. Tokat ilinde bakır, ipek, baskı yazma, dokuma ve deri

ticareti yapılan önemli ticaret kollarındandır. Tokat ticaret yolları üzerinde olması sebebi ile ticari yapılarının yoğun olarak bulunduğu ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştiği yerlerdendir. Osmanlı Devleti Tokat'ta gerçekleşen alışverişten kaynaklanan vergi kaçaklarını önlemek amacı ile şehre Gümrük merkezi kurmuştur.

Sosyo ekonomik olarak gelişmiş şehirlerde kervansaray, han, bedesten gibi ticari yapılar çok sayıda bulunmaktadır. Geçmişte ribat adı ile bilinen askeri amaçla kullanılan kervansaraylar birçok Türk devleti tarafından değişime uğramıştır. Kervansaraylar gelişimini Anadolu Selçuklu Devleti'nin eliyle tamamlamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti uluslararası ticarete büyük önem vermiş ve bunu geliştirmek adına önemli adımlar atmıştır. Kervan güvenliğini sağlamak amacı ile çok sayıda kervansaray inşa ettirmeleri, kervandaki tacirlere sigorta güvencesi vermeleri ve yabancı tacirlere imtiyaz tanımları bu önemli adımlara örnek olarak gösterilebilir. Tokat'ta ticari yapıların ilk yapım yılları bilinmemekle beraber yapım tarihi bilinen kervansarayların birçoğu Anadolu Selçuklu Devleti tarafından inşa ettirilmiştir. Tokat'ta bilinen kervansaray isimleri Yıldızeli Han, Çiftlik Hanı (Çamlıbel), Tahtoba Han, İbibse Han, Mahperi Hatun Kervansarayı, Gümüştop Dazya Kervansarayı olarak sıralanabilir. Tokat'ta ayakta birçok önemli han ve bedesten bulunmaktadır. Deveciler Hanı, Voyvoda Hanı, Sulu Han, Paşa Hanı, Yazmacılar Hanı ve giriş bölümü ayakta duran Yılanoğlu hanı önemli hanlar arasında sayılabilir. Mevlana'nın Halep ve Bursa çarşıları gibi düzen ve tertiple kurulmuş olarak belirttiği Bedesten de günümüzde ayakta ve müze olarak kullanılmaktadır. Tokat'ta birçok ticari mekânın bulunmasının nedeni şehirden geçen ticaret yollarının sosyo ekonomik bir sonucudur. Tokat üzerinde tarih boyunca birçok ticaret yolu geçmiştir. Ticaret yolları şehrin ekonomisini geliştirmiş, nüfusunu artırmış, sosyal hayatı canlandırmış, imar faaliyetlerini çoğaltmış, etnik kökenleri farklı birçok milleti bir araya getirmiş ve kültürel etkileşime yol açmıştır.

Bu çalışmada ticaret yollarının birleştiği konumda bulunan Tokat'ta inşa edilen han, kervansaray ve bedestenin şehir ekonomisine katkıları incelenmiştir. Ticaret yolları üzerinde öncelikle kervanlar hareket etmeye başlamış ardından kervanların ihtiyaçlarını karşılamak için kervansaraylar inşa edilmiştir. Kervanların geçtiği şehirler ekonomik olarak gelişim göstermiştir. Kervanların şehirlerde ticaret yapmalarını sağlamak amacı ile konaklayabilecekleri ve satış yapabilecekleri yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar şehir

içi hanları ve bedesten olarak bilinmektedir. Tokat'ta, Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapıldığı bilinen 80 adet han bulunmaktadır. Tacirlerin konaklaması ve ticaret yapması amacı ile kurulan bu yapıların sayıca çokluğu şehir ekonomisi için önemlidir. XVIII ve XIX. yüzyıllar arasında Tokat'ta bulunan hanlar incelendiği çalışmada hanlardan alınan vergiler ve hanlarda konaklayan kişilere ait bilgiler bulunmaktadır. Hanlardan alınan menzil imdadiyesi vergilerine bakıldığında esnaf gruplarından alınan menzil imdadiye vergisinin miktarına oranla bu toplamın 1/4'ü oranında hanlardan vergi alınmıştır. Bu oran ilerleyen yıllarda yükselerek devam etmiştir. Elde edilen veriler ışığında Tokat ilinde bulunan hanlardan alınan vergi miktarı esnaf gruplarından alınan vergi miktarı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Hanların Tokat ekonomisine katkıları alınan vergi oranlarından anlaşılmaktadır. XIX. Yüzyılda Tokat'ta bulunan gayrimenkul fiyatlarına bakıldığında ticari yapıların yoğun olarak bulunduğu Sulusokak'ta ve hanların içerisinde daha yüksek olduğu gözlenmiştir. XVI ve XIX. yüzyıllar arasında sanayi kenti gibi işlevsel özelliklere sahip Tokat'ta, hanlarda konaklayanlardan yola çıkarak buraya gelenlerin büyük bir bölümünü çalışanlar oluşturduğu anlaşılmaktadır. Çalışanların dışında Tokat'a gelenler arasında büyük bir bölümü tüccarlar oluşturmaktadır. 1830-1850 yılları arasında hanlarda konaklayanların %74,84'ü tacir veya esnaftır. Her dört kişiden üçünün ticari hayatla bağlantısı olduğu görülmektedir. Tokat'a şehir dışından gelerek hanlarda konaklayanların oranı %94,11'dir. Hanların şehrin ekonomisine katkıları vergi vererek doğrudan etki etmektedir. Hanlar tacirlerinin barınma ve satış ihtiyaçlarını gerçekleştirdiği nokta olarak şehir ekonomisine dolaylı yoldan etki etmiştir. Hanlar sağladığı istihdam ile de şehir ekonomisine etki etmektedir. Çalışmada hanlarda konaklayanların gecelik ödedikleri ücretlerle ilgili meydana bulunan Kuleli handa konaklayan 3 kişi ve 18 hayvana ait bir gecelik konaklama ücretinin 48,5 guruş olduğuna rastlanılmıştır (TŞS, 33: s. 89). Bu çalışmada Tokat'ın ekonomisinin gelişiminde ticari yolların, ticari yapıların ve özelde hanların önemli bir yeri olduğu gözlenmiştir. Günümüzde kullanılmakta olan hanların ise bölge ekonomilerine katkılarda bulunduğu ve kullanılmayan hanların yeniden işlevlendirilerek bölge ekonomisine katkıda bulunabilecekleri söylenebilir.

KAYNAKLAR

I- ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, NFS. (Nüfus Defterleri) 2484 d. (Defter Numarası)

BOA, NFS. d. 2288

BOA, NFS. d. 2451

BOA, NFS. d. 2453

BOA, NFS. d. 2458

BOA, NFS. d. 2459

BOA, NFS. d. 2470

BOA, NFS. d. 2471

Sivas Vilayet Salnameleri (SVS)

1287/1870 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi

1288/1871 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi

1292/1875 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi

1293/1876 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi

1298/1880 Yılı Sivas Vilayet Salnamesi

Tokat Şer'iyye Sicilleri (TŞS)

10 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

15 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

33 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

39 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

55 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

63 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

73 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

85 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili

II-DİĞER KAYNAKLAR

Abdurrahimoğlu, E. (1988). *1621-1680 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nin Merkezi Hazine Gelir ve Giderleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Acun, H. (2007). *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Açıkel, A. (2004). Osmanlı Ulak-Menzilhane Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhanesi (1690-1840). *Tarih İncelemeleri Dergisi* 19(2): 1-33.

Açıkel, A. (2012). Tokat, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.41 içinde (ss. 219-223). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

Açıkel, A., Sağırlı, A. (2005). *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler* (1), Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları.

Afyoncu, E. (2014, 25-26 Eylül). *Osmanlı Döneminde Tokat, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Kitabı* (ss.17-24). Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi

Ahunbay, Z. (2009), *Tarihi Çevrede Koruma ve Restorasyon*, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayını.

Akar, T. (2009). Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (13): 267-292.

Aksoy, F. (2019). XII.-XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 3(1): 189-241.

- Aksulu, I., Kuntay, O. (2013). *Kimlikli Kent Tokat*. Ankara: Hazar Baskı.
- Aktüre, S. (1981). *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti: Mekansal Yapı Çözümlemesi*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Alp, S. (1977). Maşat-Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında. *Belleten* (164): 637-646.
- Altun, A. (2001). Karahanlılar, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.24 içinde (ss.412-414). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi
- Arabacıoğlu P., Aydemir I. (2007). Tarihi Çevrelerde Yeniden Değerlendirme Kavramı, *İstanbul YTÜ Mim. Fak. E-Dergisi* 2 (4): 204-212
- Aras, E. (2019). *Bir Osmanlı Sanayi Teşebbüsü Olarak Tokat Kalhanesi (1840-1920)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arel, H. Ş., Atalan, Ö. (2016). 15. ve 16. Yüzyıllara Ait Osmanlı Han Yapılarının Mekansal Analizi. *Turkish Studies*. 11(2): 217-228
- Arslan, H. (2018). Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18(1): 1-21.
- Arslan, H. (2019). *Artuklular Döneminde Mardin*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asarkaya, H. T. (2019). *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat: Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Aslanapa, O. (1978). "Ribat", *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.9) Ankara.
- Aslanapa, O. (2012). Selçuk Devlet Adamı Mübarizeddin Ertokuş Tarafından Yaptırılan Abideler, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (2), 97- 111.
- Atak, E. (2017). Tokat Çamlıbel'deki Türk Dönemi Yapıları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(54), 233-259.

- Ay, H. (1991). Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve Sebepleri, *İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 6(2): 312-332.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2013). Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticarî Hayat, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (48): 365-385.
- Bahar, H. (1994). MÖ II. Binyıl Başlarında Anadolu-Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1(3): 307-311.
- Bakır, A., Gökşen, A. (2019). Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Amasya, Kastamonu ve Çorum Şehirleri. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 3 (1): 52-112.
- Bakırcı, M. (2014). Coğrafi Açından Anadolu'nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu. *Avrasya Etüdleri*. 45(1): 63-86.
- Bakkal, A. (2019). Antalya Selçuklu Kervansarayları. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 521-570.
- Barışta, H. Ö. (1998). *Türk El Sanatları*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bedirhan, Y. (2016). Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9(42): 483-502.
- Bedirhanoğlu, H. E.(2019). XIII ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme. *The Journal of International Scientific Researches*. 4(1): 25-32.
- Belge, H. İsveçli Gezgin Jean Otter'in Şark Seyahati: Tokat ve Amasya İzlenimleri (1734-1744). *Turkish Studies*. 16(3): 251-265
- Berkol, F. (2006). Türk Vakıf Kervansarayları ve Bugün Turizm Hizmetinde Kullanılmaları. *Vakıflar Dergisi*. (10): 345-365.
- Beşirli, M. (2004). Tokat Bakır Kalhanesinin Yönetimi (1793-1853), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14(1): 230-233.

- Beşirli, M. (2004). Tokat Bakır Kalhanesinde Tasfiye İşlemleri Ve İstanbul'a Sevkiyat (1793-1840), *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 19(1): 9-37.
- Beşirli, M. (2005). *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I (1771-1853)*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Beşirli, M. (2005). Tokat Voyvodalıği (1774-1842). *Belleten*, (69), 161-216.
- Bibi, İ. (1996). *El- Evâmirü 'l- Alaiyye fi 'l-Umuri 'l- Alaiyye I-II (Selçuk-nâme)*, (Çev. M. Öztürk). Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Boşdurmaz, N. (2021). *İpek Yolunda Bir Şehir Tokat*. Tokat: Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bozkurt, N. (2009), Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*. (2): 153-179.
- Canatar, M. (1998). Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*. 18(18): 89-104.
- Cantay, G. (1974). *Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Cezar, M. (1976, 11-15 Ekim). *Türk Tarihinde Kervansaray*, VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı II. (ss. 931-941). Ankara
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık
- Cinlioğlu, H. T. (1950). *Osmanlılar Zamanında Tokat* (1). Tokat: Tokat Matbaası.
- Çam, N. (1991). Arasta, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.3 içinde (ss.335-336). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi
- Çatal, S. (2019). Kuşak ve Yol İnisiyatifi'nin Türkiye'nin Ekonomi Güvenliğine Etkileri, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19(15): 101-124.

- Çekirge, Y. (2014). “*Via Sebaste*” *Antik Roma Yolu*. <http://www.felsefetasi.org/via-sebaste-antik-roma-yolu/> (12.09.2021)
- Çeştepe, H., Güven, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu’nda Dâhili Gümrük Vergisi İstisnaları. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2), 1-20
- Çiçekdağı, C. (2017). Kül Tigin Yazıtının Güney Yüzüne Felsefî Bir Bakış. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 5(11): 182-195.
- Çilingir, Z. (2015). Türk Atasözlerinde Tüccarlık Zanaatı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (34): 173-184
- Demir, Ş. (2010). *10 Numaralı Tokat Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirci, A. (2007). *3 Numaralı Tokat Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirtaş, H. (2007). *12 Numaralı Tokat Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Denkbalant, A., Çobanoğlu, A. V. (2009). Selçuklar, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.36 içinde (ss.392-397). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi
- Denktaş, M. (1997). İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*. (26): 193-224.
- Doğan, A. (2014). Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımı Verilerine Göre Antalya Kaleiçi Nüfusu Üzerine Demografik Bir İnceleme. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 4(2), 71-88.
- Doğan, İ. B. (2006). *Tarihöncesi Dönemde Ticaretin Göstergeleri ve Değiş Tokuş Modelleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Doğan, H. İ. (2020). (Ed). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*. <http://dogm.eba.gov.tr/panel/upload/etkilesimli/pdf/dkb12.pdf> (20.09.2021)
- Durukan, M. (2015). Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar. *Adalya*. (18): 237-258
- Ekici, O. (2010). *33 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eraybat, F. G. (2011). *Tarihi Konaklama Yapılarının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzde Çağdaş İşlevle Değerlendirilmesi: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Örneği*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Edirne: Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı.
- Eraşar, O., Yavuz, A.T. (2010). *Ortaçağ'da Kuzey Anadolu Yolları Ve Yolüstü Kuruluşları*. TÜBİTAK, Proje No: 109K369
- Eraşar, O. (2017). *Yolların Tanıkları Anadolu Selçuklu Hanları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Ercenk, G. (1992). Pamphylia Bölgesi ve Çevresi Eski Yol Sistemi. *Belleten*. (56): 361-370.
- Erciyas, B. (2012, 1-3 Kasım). *Komana Arkeolojik Araştırma Projesi*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Kitabı (ss.127-140). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Erez, S., Marçelli, A. A. (2013). *Tokat Seramikleri*. Tokat: T.C Tokat Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Ergün, R., Halaç, H. H. (2020). Anadolu Bedestenlerinin Mevcut Durumları Üzerine Bir İnceleme. *Kesit Akademi Dergisi*. (23): 130-148 .
- Eryavuz, Ş. (2002). Kervansaray, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.25 içinde (ss.299-302). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi

- Eyice, S. (1992). Bedesten, *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 5 içinde (ss. 302-311). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- French, D. H. (1984). *Roma Yolları ve Mil Taşları*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü: II. Araştırma Sonuçları Toplantısı (ss.123-131).
- Genç, M. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Göde, K. (1987). *Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler*, Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (ss.17-19). Ankara. 2-6 Temmuz 1986.
- Gökbilgin, T. (1974). "Tokat", *İslam Ansiklopedisi* C.12 içinde (ss. 400-412). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göney, S. (1987). *Türkiye Ziraatinin Coğrafî Esasları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Film Merkezi ve Matbaası.
- Gültekin, E. R. (2001). *Ulukışla ve Öküz Mehmed Paşa Menzil Külliyesi*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Günel, G. (2010). Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*. (29): 133-146.
- Gürsoy, A. T. (2004). *Dünden Bugüne Giyim Kültürü ve Moda* C.1. İstanbul: Mithat Giyim AŞ.
- Halaçoğlu, Y. (1981). Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar. *Osmanlı Araştırmaları*, 2(02): 123-132.
- Hanılçe, M. (2013). *Orta Karadeniz Ticaretinin Aktörleri- Tokat Hanlarında Konaklayan Esnaf ve Tüccarlar (1830-1850)*. Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik. (ss.1251-1310) Kitabı. Samsun.

- Hanilçe, M. (2014). *XV ve XVI. Yüzyılda Zile Kazası: 1455-1574*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hanilçe, M. (2016). 18. Yüzyılda Tokat Kaza Merkezi'nde Eğitim Öğretim Hizmetlerini Destekleyen Vakıflar. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 11(1): 177-206.
- Hasdemir, H. K. (2016). Eskiçağ'da Tokat Ticaret Yolları. *Journal of International Social Research*. 9(44): 465-469.
- İnalcık, H. (1980). "The Hub of The City: Bedestan of Istanbul", *Uluslararası Türk Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-17.
- İnalcık, H. (1997). İstanbul'un İncisi: Bedesten. Mustafa Özel (haz.). *İktisat ve Din* (ss. 119-137). İstanbul: İz Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kalan, E. (2014). XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları. *Avrasya Etüdleri*. 45(1): 43-62.
- Kaplan, Ç. (2011). *55 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaptan, E. (1982). Türkiye Madencilik Tarihine Ait Tokat Bölgesini Kapsayan Yeni Buluntular. *MTA Dergisi*. 93(94): 150-164.
- Karabay, K. (2007). *63 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karacan, S., Güngör, Y., Karacan, E. (2016 22-23 Nisan). *Tarihsel Süreç İçinde Konaklama Merkezleri, Han ve Kervansarayların Günümüzde İpekyolu Projesine Dönüşümü*. 5. Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu Kitabı (ss.1-32).
- Karal, E. Z. (1943). *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831* (No. 195). TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Karayaka, N. (1988). *Eskiçağ Tarihinde Tokat*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, R. (1988). *Türk Yazmacılık Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kaya, S. (2006). *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi: 1192-1211*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaya, S. (2010). “*Süleyman Şah II*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.38. içinde (ss. 105-108). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kayaoğlu, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (24):1: 365-366
- Kaymaz, N. (1964). Anadolu Selçuklu Devletinin İnhatında İdare Mekanizmasının Rolü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2(2): 91-155.
- Kazancıoğlu, H. (2014). *Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları*. [Yayınlanmış Doktora Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Kemaloğlu, İ. (2015). Karadeniz’in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları. Ahmet Taşağıl (Ed.). *İpek Yolu* (ss.363-378). İstanbul: TKHV Yayınları.
- Kılıç, B. (2021). *Doğu Anadolu’da Kervansaraylar ve Bu Kervansarayların Anadolu Ticari Hayatındaki Yeri ve Önemi (1071-1308)*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koprman, K. (1987). *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Tokat Şehrine Dair Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi*. Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu Kitabı (ss. 661-667). Tokat. 2-6 Temmuz 1986.

- Köprülü, M. F. (1942). Ribat-Vakıflara Ait Tarihi İstilahları. *Vakıflar Dergisi*. (2): 267-278.
- Kuş, A. (2014). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner Hj Van Lennep'in Tokat İzlenimleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52): 125-139.
- Kuyulu, İ. (1996). Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme. *Sanat Tarihi Dergisi*. 8(8): 51-79
- Kuzuoğlu, R. (2012, 1-3 Kasım). *Eski Asur Dönemi'nde Tokat ve Çevresi*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Kitabı (ss.197-205). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Kültür Portalı (2021a).
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/gezilecekyer/deveciler-hani>
(07.04.2021).
- Kültür Portalı (2021b).
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/kulturenvanteri/sulu-han>
(07.04.2021).
- Küpeli, Ö. (2008). *Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri.
- Kütükoğlu, M. S. (1996). Gümrük, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.14 içinde (ss. 263-268). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Laflı, E., Patacı, S. (2012, 1-3 Kasım). *Roma Dönemi'nde Tokat İli'nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Kitabı (ss.207-230). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Melikoğlu, Y. M. (1987). *Melik Ahmet Danişment Gazi Tarihi'nde Tokat (Dükkiye)*, Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (ss.23-39). Ankara. 2-6 Temmuz 1986.

- Memiş, E. (2012, 1-3 Kasım). *Hitit-Gaşka Mücadelesinde Tokat Bölgesinin Yeri ve Önemi*. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Kitabı (ss.231-242). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Mutlu, S. (2016). Tanrıça Ma (Mā) ve Kappadokia Komana'sı. *Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, (2). 311-322.
- Nayır, Ş. (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NİĞDE İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. (2021). Hanlar, Bedestenler ve Kervansaraylar.
<https://nigde.ktb.gov.tr/TR-74349/hanlar-bedestenler-ve-kervansaraylar.html>
 (09.09.2021)
- Ocak, Y. A. (1978). Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*. (12): 247-270.
- Okumuş, O. (2013). Anadolu Coğrafyasında Ticari Hareketlilik: Osmanlı Devleti'nde Türkmen ve Yörüklerin İktisadi Hayatları. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*. 5(2): 379-392.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş* (1). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ökse, A. T. (2005). Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları. *Bilig*. (34): 15-32.
- Özaydın, A. (2002). Kılıçarslan II, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25 içinde (ss.399-403). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özcan, B. (1991). *Sulusaray-Sebastopolis Antik Kenti*. 1. Müze Kurtarma Semineri Kitabı, (ss.261-307) Ankara: 19-20 Nisan 1990.
- Özdeş, G. (1953). *Türk Çarşıları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Özdizbay, A. (2018). *Eski İran Tarihi (Dijital Kitap)*.
http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/eirantarihi.pdf (12.10.2021)

- Özel, B. (2006). *Eski Yapıların Yeni İşlevle Değerlendirilmesi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimari Tasarım Programı.
- Özer, M. (2005). *Seyyahların Gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Özgen, M. (2008). Tokat Kenti'nin Ticaret Mekânları. *Vakıflar Dergisi*, (31): 141-203.
- Özgen, M. (2017). *Şehr-i Meydan Tokat*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Özrili, S. A. (2020). Tarihi Yapılara Müze İşevinin Verilmesi Kapsamında Tokat (Arastalı Bedesten) Müzesi Örneği. *UNİMÜZE*, 3(2). 87-95.
- Öztürk, N, (1987). *Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri*. Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (ss.71-80). Ankara. 2-6 Temmuz 1986.
- Özvar, E. (1998). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özvar, E. (2002). XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş. *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. (ss. 1605-1634). Ankara. 4-8 Ekim 1999.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Saka, A, E., Özen, H. (2013). Tarihi Yapılarda Yeniden Kullanım Sorunları Tokat Meydan ve Sulu Sokak. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8 (1): 23-48.
- Sarı, İ. (2016). *Anadolu Evliyalari*. Antalya: Nokta E-Kitap.
- Seçgin, N. (1993). *Tokat'taki Türk Mimari Eserleri*. [Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi]. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Seçgin, N. (1997). *Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sökmen, E. (2005). *'Temple States' Of Pontus: Comona Pontica Aand Zela*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sönmez, S. (2007). Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar). *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*. (15): 270-296.
- Sunay, S. (2003). *Tokat Şehir-İçi Hanları*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Şahin, H. A. (2004). *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975- 1725)*, Kayseri: E.Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Şahin, H. A. (2013 1-4 Kasım). *Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Binyılın İlk Çeyreğinde Orta Karadeniz Bölgesindeki Faaliyetleri*, Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik Kitabı. (ss.747-762). Samsun.
- Şahin, E. T. (2020). İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 39(67): 71-97.
- Şensoy, F. (2014). Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. (7) , 200-247
- Şimşirgil, A. (1989). Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. (5): 289-299.
- Şimşirgil, A. (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilatı'nda Tokat (1455-1574)*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşirgil, A. (1995). XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadî Hayat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 10 (1): 187-210.

- Takmer, B., Tüner, Ö. N. (2008). Batı Pamphylia'da antik yol araştırmaları: Via Sebaste'nin Perge-Klimaks arası güzergâhında yeni bir yol kalıntısı. *Adalya*. (11): 109-132.
- Taşagıl, A. (2015). İpek Üretimini Keşfi ve İpek Yolunun Başlaması. Ahmet Taşagıl (Ed.). *İpekyolu* (ss. 13-27). İstanbul: TKHV Yayınları.
- Taştan, A. (2010). *Türkiye Selçukluları Zamanında Tokat ve Çevresindeki Kervansaraylar*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. (Çev. Ali Berkay, Teoman. Tuçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Telci, A. (2011). *Türkiye'deki Ticaret Yolları Üzerinde Bulunan Han ve Kervansarayların Fotogrametrik Belgelenmesi ve Coğrafi Bilgi Sistemine Entegre Edilmesi*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Konya: Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Tızlak, F. (1991). *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih Ana Bilim Dalı.
- Tızlak, F. (1995). Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır. *Belleten*. 59(226): 643-660.
- TOKAT İL YILLIĞI. (1973). Ankara: Doğu Matbaacılık ve Tic. Ltd. Şt.
- Tournefort, J. P. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi (II. cilt)*, (Çev. Teoman Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tuncel, M. (1991). Anadolu, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.3 içinde (ss. 106-109). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Turan, İ. (2016). *Selçuklular Döneminde Tokat*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Turan, O. (1946a). Türkler ve İslamiyet, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*. 4(4): 457-485.
- Turan, O. (1946b). Selçuklu Kervansarayları, *Belleten* (10): 472-496.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Neşriyat AŞ.
- Turan, Ş. (1988). Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (ss. 147-158). Samsun. 13-17 Ekim 1986.
- Türker, K. (2001). Geçmişten Günümüze Ev Tekstil Ürünlerinde Yazma. *Ev Tekstil Dergisi*. 31-42.
- Uçkan, Ö. (1999). Agoralardan Alışveriş Merkezlerine: Dün, Bugün, Gelecek. *DomusM* (1): 75-79.
- Uslu, H. (1985). *Başlangıçtan Günümüze İslâm Müesseseleri Tarihi*. İstanbul. Gonca Yayınları. Yayıncılık Matbaası.
- Uskun, S. (2019). *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret Ve Ticaret Yolları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yvai, E. (1986). *Tokat*. İstanbul: Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayınevi.
- Yeşilbaş, E. (2015). Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme. *Belleten*. 9(286): 877-900.
- Yıldız, S. K. (2019). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal Ve İktisadi Hayat [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Yılmaz, O. (2015). Caesar ve II. Pharnakes' nin Zile Savaşı (MÖ 47) Yeri Üzerine Bir İnceleme. 21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(11): 61-80.

- Yiğit, H. (2017). Sosyal Hizmetler Açısından Selçuklu Kervansarayları. https://www.altayli.net/sosyal-hizmetler-acisindan-selcuklu-kervansaraylari.html#_edn53 (18.09.2021)
- Yiğit, İ. (2008). Ribat, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.35 içinde (ss.76-79). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yurdakul, A., Töre, B. H. (2018 22-24 Kasım). *Antik Rotaların Turizm Açısından Yeniden Canlandırılması: Kral Yolu-Frig Vadisi için Frig Yürüyüş Yolu Önerisi*. Innovation And Global Issues Congress IV Book. (ss.1240-1248). Ankara.
- Yücel, Y. (1970). *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Yükçü, S., Atağan, G. (2011). Ortadoğu'da Zaman Tünelinde Ticaret, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. (1): 86-109.
- Zillioğlu, M. (1984). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* C.5-6. İstanbul: Tasvir Matbaası

Fotoğraflar

Hasan ERDEM Arşivi.

ÖZGEÇMİŞ

